LIETUVIŠKAS VILNIUS: AR TOKIO BŪTA?

Darius KUOLYS

Prieš du dešimtmečius dėl Vilniaus lietuviškumo neakivaizdžiai ginčijosi du seni vilniečiai – Česlovas Milošas (Czesław Miłosz) ir Meilė Lukšienė. 2000-ųjų spalio 2-ąją Vilniaus rotušėje sakytoje kalboje Č. Milošas prisiminė prieškario laikus ir teigė: „Tuometinė Lietuvos valstybės ideologija rėmėsi lietuviškojo Vilniaus mitu ir jaunoji lietuvių karta buvo veikiama atitinkamos propagandos.“[1] Kiek anksčiau knygoje „Tėvynės ieškojimas“ rašytojas taip buvo nusakęs savo jaunystės požiūrį į mieste gyvenusius lietuvius: „Manasis vilnietis – tas, kurio pažiūras atkuriu dabar, – nejautė jokių simpatijų lietuvių siekiams, mat Vilniuje lietuvių buvo tik žiupsnelis... <...> Tad lietuvišką Vilniaus ilgesį toks vilnietis laikė pačių lietuvių sau įsivaryta rakštimi, savotišku proto padariniu, su tikrove neturinčiu nieko bendra.“[2] Su tokiu požiūriu nesutiko M. Lukšienė. Studijoje „Laiko prasmės“ ji teigė tais metais augusi greta „žydiško ir lenkiško Vilniaus“ egzistavusiame „lietuviškame Vilniuje“: „Mes jame gyvenome, daug išgyvenome ir daug patyrėme, čia skleidėsi tikrai spindulinga idealizmo, susijusio ir su nacionaliniu judėjimu, ir su demokratija, gija. Ir mes visi anaiptol nesijaučiame mitologinėmis būtybėmis, kaip atrodo Miłoszui.“[3]

Šis prieškario vilniečių ginčas turėtų žadinti mūsų hermeneutinę klausą. Jis ragintų teirautis: kodėl kadaise iš Naugarduko ir Kėdainių Vilniun atvykę Adomas Mickevičius ir Česlovas Milošas mūsų sąmonėje šiandien iškyla kaip neabejotini vilniečiai, kaip iškalbingi Vilniaus miesto ženklai? O štai iš Kalvių ir Alantos atėję Simonas Daukantas ir Antanas Liobys, rašytojos Aldonos Liobytės tėvas, Vilniuje gyvenę ir kalbėję lietuviškai – tarsi abejotini vilniečiai? Juk visų jų santykis su Vilniumi buvo toks pat: jie atvyko į savo miestą, jausdami, kaip jų tėvai ir protėviai jautė, vienodą istorinės Lietuvos sostinės trauką. Tik šiandieninė mūsų vaizduotė vienus jų su Vilniumi sieja tvirčiau, kitus – silpniau. Kodėl? Regis, šią vaizduotę bus stipriai paveikęs XX a. pirmojoje pusėje sektas lenkiškas Vilniaus pasakojimas, o kartais – gal ir pokolonijinei visuomenei būdingas nepasitikėjimas savo tradicija.

Krašto istorikai ir rašytojai, kadaise „ieškoję lietuvių Lietuvos istorijoje“, pastaruoju metu vis dažniau stengiasi jų nepastebėti ar net neigti jų buvimą. „LDK buvo gerai visoms kalboms, išskyrus lietuvių... <...> LDK buvo gera visiems, tik ne lietuviams“, – prieš keletą metų kartu su kolegomis parašytoje „Lietuvos istorijoje kiekvienam“ teigia Alfredas Bumblauskas[4]. „Gudų bendruomenė šiame [Vilniaus – D. K.] mieste ilgą laiką buvo didesnė nei lietuvių“, – tvirtina Rūstis Kamuntavičius, deja, nenurodydamas, kuriuo metu taip dėjęsi[5]. Pasaulyje keliomis kalbomis išleistoje ir 2011 m. lietuviškai pasirodžiusioje Tomo Venclovos knygoje „Vilnius: asmeninė istorija“ taip pat pabrėžiamas Lietuvos sostinės slaviškumas: „Miesto pavadinimas siejamas su upėvardžiu Vilnia, o šis savo ruožtu su lietuviams ir slavams bendru žodžiu „vilnis“. <...> Senas kalbininkas, kurio paskaitas lankiau universitete, tvirtino, jog miestas iš tikrųjų yra Vilnia, o žodis „Vilnius“ – dirbtinis, įsigalėjęs tik devynioliktajame amžiuje. <...> Lietuviai ir slavai miesto apylinkėse nuo senų laikų gyveno pramaišiui – turbūt galima sakyti, kad Vilnius buvo prie pat jų ribos, neaiškiame pereinamajame ruože. <...> Trečioji tauta – lenkai – kelis šimtmečius Vilniuje ir aplinkinėse vietovėse buvo labiausiai pastebima.“[6] Pasak T. Venclovos, lietuvių kalba iš Lietuvos sostinės jau XVI–XVII a. pasitraukusi: Žygimanto Augusto laikais išnykusi iš valdovo ir didikų rūmų, „autochtonų kalba netrukus dingo ir iš miesto“; tiesa, lietuviškos knygos dar spausdintos, bet „į devynioliktojo amžiaus pradžią tose knygose lietuviškos liko beveik tik priesagos ir galūnės – kone visos šaknys buvo slaviškos“[7]. Kristinos Sabaliauskaitės įsitikinimu, su Vilniumi, jo senamiesčiu nieko bendra negalintys turėti XX šimtmečio pradžios lietuviai, net čia daug metų gyvenęs ir dirbęs Jonas Basanavičius. Paskelbtame laiške visiems „buvusiems, esamiems ir būsimiems Vilniaus merams“ ji aistringai protestuoja prieš sostinėje Didžiojo Vilniaus seimo sumanytojui, Vasario 16-osios Akto signatarui pastatytą

1 Miłosz 2011: 253.
2 Miłosz 1995: 258.
3 Lukšienė 2004: 340.
4 Bumblauskas 2018: 106.
5 Kamuntavičius 2023.
6 Venclova 2011: 10, 12, 19.
7 Ten pat: 56.

Šv. Jono bažnyčia, varpinė ir Generalgubernatūros rūmai. 1912–1915 m. Jano Bulhako nuotrauka.
Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje

paminklą: „Štai įspraudėme Joną Basanavičių į kelioms konfesijoms šventą miesto Aštrųjį trikampį. <...> Ne atvykėlių užgaida Basanavičiaus aikštė <...>. Atleiskite, bet ši Senamiesčio aikštė niekada nesisies su Basanavičiumi. Niekaip.“[8] Paskelbtas nuosprendis J. Basanavičiui ir lietuviškam Vilniui radikalus: tarp „kelių konfesijų“, kurių nariams Vilniaus Aušros Vartų prieigos šventos, lietuvių nebuvę, nėra ir nebūsią. Taip radikaliai lietuvių atžvilgiu, regis, nebuvo nusiteikęs net Vilniaus arkivyskupas Romualdas Jalbžykovskis (Romuald Jałbrzykowski), leidęs miesto visuomenei su velioniu J. Basanavičiumi atsisveikinti Katedroje ir pats aukojęs Mišias[9]. Taigi klausimas, ar būta lietuviško Vilniaus, šiandien kuriamoje viešumoje nebėra gluminantis. Jis vertas rimtesnių svarstymų.

Kaip dauguma Europos sostinių, Vilnius nuo seniausių laikų buvo daugiakultūris, polikultūrinis, miestas. Toks jis šiandien pažintinas ir tyrinėtinas. Toks atrastinas ir skaitytinas naujųjų vilniečių. Dabarties lietuviams tikrai derėtų prisiminti Č. Milošo patarimą: ieškoti šio miesto tiesos ir pamėginti įsijausti į XVI a. stačiatikio pirklio ar į XIX šimtmečio masono gyvenimą[10]. Kitas klausimas: ar įmanoma kalbėti apie daugiapolitį, polipolitinį, Vilnių? Ar politiniu žvilgsniu žvelgdami galime sutikti su T. Venclovos ištarme: „Nė viena iš tų tautų [lietuvių, lenkų, baltarusių – D. K.] negali tvirtinti, kad Vilnius priklauso tik jai“[11]? Vargu. Šiuo atveju Vilniui įmanomos tik dvi alternatyvos: jis yra arba Lietuvos valstybės sostinė, arba kitos valstybės – Rusijos, Vokietijos, Lenkijos – provincijos miestas. Visus šiuos politinius vaidmenis Vilniui jau teko patirti. Ir, regis, daug autentiškesnį, jo istorinę tapatybę gerokai labiau atitinkantį gyvenimą miestui teikė ilgaamžis Lietuvos sostinės vaidmuo. Juo labiau kad per visus prabėgusius šimtmečius šis vaidmuo buvo neatskiriamas nuo miesto kultūrinio lietuviškumo, kurį sudarė ne tik stipriau ar silpniau gyvavusi lietuvių kalba, bet ir lietuviška Vilniaus mitologija, istorija, kolektyvinė atmintis ir savimonė. Būtent šį miesto lietuviškumą ir derėtų glaustai aptarti.

***

Pradėkime nuo Vilniaus vardo. Senuosiuose tekstuose vyraujanti jo lytis – *Vilnia*, vartota Gedimino laiškuose ir gyvojoje žmonių kalboje, iki šiol išlikusi lietuvių tarmėse, laikoma baltiška ir kildinama iš lietuviško Vilnios upės vardo, o šis – iš lietuviško žodžio *vilnis*, reiškiančio vandens bangą[12]. Lytis *Vilnius* nėra nei dirbtina, nei įsigalėjusi tik XIX a.: „senas kalbininkas“ bus T. Venclovą

8 Sabaliauskaitė 2023.
9 Mackevičius 1928: 312–314.
10 Miłosz 2011: 260.
11 Venclova 2011: 14.
12 Vanagas 1981: 384; Vanagas 1996: 279–290; Smoczyński 2007: 754; Zinkevičius 1988: 108.

1599 m. Vilniaus akademijos spaustuvėje išleistos Mikalojaus Daukšos „Postilės“ (lenkų jėzuito Jokūbo Vujeko „Mažosios postilės“ vertimo) viršelis. Leidinys saugomas Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, jo skaitmenintas vaizdas – Lietuvos kultūros paveldo portale www.epaveldas.lt

suklaidinęs. Ši lytis nuo senų laikų vartota greta *Vilnios* vardo. „Išspaustas Vilniuje“ 1595 m. buvo Mikalojaus Daukšos verstas katekizmas, „Vilniuj“ 1599 m. išleista jo versta postilė. Vilniumi miestas vadinamas ir XVII a. leistose Prūsų Lietuvos lietuviškose knygose. Toks vardas turėjo skambėti įprastai, natūraliai, nes būta ir bendrinio žodžio *vilnius*: Konstantinas Sirvydas XVII šimtmetyje jį vartoja kaip *vilnies* sinonimą[13].

Lietuviškas yra ir Vilniaus kilmės mitas, pasiekęs mus iš seną žodinę tradiciją perėmusių XVI a. pirmosios pusės metraščių – su Šventaragiu, Gediminu, Lizdeika – ir jau tuo metu įrašytas į lietuvių politinės tautos kilmės iš romėnų mitą[14]. Tiek Vilniaus kilmės, Geležinio Vilko, tiek lietuvių kilmės, Palemono, mitai, LDK sostinės intelektualų ir poetų sujungti į vieną pasakojimą, per šimtmečius sudarė svarbią Lietuvos tautos politinės ir kultūrinės tapatybės atramą, pasak Gintaro Beresnevičiaus, net tapatybės ašį[15]. Šis mitinis pasakojimas įtvirtina Vilnių krašto bendruomenės atmintyje kaip Lietuvos ir lietuvių sostinę.

Vilniaus lietuviškumą teigia Gedimino laiškai bei juos lydėję tekstai. Atkreiptinas dėmesys į 1323 m. Vilniuje rašytų laiškų intituliacijas: jose Lietuvos valdovas krikščioniškam pasauliui pirmiausia prisistato dvikamieniu lietuvišku asmenvardžiu – *Gedeminne*. Vardu, sudarytu iš dviejų žodžių: *gedauti* (*ilgėtis*) ir *minti, minėti*[16]. Tik po vardo rašomi titulai: „Dievo malone lietuvių ir

13 Lietuvių kalbos žodynas 1999: 434.

14 Toporov 2000: 49; Greimas 2005: 555–556, 574.

15 Beresnevičius 2006a: 15; Beresnevičius 2006b: 128.

16 Kuzavinis, Savukynas 1987: 167.

rusų karalius, Žiemgalos valdovas ir kunigaikštis“ (*Dei gratia letphinorum ruthenorumque rex, princeps et dux Semigallie*)[17]. Ir šiame titule esminis yra pirmasis tautovardis – *letphinorum*: Gediminas visų pirma sakosi esąs lietuvių karalius, lietuvių karalystės viešpats. Ir tik po to – rusų karalius ir Žiemgalos valdovas. Titulų hierarchija tuo metu, o ir vėlesniais laikais, buvo nepaprastai svarbi: ji žymėjo ir galios santykius. Sykiu Gedimino laiškuose atsiveria kelių tautų ir kelių tikėjimų Vilniaus ir Lietuvos pasaulis. „Lietuvių ir rusų karalius“, kaip teisingas viešpats – *rex iustus*, rūpinasi jo karalystėje gyvenančių prūsų, žiemgalių ir lenkų sielomis: prašo, kad Saksonijos pranciškonai atsiųstų šias kalbas mokančių vienuolių, nes taip „dabar yra ir kadaise buvo“[18]. 1324 m. lapkritį į Vilnių atvykę popiežiaus legatų pasiuntiniai iš Gedimino išgirsta: savo šalyje jis leidęs, „kad krikščionys garbintų savo Dievą pagal savo paprotį, rusai pagal savo apeigas, lenkai pagal savo paprotį, ir mes garbiname Dievą pagal mūsų apeigas, ir visi turime vieną Dievą“[19]. Šiais žodžiais Gediminas akivaizdžiai tapatinasi su lietuviais senmeldžiais, turinčiais savo Dievą ir garbinančiais jį pagal savo apeigas: jis kalba lietuvių vardu – „mes“. Išlikęs pasiuntinių pranešimas patvirtina Gedimino laiškuose skelbiamą žinią apie Vilniuje su valdovu posėdžiaujančią „išmintingųjų tarybą“, svarstančią karalystės vidaus tvarkos ir užsienio politikos klausimus. Ne vienas, o kartu su „maždaug dvidešimčia patarėjų“ Lietuvos valdovas priima pasiuntinius. Tarp patarėjų – ir įtakingas vienuolis Mikalojus. Neoficialiai tartis su pasiuntiniais Gediminas paliepia „karaliaus vertėjui krikščioniui“[20]. Taigi lietuvių kalba XIV a. pirmosios pusės Vilniuje – valstybinė: būtent šia kalba valdovas ir jo „išmintingųjų taryba“ aptaria ir sprendžia „lietuvių ir rusų karalystės“ klausimus.

Senojo Vilniaus lietuviškumą liudytų ir mūsų laikus pasiekę miesto kvartalų bei gatvių pavadinimai: Rusų miestas – *Civitas Rutenica*, Vokiečių gatvė, Žydų gatvė, dar XX a. pradžioje buvusi Žemaičių gatvė. Etnonimų vardais šios vietos kadaise buvo išskirtos iš lietuviško miesto dėl savo tautinių ar konfesinių ypatumų – dėl kitokios nei dauguma jų gyventojų tautinės ar konfesinės priklausomybės. Įsidėmėtina: Lietuvių gatvės senajame Vilniuje nebuvo – tokio vardo gatvė atsirado Žvėryne tik XX a. pirmoje pusėje, miestą užėmus Lenkijos valstybei.

Lietuvių kalba, kaip pagrindinė, vartojama valdovo rūmuose ne tik Gedimino laikais. Ji tikrai lieka valstybinė iki krikšto. Tai liudija valdovų vaikams ir vaikaičiams Vilniuje duodami senieji lietuviški vardai, kurių reikšmės gerai suprastos, kuriais „užduodami“ gyvenimai: Algirdas, Narimantas, Liubartas, Kęstutis, Butautas, Vytautas, Jogaila... Ir po krikšto lietuvių kalba dar gana ilgai gyvuoja kaip viena valstybės kalbų: ja, greta imtų vartoti rašto kalbų – lotynų, gudų, ir toliau aptariami viešieji reikalai. Štai, 1429 m. vasario 17 d. iš Trakų lotyniškai rašytame laiške Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas primena Lenkijos karaliui Jogailai, kad neseniai Lucke Šventosios Romos imperijos imperatoriaus ir Vengrijos karaliaus Zigmanto akivaizdoje jiedu šnekėjęsi lietuviškai: „Mes lietuviškai Jums tarėme: „Pone Karaliau, neskubėkite su tuo reikalu; pirma aptarkime su Jūsų prelatais bei baronais, ir mes panašiai padarysime.“[21] Ir kalbasi lietuviškai Lietuvos ir Lenkijos valdovai ne apie moteris, ne apie išgertą midų, bet apie Vytauto karūną ir Lietuvos karalystę. Dar daugiau, tarptautinėje politikoje, gindamas savo ir LDK teises į Žemaitiją, Vytautas pasitelkia lietuviakalbės Lietuvos argumentą. 1420 m. kovo 11 d. netoli Gardino rašytame lotyniškame laiške imperatoriui Zigmantui jis dėsto: „ji [Žemaičių žemė – D. K.] dabar ir visada buvo viena ir ta pati Lietuvos žemė, nes yra viena kalba bei tie patys gyventojai. Bet kadangi Žemaičių žemė yra žemiau negu Lietuvos žemė, todėl ir vadinama Žemaitija, nes taip lietuviškai yra vadinama žemesnė žemė. O žemaičiai Lietuvą vadina Aukštaitija, t. y. iš Žemaičių žiūrint, aukštesne žeme.“[22] Taigi Žemaitija turinti priklausyti Vytautui ir Lietuvai ne tik kaip teisėta valdovo tėvonija, bet ir kaip vienos kalbos, vienos tautos žemė. Lietuvių kalba valdovo iškeliama kaip svarbi jo valstybės tapatumo žymė.

Lietuvių kalbą, kaip „garbingiausios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės“ dėmenį, popiežiaus Aleksandro VI ir kardinolų akivaizdoje 1501 m. nurodo ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro sekretorius ir pasiuntinys Erazmas Vitelijus Ciolekas. Jo teigimu, katalikiškos ir suverenios Lietuvos valstybės gyventojai „vartoja savo kalbą, tačiau kadangi rusai gyvena beveik pusėje kunigaikštystės, plačiau naudojasi jų kalba, nes toji daili ir patogesnė“[23]. Taigi XVI a. pradžioje Lietuvos valdovas per pasiuntinį pristato savo valstybę pasauliui kaip lietuvių ir rusų, arba gudų,

17 Chartuliarium 2003: 46.
18 Ten pat: 63.
19 Ten pat: 185.
20 Ten pat: 183, 187.
21 Vytautas 1996a: 212.
22 Vytautas 1996b: 529.
23 Theiner 1861: 278; Narbutas 2007: 214.

Šv. Jonų bažnyčia Vilniuje. XX a. I p. Jano Bulhako nuotrauka.
Saugoma Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje

gyvenamą ir dvi kalbas vartojantį kraštą: pagrindinę, didesnę gyventojų dalį sudarantys, savo kalbą turintys lietuviai naudojasi ir gudų kalba.

Toks krašto pristatymas atitiko tikrovę. Nuo 1492 m. į LDK visuotinius seimus ėmus kviesti visų gudų žemių diduomenę, pagyvėja gudų kalbos vartojimas viešajame gyvenime. Netrukus Vilniuje Alberto Goštauto aplinkoje gudiškai sukuriami vėlyvieji Lietuvos metraščiai, perduodantys LDK kultūrai svarbius Palemono ir Vilniaus įkūrimo mitus, Radvilų rate gudiškai surašomas, vėliau Goštauto rate redaguojamas Pirmasis Lietuvos Statutas. Tačiau jau XVI šimtmečio viduryje gudų kalbos vartojimas valstybės gyvenime sulaukia dalies Lietuvos intelektualų kritikos.

Apie 1550 m. iš Maišiagalos kilęs bajoras Vaclovas Mikalojaitis, buvęs Goštauto dvariškis, LDK pasiuntinys ir didžiojo kunigaikščio kanceliarijos sekretorius, dedikuoja valdovui Žygimantui Augustui lotynišką kūrinį, kurio fragmentai tik XVII a. paskelbiami Bazelyje su, matyt, leidėjo duota antrašte – *Michalonis Lituani De moribus tartatorum, lituanorum et moschorum*[24]. Šiame veikale

24 Liet. „Mykolo Lietuvio knyga apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius“.

Vilniaus universiteto P. Skargos kiemas. 1912–1915 m. Jano Bulhako nuotrauka. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje

lietuvių kilmės iš romėnų mitas pirmąsyk paverčiamas tautinės valstybės kūrimo programa: lietuvių valdoma valstybė turinti remtis atgaivinta protėvių romėnų kalba ir dorybėmis. Vaclovas Mikalojaitis, arba Mykolas Lietuvis, romėnišką lietuvių kilmę grindžia lietuvių ir lotynų kalbų bei papročių panašumu ir teigia: „Mes mokomės maskvėnų mokslo, kuris neturi nieko senoviška ir negali žadinti dorybingumo, nes rusų kalba svetima mums, lietuviams, t. y. italams, kilusiems iš italų kraujo.“[25] Lietuviai, iš romėnų paveldėta „įgimta drąsa išplėšę iš totorių, arba baskakų, vergijos rusų gimines, kraštus ir pilis, savo valdžią išplėtė nuo Žemaičių jūros, vadinamos Baltijos jūra, ligi Juodųjų jūrų...“[26] Tik susigrąžintos protėvių dorybės, kilnūs papročiai, lotynų kalba ir lotyniškos mokyklos, Vaclovo Mikolajaičio teigimu, padėsiančios išsaugoti lietuviams Gedimino, Algirdo ir Vytauto išplėstą valstybę. Taigi lotyniškos Lietuvos programa iš esmės rėmėsi krašto lietuviškumo samprata, buvo tam tikras lietuviškos tapatybės raiškos būdas.

Lotynų kalbos ir valstybės lietuviškumo jungtis dar raiškesnė Vilniaus vaito ir valdovo sekretoriaus Augustino Rotundo išplėtotoje lotyniškos LDK programoje. Beje, A. Rotundas jau XVI a. viduryje mėgina Vilniuje Vaclovo Mikolajaičio programą įgyvendinti konkrečiais darbais: lotyniškai rašo „Lietuvos istoriją“, dalyvaudamas Antrojo Lietuvos Statuto rengimo komisijoje kuria lotynišką jo redakciją[27]. Pasiekia, kad sostinėje 1570 m. atsirastų lotyniška jėzuitų kolegija. O 1576 m. Vilniuje rašytame laiške Lietuvos didžiajam kunigaikščiui ir Lenkijos karaliui Steponui Batorui jis išdėsto ir programines nuostatas: „Dera, kad ta [lotynų] kalba, kuri lietuviams yra įgimta ir pirmoji, <...> būtų lietuviams grąžinta, ir, be to, visur: įstatymuose, privilegijose ir raštuose (ką jau nuo krikščionybės įvedimo turime), ediktuose, teismo bylose, teisminėse formuluotėse, sutartyse ir, pagaliau, jeigu tai įmanoma, kasdieniniame bendravime – būtų vartojama dažniau, nei toji barbariškoji, bendra su Maskvėno, amžino ir nuolatinio lietuvių priešo [kalba], kuri iki šiol tremtinės vietoje vertė būti lotynų kalbą.“[28] Pasak A. Rotundo, netobula rusų, arba gudų, kalba parašyti įstatymai negalintys suteikti

25 Mykolas Lietuvis 1966: 49.
26 Ten pat: 51.
27 Bardach 1999: 47–50.
28 Rotundas 2000: 281–282.

valstybei deramos tvarkos: tokią tvarką Lietuvai sugrąžinsianti tik lotyniškai kuriama teisė – juk Vytautas ir Jogaila, iš Palemono, arba Libono, kilę valdovai, pirmuosius įstatymus rašę ne rusiškai, bet lotyniškai. Tad Kunigaikštystei reikalingas lotyniškas Statutas. O atgaivinti protėvių romėnų kalbą tarp jaunimo, paversti ją šnekamąja jau padedanti Vilniaus kolegija. Prie lotynų kalbos turėtų sugrįžti ir rusų, arba gudų, kilmingieji, nes jie esą kilę iš lietuvių, taigi – romėnų, tik kadaise „dėl kitos religijos nuo lietuvių atskilę“: „Kodėl jie [rusų kilmingieji – D. K.] nemano, kad yra garbingiau ir šlovingiau <...> įteisinti ir su pasitikėjimu priimti kalbą tų, iš kurių save kildinti jie laiko šlovingu dalyku, negu sutikti, kad šita barbariškoji rusų [kalba] tokiai kilmingai tautai būtų primesta?“[29] Taigi lotynų kalba A. Rotundo iškeliama kaip veiksnys, turintis, viena vertus, Lietuvą atskirti nuo gudų bei Maskvos kultūros, kita vertus, tvirčiau vienoje valstybėje sujungti, sutelkti lietuvių ir gudų tautas, jų kilminguosius. Beje, lotyniškos LDK projektui priklausytų ir Vilniaus poeto Jono Radvano lotyniškai sukurtas, 1592 m. išleistas herojinis epas „Radviliada“, ir, matyt, Vilniaus universiteto profesoriaus Alberto Kojalavičiaus-Vijūko XVII a. viduryje lotyniškai parašyta „Lietuvos istorija“, gynusi lietuvių kilmės iš romėnų mitą.

Su Vilniumi sietina ne tik lotyniškos, bet ir išties lietuviškos, gyva lietuvių kalba grindžiamos Lietuvos valstybės programa. Ji išryškėja tuo pačiu metu – XVI šimtmetyje. Vilnius – tai Abraomo Kulviečio, pasak Dainoros Pociūtės, „lietuviškos knygos iniciatoriaus“[30], miestas. Čia apie 1541–1542 m. veikia jo įsteigta mokykla, greičiausiai čia į lietuvių kalbą verčiamos psalmės[31]. Čia galėjo būti pradėta rengti ir pirmoji lietuviška knyga. Martyno Mažvydo „Katekizme“ neatsitiktinai skelbiami A. Kulviečio bičiulio, bendradarbio Jurgio Zablockio ir, atrodo, paties A. Kulviečio versti tekstai[32]. Nepamirština: Karaliaučiuje 1547 m. išleistas lietuviškas „Katekizmas“ lotynišku ketureiliu dedikuojamas Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei: į ją kreipiamasi kaip į „didžių valdovų, kunigaikščių žemę maitintoją, tėvynę“ – *ducum magnorum altrix*[33]. 1560 m. J. Zablockio į studijas Vakarų Europon lydėtas, jo globotas Žemaičių vyskupas kunigaikštis Merkelis Giedraitis, pasak Mikalojaus Daukšos, „sumano, liepia ir savo lėšomis lietuvių kalba išleidžia“ jo parengtą „Postilę“[34]. 1599 m. Vilniaus universiteto spaustuvėje išėjusios knygos pratarmėse M. Daukša dėkoja M. Giedraičiui už „gimtosios kalbos išgelbėjimą nuo purvo ir žūties“ ir skelbia lietuviškos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės viziją: gimtąja lietuvių kalba turėtų būti „rašomi įstatymai, <...> rašomos savo ir kitų šalių istorijos, jos spausdinamos senos ir naujos, <...> tariamasi dėl visų Respublikos reikalų, <...> gražiai ir padoriai atliekami reikalai bažnyčioj, susirinkimuose ir namie“. Pasak M. Daukšos, lietuvių kalba būtina grįsti visų LDK piliečių viešąjį ir privatų gyvenimą, kad jų valstybė būtų stipri, solidari, paremta broliška meile[35].

Būtent Vilniuje M. Giedraičio ir M. Daukšos programą XVII šimtmetyje tęsia, stengiasi ją įgyvendinti universiteto profesorius Konstantinas Sirvydas ir jo bendradarbiai. Apie 1620 m. LDK sostinėje išleistas, vėliau pertvarkytas ir 1631 m. perleistas, netrukus – 1642 ir 1677 m. vėl pakartotas, pagaliau dar ir 1713 m. išspausdintas K. Sirvydo lietuvių kalbos žodynas, pateikiantis lotyniškų ir lenkiškų žodžių atitikmenis, tvarkė, kūrė ir tobulino šią kalbą, dėjo jai akademinius pamatus, o žodžiams suteikė apibrėžtas reikšmes. K. Sirvydas siekė padaryti gimtąją kalbą tinkamą vartoti visose gyvenimo srityse: jis rinko, kūrė, turtino lietuviškąjį žodyną, kad juo būtų galima įvardyti sudėtingą žmogaus, visuomenės, pasaulio tikrovę. Lietuvių kalba čia iškyla ne tik kaip valstiečių žemdirbių, bet ir kaip intelektualinio bei politinio gyvenimo kalba, kuria galima ir dera svarstyti filosofijos, teologijos, politikos klausimus. K. Sirvydas pateikia lietuviškus žodžius seimui, seimeliui, respublikai nusakyti: *sueiga*, *susiėjimas*, *bendrystė*, *visiškystė*, *visatinė*[36]. Vilniuje jis parašo, Vilniaus vyskupui Eustachijui Valavičiui dedikuoja ir išleidžia pirmąją intelektualams skirtą lietuvišką knygą „Punktai sakymų“. Joje lietuviškai parengtus pamokslus pats išverčia į lenkų kalbą, „kad galėtų pasiremti ir tas, kuris lietuvių kalbą nepakankamai moka“, mokytis tas, „kuris lietuviškai visai nesupranta“[37].

Pasak Zigmo Zinkevičiaus, „Vilniaus miesto šnekamoji kalba“ davusi pradžią vienam iš dviejų tuometinių lietuvių kalbos variantų, kurių pagrindu XVI–XVII a. kūrėsi lietuviška raštija. K. Sirvydas, jo bendradarbis Jonas Jaknavičius,

29 Ten pat: 282–284.
30 Pociūtė 2017: 34.
31 Lebedys 1963: 179.
32 Biržiška 1960: 28, 56–57.
33 Mažvydas 1997: 14.
34 Daukša 1990: 11.
35 Ten pat: 28.
36 Sirvydas 1997: 345–346, 352.
37 Sirvydas 2015: 27–28.

DICTIONARIUM
TRIUM LINGVARUM,
In usum Studiosæ Iuventutis,
AVCTORE
R. P. CONSTANTINO
SZYRWID
è Societate JESU,
IHS
Cum Superiorum permissu editum.
Qvinta editio recognita & aucta.
VILNÆ,
Typis Academicis Societatis JESU.
Anno Domini M. DCC. XIII.
1713.

1713 m. Vilniaus akademijos spaustuvėje išleistas Konstantino Sirvydo „Dictionarium trium lingvarum“ („Trijų kalbų žodynas“) – penktoji jo laida. Saugoma Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje, skaitmenintas vaizdas – Lietuvos kultūros paveldo portale www.epaveldas.lt

rašę „Vilniaus lietuvių kalba“, buvo vieni svarbiausių šia kalba grįstos lietuvių literatūros kūrėjų[38].

K. Sirvydas ir J. Jaknavičius ne tik rengė lietuviškas knygas, bet ir sakė lietuviškus pamokslus Šv. Jono bažnyčioje – pagrindinėje Vilniaus miestiečių katalikų šventovėje. Išlikusios šios bažnyčios XVII a. pirmųjų dešimtmečių santuokos ir krikšto metrikų knygos mus supažindina su čia skambėjusių pamokslų galimais klausytojais. Bažnyčios raštininkų užrašytos jų lietuviškos pavardės, regis, tuo metų žaismingai kurtos: Laumis, Geragalvis, Savaduonis, Pavasaris, Sausis, Perkūnas, Sausaragis, Didžiagalvis, Žaliaviduris, Jaučiavedys, Jaučiavarys, Karalius, Karaliūnas, Kunigaitis, Miltabarzdis, Meškaburnis, Meškadūris, Šešiaduonis, Sąveika, Saulaitis, Pragaras, Tribernis, Triduonis, Trilūpis, Vyšniavardis, Dantelis, Tėvelis, Sūnūkštis, Seniulis, Debesaitis, Debesėlis, Rūkelis, Drobulė, Geležėlė, Grūdelis, Kąsnelis, Kubilaitis, Šluotelė, Kaušelis, Kruopelė, Pinigėlis, Mūrelis, Kumpelis, Kumštelis, Pirštelis, Papelis, Spurgelė, Šepetaitis, Sprindžiukas, Viedrelis, Žaislelis, Žindulis, Pūkelis, Bumblys, Bumbulis, Uodegėlė, Vergutis, Žibutis, Stačiariaugis, Šūdograšis, Raišys, Klišelis, Kreivutis, Kuprelis, Kurvelis, Mašna, Mulkis, Murzis, Perdžiukas, Rūraitis, Šikutis, Šikūnaitis, Triznelė, Pusnagis, Plikelis, Plaukys, Plepys, Pliuška, Smaguris, Tešla, Sriuba, Trumpelis, Pyplys, Alksnis, Klevas, Šermukšnis, Grūšelė, Stebulė, Medis, Stiebelis, Obuolys, Obuolėlis, Žirnelis, Miškaitis, Miškelis, Antelė, Gaidelis, Gaidaitis, Gaigalas, Genelis, Gulbinas, Pempė, Pimpelis, Kukutis, Kukutaitis, Strazdas, Tetervinas, Vanagėlis, Šarka, Paukštelis, Žvirblis, Žąselis, Žąsinėlis, Vištelis, Vištelė, Vieversėlis, Volungis, Stumbrys, Stumbraitis, Stirna, Lapė, Laputis, Kiškelis, Kiškelaitis, Meška, Meškaitis, Meškelis, Meškutis, Katinėlis, Kalė, Kalaitis, Šunelis, Žvėrelis, Šeškas, Šeškutis, Šeškys, Ožka, Oželis, Veršelis, Vėžys, Vėželis, Vilkas, Vilkaitis, Vilkažentis, Vilkutis, Žaltys, Gudelis, Lenkelis, Leišis, Ruskelė, Švedukas, Totorėlis, Žydelis, Žemaitelis, Kernaviškis, Trakiškis, Pinčiukas... Tarp šių pravardinių ir kitos kilmės pavardžių – ir iš senų lietuviškų asmenvardžių kilusios: Astikas, Giedrys, Giedraitis, Giedrutis, Daubaras, Daugėla, Gostautas, Laudžiūnas, Sereika, Sirvydas, Steigvila, Tarbutas, Žygimantas, Žygmantas, Traidūnas, Radžiūnas, Vilbutas, Vilgaila...[39]

Lietuvių kalba Vilniuje nepražūva, išlieka gyva ir XVIII šimtmetyje. Jo pradžioje LDK bajorija viešuose tekstuose vis dažniau kelia Lietuvos Respublikos idėją: Lietuvą pabrėžtinai vadina Palemonija, „lietuvių respublika“ – *rzeczpospolita litewska*[40]. Būtent šiuo metu Vilniaus universiteto spaustuvė perleidžia K. Sirvydo žodyną. 1737 m. ji paskelbia ir lotynišką anoniminę lietuvių kalbos gramatiką „Lietuvos kalbų visuma, pagal šios Kunigaikštystės pagrindinės tarmės gramatikos dėsnius aprašyta ir paruošta uoliesiems neopalemonams“ (*Universitas Lingvarum Litvaniae <...> in obsequium Zelosorum Neo-Palaemonum ordinata*)[41]. Taigi Vilniaus universiteto studentai, Lietuvos jaunimas vadinami

38 Zinkevičius 1977: 27, 30.

39 Vilniaus 2021; Vilniaus 2023.

40 Kuolys 2022: 35–41.

41 Universitas 1981: 59.

Vilniaus Šv. Jonų bažnyčios frontonas ir universiteto kiemas. 1917 m. Jano Bulhako nuotrauka. Saugoma Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje

„neopalemonais“: jiems, Palemono palikuonims, skiriama lietuvių kalbos gramatika. Taip pabrėžiama lietuvių kalbos ir Palemono mito jungtis. Kiek anksčiau, 1729 m., Vilniaus universiteto išleistoje daugiakalbėje poezijos knygelėje „Kalbų visetas didžiajam Palemono žemės ir miesto svečiui <...> Kristupui Jonui Šembekui“ (*Universitas Lingvarum Magno Palaemonii Orbis et Urbis Hospiti <...> Christophoro Joanni Szembek*) Lietuva iškeliama kaip „Palemono žemė“, Vilnius – kaip „Palemono sostinė“, o čia paskelbtame lietuviškame eilėraštyje kreipiamasi į Vilnių kaip į „visų lietuvių Motiną“, į Lietuvos Vytį – kaip į „Palemono Žirgą“, šitaip į Palemono mitą įrašant LDK herbą: „Lietuvių visų džiaukis tu, Motina Vilna, / Prieš tavo vartų žib kada saulė šviesi; / Žirge Palemono, tu pareini jau Pegasą šlove...“[42] Išlikęs 1710–1723 m. rašytas „Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis“ liudija, kad tuo metu jėzuitai Lietuvos sostinėje lietuviškus pamokslus sakydavę nuolat: paprastai prieš lenkišką, kartais be lenkiško – vien lietuvišką, kartais kartu su lenkišku ir žemaitišku. Jėzuitų lietuviški pamokslai skambėję ne

42 Kalbų varžybos 2010: 254–269.

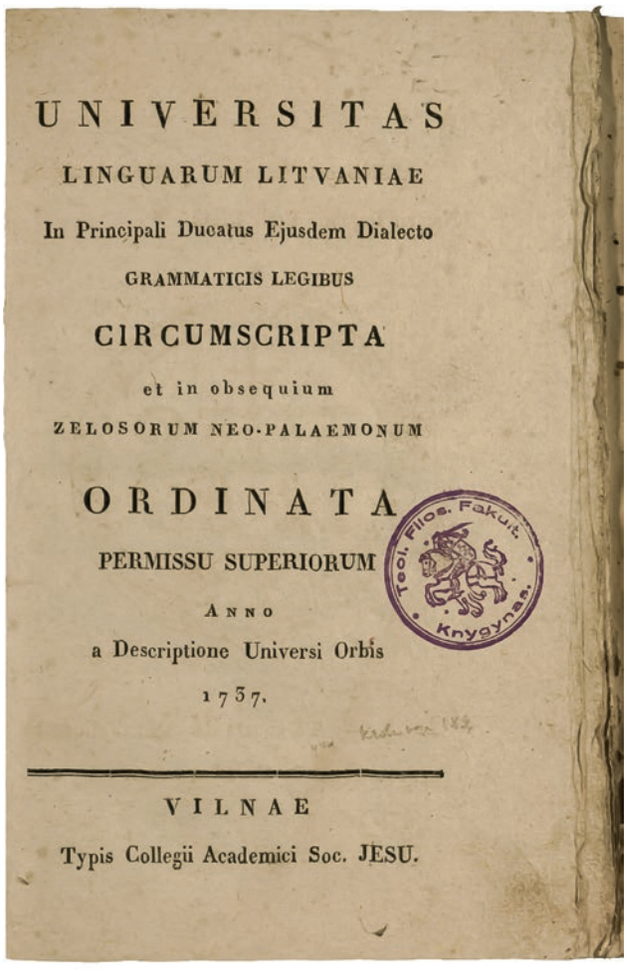
UNIVERSITAS
LINGUARUM LITVANIAE
In Principali Ducatus Ejusdem Dialecto
GRAMMATICIS LEGIBUS
CIRCUMSCRIPTA
et in obsequium
ZELOSORUM NEO-PALAEMONUM
ORDINATA
PERMISSU SUPERIORUM
Anno
a Descriptione Universi Orbis
1737.
VILNAE
Typis Collegii Academici Soc. JESU.
Teol. Filos. Fakult. Knygynas.

1737 m. Vilniaus akademijos spaustuvėje išleistos lietuvių kalbos gramatikos „Universitas lingvarum Litvaniae“ viršelis. Leidinys saugomas Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, jo skaitmenintas vaizdas – Lietuvos kultūros paveldo portale www.epaveldas.lt

tik Šv. Jono bažnyčioje, kolegijos refektorijuje, bet ir sostinės pranciškonų, dominikonų, karmelitų bažnyčiose: „1710 metai. <...> Br. Smolokas pas tėvus pranciškonus lietuviškai sakė pamokslą Šv. Antano proga. <...> Pamokslą tik lietuviškai sakė t. Berškevičius. Lenkiško pagal paprotį, t. y. dėl viešos procesijos, nebuvo. <...> 1723 Viešpaties metai. <...> Verbų sekmadienis. Mišias su Komunija ir verbų pašventinimu laikė t. ministras. Pamokslas buvo tik lietuviškas. <...> Lenkiškai pamokslą sakė t. Sadovsks, lietuviškai – mag. Buivydas ir dar vienas – aukšto stiliaus žemaičių kalba.“[43] Žinoma, kad lietuvių pamokslininko Šv. Jono bažnyčioje būta iki 1737 m. Tačiau kitose Vilniaus bažnyčiose lietuvių kalba, regis, skambėjusi ir vėliau – net XIX šimtmetyje[44]. XIX–XX a. sandūroje už lietuvių kalbos teises mieste kovojantys lietuviai tvirtina, kad ši kalba iš bažnyčių buvusi išstumta vos prieš penkis dešimtmečius.

Į stiprėjančias lietuvių kalbos pozicijas LDK valstybės saulėlydžio laikotarpiu yra atkreipę dėmesį Jurgis Lebedys, Zigmantas Kiaupa[45]. Vien 1759–1791 m. Vilniuje lietuvių kalbos elementorius „Moksłas skaytima raszta lietuwiszka“, skirtas bajorų, miestiečių ir valstiečių vaikams, išleidžiamas net 14 kartų, jį papildant ir tobulinant. Šio vadovėlio leidimai siekia tūkstantinius tiražus, 1790 m. leidimas – net 2800 egzempliorių[46]. Taigi per porą trejetą metų knygos tiražas išparduodamas ir vėl rengiamas naujas leidimas. Lietuvių kalbos gyvavimą to meto kultūroje patvirtintų ir Vilniuje iki pat LDK žlugimo nuolat bei gausiai perleidžiamos dar XVII a. parengtos lietuviškos religinės knygos: Jurgio Kasakauskio maldaknygė „Rozancius szwęciausios Maryos Pannos“, Jono Jaknavičiaus „Ewangelie polskie y litewskie“, Pranciškaus Šrubauskio giesmynas „Balsas sirdies pas Wieszpati Diewa“; taip pat XVIII a. viduryje pasirodę ir nuolat perspausdinami leidiniai: Mykolo Olševskio „Broma atwerta ing wiecznasti“, anoniminis maldynas „Altorius duchaunas“, anoniminis giesmynėlis „Giesmes ape Szwęciause Panna Maria“ bei kiti. Iš jų J. Jaknavičiaus parengta Naujojo Testamento ištraukų knyga tik 1750–1795 m. išspausdinama 15 kartų, P. Šrubauskio giesmynas vien per tuos pačius metus – 9 kartus, J. Kasakauskio maldaknygė – 10 kartų, M. Olševskio geros mirties vadovėlis – 10 kartų, maldynas „Altorius duchaunas“ – 12 kartų[47]. Vienų lietuvių kalba išlieka XVII šimtmečio literatų išpuoselėta, kitų – suprastėja. Tiek P. Šrubauskio giesmyne, tiek J. Kasakauskio maldyne lietuviški religiniai tekstai turi raiškų pilietinį, patriotinį pobūdį: prašoma Švč. Mergelės Marijos pagalbos „Lietuvos žemei“, „Žemaičių Kunigaikštystei“, „mūsų ponystei“ – mūsų valstybei; kreipiamasi į „Šventą Kazimierą Karaliūną“ – „Lietuvos, Lenkų kareivį stipriausią“, ištrėmusį iš krašto tironą „Maskolių“[48]. Tuo metu leistas lietuviškas elementorius siejamas ne tik su gebėjimu suprasti religines knygas: jo paskirtis – išmokyti didelius ir mažus lietuvių kalbos, „idant išmanydami visokį raštą galėtų visokiu druku drukavotas knygas pigiai skaityti“.

XVIII a. pabaigoje lietuvių kalba, greta lenkų, imama vartoti kaip valstybinė LDK kalba.

43 Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis 2004: XVI–XVII, 13, 605, 613.

44 Basanavičius 1913.

45 Lebedys 1976: 98–102; Kiaupa 2008: 163.

46 Lietuvos TSR bibliografija 1969: 266–268.

47 Ten pat: 14–16, 106–107, 136–141, 182–184, 294–295, 403–405.

48 Giesmės dangaus miestui 1998: 380–382, 396–399.

Švč. Mergelės Marijos Dievo Motinos Ėmimo į dangų bažnyčia ir pranciškonų vienuolynas. 1915 m. J. Bulhako nuotrauka. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

Šv. Mikalojaus bažnyčia Vilniuje. XX a. 2 deš. J. Bulhako nuotrauka. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje

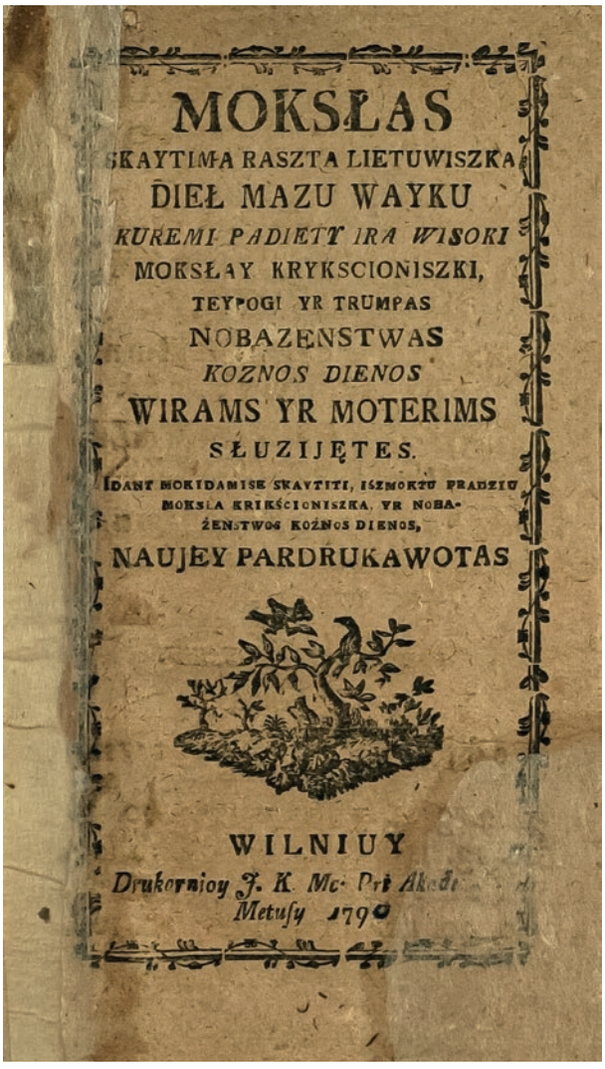
MOKSŁAS
SKAYTIMA RASZTA LIETUWISZKA
DIEŁ MAZU WAYKU
KUREMI PADIETT IRA WISOKI
MOKSŁAY KRYKSCIONISZKI,
TEYPOGI YR TRUMPAS
NOBAZENSTWAS
KOZNOS DIENOS
WIRAMS YR MOTERIMS
SŁUZIJĘTES.
IDANT MOKIDAMISE SKAYTITI, IŠMOKTU PRADZIU
MOKSŁA KRIKŚCIONISZKA, YR NOBA-
ŽENSTWOS KOŽNOS DIENOS,
NAUJEY PARDRUKAWOTAS
WILNIUY
Drukorniov J. K. Mc. Prl Akad
Metusy 1790

1796 m. Vilniaus akademijos spaustuvėje perleisto lietuvių kalbos vadovėlio „Mokslas skaitymo rašto lietuviško dėl mažų vaikų" viršelis. Leidinys saugomas Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, jo skaitmenintas vaizdas – Lietuvos kultūros paveldo portale www.epaveldas.lt

1794 m. sukilimo metu sudaryta Lietuvos Tautos Aukščiausioji Taryba, posėdžiavusi Vilniaus rotušėje, kreipiasi į kunigaikštystės gyventojus lietuviškai ir lenkiškai. Lietuvišku „Aciszaukimu" ji kviečia „visos Lietuvos žemės gaspadorius" ir „brolius artojus" imtis ginklų ir ginti savo „Tėviškę ir valnastį" nuo „tironų maskolių", nebepaisyti luomų skirtumų: „Pameskim uvažot ant rožnasties stonų, Žmonės esma visi lygi, bo visi ant tos pačios žemės gyvenam"[49]. Lietuvos Tautos Taryba lietuviškai skelbia Tado Kosciuškos universalus, išverčia ir lietuviškai Vilniaus Bazilijonų spaustuvėje išleidžia Šv. Jono bažnyčioje lenkiškai sakytą žuvusiems sukilėliams pagerbti skirtą universiteto profesoriaus, Tarybos nario Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus pamokslą, kuris lietuvių kovos drąsą ir tėvynės meilę žadina Tukidido ir Cicerono aistringų kalbų citatomis, Katkevičių, Radvilų, Pacų ir kitų buvusių karvedžių pavyzdžiais[50].

To meto Vilniaus intelektualus ir dalį Lietuvos bajorų, didikų atsigręžti į lietuvių kalbą, į ją vartojančius „brolius artojus" bus skatinusios Apšvietos idėjos. Šiaulių krašto bajoras Mauricijus Pranciškus Karpis, Žano Žako Ruso vertėjas, pasiuntinys į Ketverių metų seimą, aktyvus 1794 m. sukilimo dalyvis, parlamente bendrapiliečius yra įtikinėjęs: „Iš tiesų, liaudis, vadinama artojais, sudaro didžiausią ir gausiausią tautos dalį. Be abejo, ji yra pati tauta, kurioje slypi kiekvieno krašto galia, jėga, sumanumas ir ištekliai. <...> Jos gyslomis teka gryniausias, mažiausiai maišytas genties kraujas. Jos paprastuose, bet mažiausiai iškreiptuose papročiuose regimi ilgiausiai ir ryškiausiai išlikę senųjų dorybių <...> pėdsakai. Ji yra pirmasis valstybės luomas."[51]

Tad lietuvių kalbos ir senosios Lietuvos valstybės ryšys, akivaizdus Gedimino, Vytauto tekstuose, išlieka iki šios valstybės pabaigos. Sykiu LDK lietuviškoji tapatybė – lietuvių kilmės mitai, istorinis pasakojimas, poetinis kraštovaizdis, teisė – jau nuo XVI a. vidurio vis dažniau išsakoma, kuriama, plėtojama lenkų kalba: ji keičia gudų kalbą, pamažėl siaurina lietuvių ir lotynų kalbų vartojimą viešajame gyvenime. Galima prielaida, kad būtent lenkų kalba kunigaikštystėje pasirenkama kaip kompromisas tarp XVI šimtmečio intelektualų darbuose priešintų lietuviškos, lotyniškos Lietuvos ir gudiškos Lietuvos variantų. Įsidėmėtina, kad Vilniuje vyskupo Valerijono Protasevičiaus vadovaujamos komisijos, kurioje dirba ir A. Rotundas, rengiamas Trečiasis Lietuvos Statutas iš karto verčiamas į lenkų kalbą, nors vertimas ir keliąs daug sunkumų[52]. LDK pakancleris Leonas Sapiega savo lėšomis gudiškai šį Statutą išleidžia sostinėje 1588 m., netrukus – 1614 m. – čia jis išspausdinamas ir lenkiškai. Vėliau – 1648 m. Varšuvoje, 1693, 1744 ir 1819 m. Vilniuje – Lietuvos Statutas leidžiamas tik lenkų kalba.

Vis dėlto net iki XIX a. vidurio lenkiškai dažniausiai reiškiama toji pati lietuviška Vilniaus tapatybė: ir žlugus Didžiajai Kunigaikštystei, Lietuvos bajorai ilgą laiką išsaugo priklausomybės Lietuvos tautai, jos politinei bendruomenei jausmą. A. Mickevičius, kildinęsis iš lietuvių bajorų Rimvydų, filomatų laikais atkakliai aiškinęs, kad lietuviai nėra sarmatai ir slavai, 1841 m. kovo 23 d. iš Paryžiaus broliui Pranciškui rašo: „Gal tapsiu profesoriumi be natūralizacijos, nes

49 Tado Kosciuškos sukilimo 1997: 12.

50 Ten pat: 15–16, 31–32, 35.

51 Karp 1955: 546–557.

52 Kuolys 2009: 227.

man vis dėlto gaila liautis valstybine prasme lietuviu buvus ir nemiela pavirsti prancūzu.“[53] Taigi A. Mickevičius brangino ir saugojo prieš pusę amžiaus sunaikintos Lietuvos valstybės pilietybę: galimybę tapti Prancūzijos piliečiu jis siejo ne su Lenkijos, bet su Lietuvos politinės bendruomenės išdavyste. Lenkų kalba, kultūra ir lietuviška valstybingumo, pilietiškumo tradicija, lenkiškumas ir lietuviškumas, kaip ir LDK amžiais, romantizmo laikų Vilniuje dar dera, nekonfrontuoja. Vilniaus istorikas Mykolas Balinskis (Michał Baliński) 1835 m. išleistame „Statistiniame Vilniaus miesto aprašyme“ tarp senosios Lietuvos sostinės gyventojų nepastebi nei lenkų, nei gudų. Jo teigimu, „Vilniaus miesto gyventojai pagal kilmę yra lietuviai, rusai (rosijanai), vokiečiai ir žydai. Kitų genčių gyventojų yra taip mažai, kad šiuo atžvilgiu jie negali sudaryti jokios grupės“ (*Mieszkańcy miasta Wilna co do ich rodu są Litwini, Rossyanie, Niemcy i Żydzi. Ludność innych plemion tak jest mała, że pod tym względem żadnego oddziału stanowić nie może*)[54]. Taigi akivaizdu, kad lenkiškai kalbančius vilniečius, tarp jų ir save patį, M. Balinskis laiko lietuviais. Vietinius gudus, matyt, taip pat.

Sykiu XIX a. I pusės Vilnius tampa ir atgimstančios lietuvių bei žemaičių kultūros miestu. 1823 m. rugpjūčio 3 d. čia Simonas Stanevičius sukuria pirmą „tautišką giesmę“ – „Šlovę Žemaičių“, kurią Vilniuje 1829 m. išleidžia kartu su savo ir Kristijono Donelaičio pasakėčiomis. „Aukšta daina“ pavadinta odė skelbia Vilnių esantį „nuo žemaičių beapsėstą“, gimtuoju „liežuviu“ sveikina Lietuvos valdovus: Mindaugą, Gediminą, Algirdą, Kęstutį, taigi vėl iškelia lietuvių kalbos ir senosios Lietuvos valstybės ryšį, išsako džiaugsmą dėl „Lietuvos giminių“, tautų, išlikimo[55]. Tuo pat metu – 1822 m. – Vilniuje, kaip nustatė Vytautas Merkys, gyvendamas pranciškonų vienuolyne, S. Daukantas rašo pirmą Lietuvos istoriją lietuvių kalba – „Darbus [iš tiesų – darus, arba žygius] senųjų lietuvių ir žemaičių“[56]. Šiame tekste LDK istorikų Motiejaus Strijkovskio, Alberto Kojalavičiaus-Vijūko kurtą pasakojimą jis sujungia su nepriklausomos, laisvų ir lygių „ūkėjų“, piliečių, tvarkomos „Lietuvos ūkės“, arba respublikos, vizija.

Ir XX a. pradžioje kalbinė lietuvių mažuma, lietuvių intelektualai, veikia Vilniuje kaip šeimininkai, kaip senosios Lietuvos valstybės ir

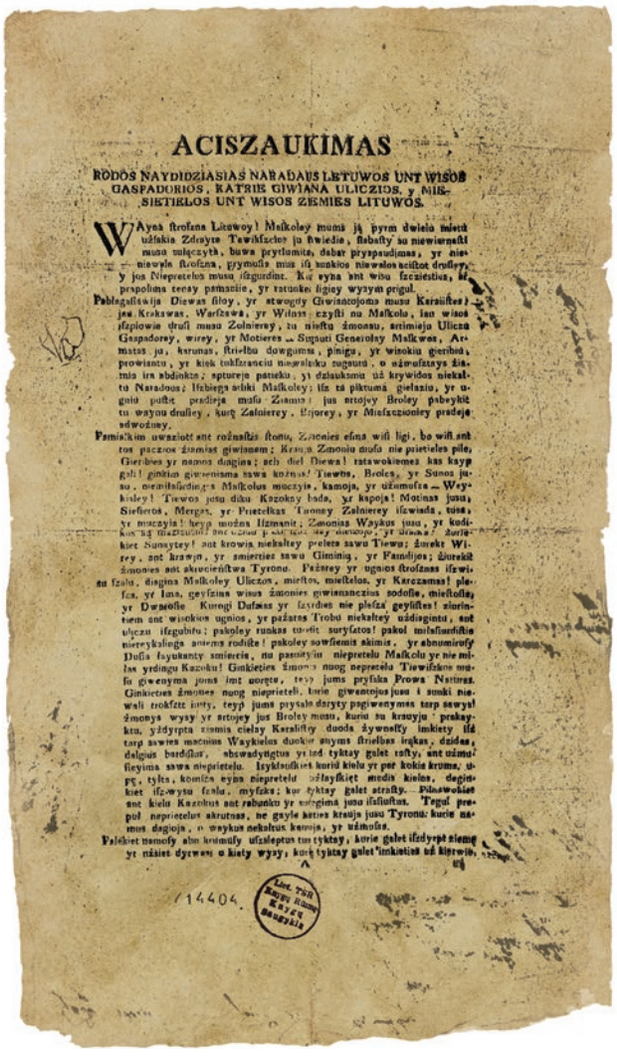

ACISZAUKIMAS

RODOS NAYDIDZIASIAS NARADAUS LIETUWOS UNT WISOS GASPADORIOS, KATRIE GIWIANA ULICZIOS, y MIESTELOS UNT WISOS ZEMIES LITUWOS.

WAysa ſtrofana Lietuwoy! Maſkoley muſna ją pyrm dwieia mieſtą udſakia Zdrayta Tawiſzcies ju Dwiedie, Rabuſty su niewiernaſti muſna ſulęczyth, buwa prytiomie, dabar pryspaudimas, yr niewowle ſtrofina, pyrmoſis mus iſ ſunkios niewoles neiſtot druſley, y jos Niepreteloh muſu iſzgurdine. Ku eyna ant wiſu ſzczieſties, iſ prapolina teesay pamaciie, yr ratunke ligiey wyzym prigul.

Pabłagallawiis Diewas ſiloy, yr atwogdy Giwinaczojoma muſu Karaliſtes) jos Krakawas, Warſzawa, yr Wilnas, czyſti nu Maſkola, iau wiſos iſzpiowie druſi muſo Zolnierey, tu nieſtu ſmonu, atimieja Ulicza Gaspadorey, wirey, yr Motieres ... Supuſi Generoloy Maſkwos, Armatas ju, karunas, ſtrielbu dowgumus, pinigu, yr wiokiu gerriboh, prowiantu, yr kiek tokſzranciu niewoleku ſugrunt, o uzwoſtanys ziamia ira abdinkta; ſpturejo patiekta, yi dziaukſmu už krywidos niekalto Naradous; Iſzbiegą ariiki Maſkoley; iſz ta piktuma gielazio, yr uguiu puſtie pradieja muſu Ziamia; jus ateyey Broley pabeykit tu wayna druſley, kurt Zolnierey, Ejorey, yr Miesczoniey pradeje adwoſowy.

Pamiekkim uwaziott ant rożnaſzis ſtotu, Zmonies ejma wiſi ligi, bo wiſi ant tos paczios ziamias giwiasem; Krauia Zmoniu muſo nie puietieles pile, Gierbes yr namos dingina; ach diel Diewa! ratawokiemes kas kayp gali! ginkim giwenasma sawa kożna! Tiewis, Broles, yr Sunos jusu, ateiſtiſdingus Maſkolus mocyis, kamoja, yr užmuſta — Weyhisley! Tiewos jusu diku Kozoky bada, yr kapoja! Motinas jusu, Siefteres, Merges, yr Prietelkas Tuoney Zolnierey iſzwiada, tusa, yr mocyia! teyp można iſzmanit; Zmonias Waykus jusu, yr kudikus ne gailiesies! ant krowia niekalteg ne dawoyey, yr ziama; Zuriekiet Sunaytey! ant krowia niekalteg prelesa sawu Tiewu; Zmekt Wirey, ant krawja, yr smiercies sawu Giminią, yr Faudijos; Zurekit Zmonies ant akwiecieńtwa Tyrono. Pażiurey yr uguios ſtrofanas iſzwiatu ſzalu, diegina Maſkoley Ulicztos, mieſtos, mieſtelos, yr Karczamas! plesa, yr Ina, gyvżiua wiaus Zmonies gwienanczius ſodoſie, mieſtoſie, yr Dwoſtie Kurogi Dafsaus yr laikies nie plaſa geyliſtes! ziurinteem ant wiockios ugnios, yr pażares Trobu niekalteg užduginta, ant ulicza iſzgubita; pakoley ruokas turiet ſurtſatos! pakol miſelumdiſtis nieregkaliega anuma rodiſte! pakoley ſowſiemis skimis, yr abnumiruſy Duſia ſayukanty ſmiercia, nu pasiſtyin niepretelu Maſkolu yr nie miſas yrdingu Kozoku! Ginkieties Zmonis nuog neprieteliu Tiewiſzkos muſu giwenyma joms imt uoręta, teyp jums pryſiks Prowa Natures. Ginkieties Zmonies nuog nieprieteli, kurie giwentojus jusu i ſunki niewali troſzte ateyty, teyp jums pryſiale daryty pagiwenymas tarp sawys! Zmonys wyzy yr atsoyey jus Broley muſu, kurie su kruvyju i prakaytu, yżdyptą zemia cielay Karaliſtey duoda żywneſtą imkiety iſz tarp sawies macnius Waykielus duokie sawyms ſtriełbas irgkas, dzidas, dalgius bardiſus, obswadytgtus yr ind tyktay galet roſty, ant užmuſtieyima sawa nieprieteliu. Iszkloſkiet kurid kielu yr per kokia kruma, upe, tyka, komiża eyna niepreteli užtayſkiet medis kielos, degiukiet iſz-wysu ſzalu, myſzke; kur tyktay galet ſtrafty. Pasiwokiet ant kielu Kazokus ant rabanku yr nargiema jusu iſſiloſtus. Tegul prepul neprieteleus akrutuos, ne gayle ateies kraujo jusu Tyrono: kurie namus degioja, o waykus nekaltus kamoja, yr užmuſa.

Pakelkiet namoſy abu krutuſy uſzkeleptus tus tyktay, kurie galet iſzlypte siemę yr mażiet dyrwas o kiety wyzy; kur tyktay galet imkiatias už kirwio,

14404

Lietuvos Tautos Aukščiausiosios tarybos 1794 m. atsišaukimas į visus Lietuvos gyventojus dėl tėvynės gynimo ir būrimosi į sukilėlių kariuomenę. Saugomas Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, jo skaitmenintas vaizdas – Lietuvos kultūros paveldo portale www.epaveldas.lt

jos sostinės paveldėtojai: dar iki spaudos atgavimo grumiasi už lietuvių kalbos teises mieste, jo bažnyčiose, renka, tvarko ir siunčia medžiagą Vinco Kudirkos „Varpui“, vos atgavę spaudą čia 1904 m. pradeda leisti „Vilniaus žinias“ – pirmąjį lietuvišką dienraštį, netrukus – ir kitus laikraščius, čia 1905 m. sukviečia Lietuvių suvažiavimą – Didįjį Vilniaus seimą ir paskelbia būsimą Lietuvos autonomiją su parlamentu Vilniuje, čia projektuoja tautos ir valstybės ateitį, čia stato lietuviškus spektaklius, rengia lietuvių dailės parodas ir meno vakarus, steigia Lietuvių mokslo draugiją ir kitas organizacijas. 1905 m. Vilniuje į pirmąjį suvažiavimą susirinkę ir tris dienas posėdžiavę lietuvių mokytojai skelbia „kovą už politišką Lietuvos laisvę“ ir „sugrąžinimą Vilniaus universiteto“[57]. XX a. pradžios Vilnius – tai ne

53 Mickiewicz 1955: 391.

54 Baliński 1835: 61.

55 Stanevičius 1829: 9–11.

56 Merkys 1991: 32.

57 Lietuvių mokytojų suvažiavimo nusprendimai 1905: 97–98.

Pranciškonų vienuolynas ir Švč. Mergelės Marijos Dievo Motinos Ėmimo į dangų bažnyčia.
XIX a. 8 deš. Juozapo Čechavičiaus nuotrauka. Saugoma Lietuvos nacionaliniame dailės muziejuje

tik J. Basanavičiaus, brolių Vileišių, Antano Smetonos, bet ir Mikalojaus Konstantino Čiurlionio, Sofijos Kymantaitės, Felicijos Bortkevičienės, Vaižganto, Žemaitės, Lazdynų Pelėdos, Povilo Višinskio, Jono Jablonskio, Gabrieliaus Landsbergio-Žemkalnio, Antano Žmuidzinavičiaus, Jurgio Šaulio, Mykolo Biržiškos ir daugelio kitų lietuvių kultūros ir politikos žmonių miestas. Jau tuomet jis iškyla, o Pirmojo pasaulinio karo metais tikrai tampa lietuvių politiniu centru, atkuriamos Lietuvos valstybės sostine – su Vilniaus konferencijos įsteigta Lietuvos Taryba, su šios sudarytu „Ministerių Kabinetu“, su politinėmis partijomis ir politine spauda, su buriama Lietuvos kariuomene, su projektuojamu universitetu.

Pirmojo pasaulinio karo metais įvyksta ir politinis vilniečių skilimas. 1917 m. gegužės 24 d. Vilniuje 44 „visų Lietuvos lenkų politikos pakraipų atstovai“, kurių didelę dalį sudaro lietuvių kilmės bajorai, pareiškimu kreipiasi į Vokietijos reichskanclerį „dėl Lietuvos ir Lenkijos valstybinio susivienijimo“. Jie teigia, kad Vokietijos valdomose Vilniaus ir Gardino žemėse „lenkai yra gyventojų dauguma“, o „Vilnius, to krašto sostinė, yra grynai lenkiškas“, tvirtina, kad jau 1791 m. „bendra lietuvių-lenkų valstybė“ tapusi „lenkų karalija“, kad „lenkystė davė Lietuvai religiją, šviesos, ūkio, kultūros ir valstybės tradicijas, t. y. aukščiausią tikros civilizacijos lobį“, kad „dabar nebėra tos galybės, kuri galėtų nugalėti ar išnaikinti lenkystę Lietuvoje“. Todėl, pasak pareiškėjų, „būdami neskaidoma didžiosios lenkų tautos dalis, stengėmės ir visados stengsimės susijungti į vieną valstybę su Lenkija“[58]. Taigi dalis žinomų vilniečių kyla kovon už Vilnių kaip Lenkijos provincijos miestą. J. Basanavičius, A. Smetona, A. Žmuidzinavičius, J. Šaulys ir kiti vilniečiai įvertina šį pareiškimą kaip Lietuvos ir jos valstybės tradicijų išdavystę[59].

58 Lietuva vokiečių okupacijoje 2006: 134–137.
59 Ten pat: 139–147.

IR PASKUTINĖ PASAKOJIMO APIE LIETUVIŠKĄ VILNIŲ PASTABA

Istorinė sostinė XX šimtmetyje lietuviams vis dėlto išlieka neįgyvendintų galimybių, neatsakytų iššūkių miestu. Juk Vaižgantas, M. Biržiška, daug kitų lietuvių menininkų, mokslininkų, politikų ne savo valia po Pirmojo pasaulinio karo palieka Vilnių. Simboliška: „Geležiniu Vilku“ Gedimino kalno papėdėje Kazys Binkis ir Petras Tarulis nutaria pavadinti sumanytą Vilniuje leisti pirmą avangardinį lietuvių žurnalą, bet, miestą užėmus Lenkijos kariuomenei, tik po keleto metų išspausdina jį Kaune ir kitu – „Keturių vėjų“ – vardu[60]. Lietuvių intelektualai jau šimtmečio pradžioje supranta: Vilnius, atkuriamas kaip Lietuvos sostinė, reikalauja kur kas didesnio pačios lietuviškos kultūros atvirumo, dialogiškumo, svetingumo. Lietuvos Valstybės Tarybai 1918 m. lapkričio 29 d. svarstant Vilniaus universiteto statuto projektą, M. Biržiška dėsto: „Ne pirmą universitetą mes kuriame Vilniuje. Mes negalime visai atsikratyti nuo tikrų Vilniaus universiteto tradicijų. Vilniaus Universitetas neteisingai apšauktas lenkinimo įstaiga. Jis turi begalinės svarbos mūsų kultūroj. Gal jis ir lenkino, bet jis ir lietuvino. <...> Gudų literatūros katedra būtinai reikalinga ir mūsų literatūrai nušviesti, ir pilietiškumo žvilgsniu. Mane stebina, kad čia nėra hebrajų kalbos ir literatūros. Nėra latvių kalbos katedros – tai yra būtinai mums reikalingas dalykas. <...> Mes turime pasirodyti prieš savo šalį ir pasaulį su tokiu universiteto sumanymu, kurio nieks negalėtų pajuokti.“[61] Taigi.

60 Tarulis: 11.

61 Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1991: 415–416.

LITERATŪRA

Baliński 1835 = Michał Baliński. *Opisanie statystyczne miasta Wilna*. Wilno: Józef Zawadski, 1835.

Bardach 1999 = Juliusz Bardach. *Statuty litewskie a prawo rzymskie*. Warszawa: OBTA, 1999.

Basanavičius 1913 = IKS [Jonas Basanavičius]. *Šv. Jono Bažnyčia ir lietuvių kalba Vilniuje*. Vilnius: M. Kuktos spaustuvė, 1913.

Beresnevičius 2006a = Gintaras Beresnevičius. Lietuvių ir lenkų istoriografija apie lietuvių mitologiją XIX a. pirmoje pusėje. *Literatūra*, 48 (5). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006.

Beresnevičius 2006b = Gintaras Beresnevičius. Palemonidai. Lietuvių nacionalinis identitetas ir Palemono „romėniškųjų“ legendų įtaka jo formavimuisi nuo XVI a. *Literatūra*, 48 (7). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2006.

Biržiška 1960 = Vaclovas Biržiška. *Aleksandrynas*, t. I. Čikaga: JAV LB Kultūros fondas, 1960.

Bumblauskas 2018 = Alfredas Bumblauskas, Alfonsas Eidintas, Antanas Kulakauskas, Mindaugas Tamošaitis. *Lietuvos istorija kiekvienam*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2018.

Chartuliarium 2003 = *Chartuliarium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laiškai*. Parengė Stephenas C. Rowellas. Vilnius: Vaga, 2003.

Daukša 1990 = Mikalojus Daukša. *Postilės prakalbos*. Vilnius: Mintis, 1990.

Giesmės dangaus miestui 1998 = *Giesmės dangaus miestui. XVI–XVIII amžiaus lietuvių bažnytinių giesmių antologija*. Parengė Dainora Pociūtė-Abukevičienė, Mikas Vaicekauskas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Greimas 2005 = Algirdas Julius Greimas. *Lietuvių mitologijos studijos*. Vilnius: Baltos lankos, 2005.

Kalbų varžybos 2010 = *Kalbų varžybos. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų ir didikų sveikinimai*. Parengė Eugenija Ulčinaitė. Vilnius: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, 2010.

Kamuntavičius 2023 = Rūstis Kamuntavičius. Ar litvinizmas yra grėsmė? *gudija.lt*, 2023-08-28, prieiga internete: https://www.gudija.lt/single-post/litvinizmas

Karp 1955 = [Maurycy Franciszek Karp]. Pytanie i odpowiedź przez M. F. Z. *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 1. Oprac. Janusz Woliński, Jerzy Michalski, Emanuel Rostworowski. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955.

Kiaupa 2008 = Zigmantas Kiaupa. O treści zjawiska „lituanizacji“ życia społeczno-politycznego Litwy w XVIII w. *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań*. Red. Tomasz Ciesiecki, Anna Filipczak-Kocur. Warszawa-Opole: DiG, 2008.

Kuolys 2009 = Darius Kuolys. *Res Lituana. Kunigaikštystės bendrija. Respublikos steigimas*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

Kuolys 2022 = Darius Kuolys. Po Liublino (1569): Lietuvos Respublikos vaizdinys Kunigaikštystės literatūroje. *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 53. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2022.

Kuzavinis, Savukynas 1987 = Kazys Kuzavinis, Bronys Savukynas. *Lietuvių vardų kilmės žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1987.

Lebedys 1963 = Jurgis Lebedys. *Mikalojus Daukša*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963.

Lebedys 1976 = Jurgis Lebedys. *Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime*. Parengė Vanda Zaborskaitė. Vilnius: Mokslas, 1976.

Lietuva vokiečių okupacijoje 2006 = *Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais 1915–1918. Dokumentų rinkinys*. Sudarė Edmundas Gimžauskas. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006.

Lietuvių kalbos žodynas 1999 = *Lietuvių kalbos žodynas*, t. XIX. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1999.

Lietuvių mokytojų suvažiavimo nusprendimai 1905 = Lietuvių mokytojų suvažiavimo nusprendimai. *Varpas*, Nr. 9–10. Tilžė: pas Otto v. Mauderodę, 1905.

Lietuvos TSR bibliografija 1969 = *Lietuvos TSR bibliografija*, t. 1. 1547–1861. Vilnius: Mintis, 1969.

Lietuvos valstybės tarybos protokolai 1991 = *Lietuvos valstybės tarybos protokolai. 1917–1918*. Sudarė Alfonsas Eidintas ir Raimundas Lopata. Vilnius: Mokslas, 1991.

Lukšienė 2004 = Julija Biliūnienė-Matjošaitienė, Meilė Lukšienė. *Laiko prasmės*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.

Mackevičius 1928 = Rapolas Mackevičius. Istorinės Daktaro Jono Basanavičiaus laidotuvės Vilniuje 1927 m. vasario 21 d. *Lietuvių Tauta*, IV, 2, Vilnius, 1928.

Mažvydas 1997 = Martynas Mažvydas. *Katekizmas. Fotografuotinis ir transponuotas tekstai*. Vilnius: Baltos lankos, 1997.
Merkys 1991= Vytautas Merkys. *Simonas Daukantas*. Vilnius: Vyturys, 1991.
Mickiewicz 1955 = Adam Mickiewicz. *Dzieła*, t. XV. *Listy*, cz. II. Oprac. Stanisław Pigoń. Warszawa: Czytelnik, 1955.
Miłosz 1995 = Czesław Miłosz. *Tėvynės ieškojimas*. Vilnius: Baltos lankos, 1995.
Miłosz 2011 = Czesław Miłosz. Atmintis ir istorija. Czesław Miłosz. *Tėvynės ieškojimas*. Vilnius: Baltos lankos, 2011.
Mykolas Lietuvis 1966 = Mykolas Lietuvis. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius*. Vilnius: Vaga, 1966.
Narbutas 2007 = Sigitas Narbutas. Vilniaus prepozito Erazmo Vitelijaus kalba popiežiui Aleksandrui VI: tekstas ir jo kontekstai. *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha*. Vilnius: Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcija, 2007.
Pociūtė 2017 = Dainora Pociūtė. *Nematomos tikrovės šviesa. Reformacijos Lietuvoje asmenybės ir idėjos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2017.
Rotundas 2000 = Augustinas Rotundas. Laiškas Lenkijos karaliui ir Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Steponui (1576). *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5. Vilnius: Pradai, 2000.
Sabaliauskaitė = Kristina Sabaliauskaitė. Laiškas Vilniaus merams (buvusiems, esamiems, būsimiems): ar ilgai dar tęršime gražųjį Vilnių nepavykusiais paminklais? *lrt.lt*, 2023-03-23, prieiga internete: https://www.lrt.lt/naujienos/kultura/12/1945263/kristina-sabaliauskaite-laiskas-vilniaus-merams-buvusiems-esamiems-busimiems-ar-ilgai-dar-tersime-grazuji-vilniu-nepavykusiais-paminklais
Sirvydas 1997 = *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Parengė Kazys Pakalka. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.
Sirvydas 2015 = Konstantinas Sirvydas. *Punktai sakymų nuo Advento iki Gavėnios. Kritinis leidimas*. Parengė Virginija Vasiliauskienė ir Kristina Rutkovska. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015.
Smoczyński 2007 = Wojciech Smoczyński. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński, 2007.
Stanevičius 1829 = *Szeszes pasakas Symona Stanewiczes żemaycze yr antras szeszes Kryżźa Donałayczia lituwynynka prusa*. Wylniuje: Spaustuwoj B. Neumana, 1829.
Tado Kosciuškos sukilimo 1997 = *Tado Kosciuškos sukilimo (1794) lietuviškieji raštai*. Parengė Juozas Tumelis. Vilnius: Žara, 1997.
Tarulis = Petras Tarulis [Juozas Petrėnas]. *Prisiminimai apie K. Binkį ir žurnalą 4 vėjai*. Rankraštis. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka, F1–5969.
Theiner 1861 = Augustin Theiner. *Vetera monumentą Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*. Romae: Typis Vaticanis, 1861, t. 2.
Toporov 2000 = Vladimir Toporov. *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*. Vilnius: Aidai, 2000.
Universitas 1981 = *Universitas Lingvarum Litvaniae*. Parengė Kazimieras Eigminas. Vilnius: Mokslas, 1981.
Vanagas 1981 = Aleksandras Vanagas. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1981.
Vanagas 1996 = Aleksandras Vanagas. *Lietuvos miestų vardai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
Venclova 2011 = Tomas Venclova. *Vilnius: asmeninė istorija*. Vilnius: R. Paknio leidykla, 2011.
Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis 2004 = *Vilniaus jėzuitų kolegijos dienoraštis, 1710–1723 metai*. Parengė Irena Katilienė. Vilnius: Baltos lankos, 2004.
Vilniaus 2021 = *Vilniaus Šv. Jono bažnyčios 1602–1615 metų santuokos metrikų knyga*. Parengė Algimantas Kaminskas-Krinčius ir Mindaugas Klovas. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2021.
Vilniaus 2023 = *Vilniaus Šv. Jono bažnyčios 1611–1616 metų krikšto metrikų knyga*. Parengė Algimantas Kaminskas-Krinčius ir Mindaugas Klovas. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2023.
Vytautas 1996a = Vytauto laiškai. *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
Vytautas 1996b = Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto laiškas Šv. Romos Imperijos imperatoriui Zigmantui. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
Zinkevičius 1977 = Zigmas Zinkevičius. *Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje*. Vilnius: Mokslas, 1977.
Zinkevičius 1988 = Zigmas Zinkevičius. *Lietuvių kalbos istorija*, t. III. Vilnius: Mokslas, 1988.

LITHUANIAN VILNIUS: WAS IT EVER THIS?

Darius KUOLYS

The article examines the connection of Vilnius, the capital of the Grand Duchy of Lithuania, with the Lithuanian language, culture, and the Lithuanian community. In texts written in Vilnius in the 14th century, a multicultural, multi-confessional city is primarily defined as the capital of the "Lithuanian king," in which the ruler and his people, unlike Russians, Poles, and others, "worship God according to their rites" and speak their own language.

The myth of the origin of Vilnius is also Lithuanian, and it reached us from the chronicles of the first half of the 16th century. It was already recorded in the myth of the Roman origin of the Lithuanian political nation. The myths of the origin of Vilnius, the iron wolf, and the Lithuanian Palemonas origin story, were combined by the authors in the Grand Duchy of Lithuanias capital into one story, over the centuries forming important support for the political and cultural identity of the Lithuanian nation.

In the 16th-17th centuries, intellectuals in Vilnius developed two concepts of the state of Lithuania: one of these concepts called for the state to base its "Lithuanian ancestry" on Roman language, culture, and Latin schools, while the second called for the state to support and strengthen the spoken Lithuanian language to use it in public and private life, to write laws and books. The idea of the first Lithuanian book is associated with the Lithuanian intellectuals who were active in Vilnius in the mid-16th century. Lithuanian books, which began to be published in Vilnius at the end of the 16th century, were prepared and printed throughout the period of the Grand Duchy of Lithuania some of them, as an element of the Lithuanian language, were constantly reprinted and expanded. Catholic churches in Vilnius also preached in the Lithuanian language in the 18th updated. The Supreme National Council, which led the insurrection against Russia in1794, addressed the people of the Grand Duchy of Lithuania in two national languages Lithuanian and Polish.

At the end of the 19th centurybeginning of the 20th century, the cultural and political tradition of Lithuanian Vilnius was continued in the city by Lithuanian writers, scientists, and publicists.

Vilniaus universiteto Literatūros, kultūros
ir vertimo tyrimų institutas,
Lietuvių literatūros katedra,
Universiteto g. 5, 01131, Vilnius
E. paštas: darius.kuolys@flf.vu.lt

IŠ (PO) UOLOS PASILIEJA VERSMĖ

Dainius RAZAUSKAS

2022–2023 m. „Būde“ jau skelbtuose autoriaus straipsniuose („Stabo akmuo ir akmuo stabas“, „Užtvenkta tėkmė“, „Pavirsti akmeniu“ ir „Akmeninė širdis[1]) nagrinėta mitinė priešprieša tarp (gyvybinės) tėkmės ir (mirtino) sąstingio, kurį įkūnija, perteikia ir simbolizuoja akmuo. Iki šiol įvairiais atžvilgiais telktasi daugiau į tėkmės stabdymo, tvenkimo akmeniu (uola) ir suakmenėjimo įvaizdžius. Šis straipsnis prasideda akmens sinonimo uola *etimologija, menančia užvirtusį, užverstą arba nuvirtusį, nuverstą didelį akmenį, ir tada tiesiogiai pereina prie įveikto sąstingio ir pasiliejusios tėkmės mitinių įvaizdžių, o tai, visų pirma, kaip tik – nuversta uola ir iš (po) jos ištryškusi, pasiliejusi versmė.*

Zigmas Zinkevičius yra trumpai paaiškinęs: „Žodis *uolà* yra tos pačios kilmės kaip *ap-valus* (la. *velt* ‘risti, ritinti’), taigi kažkada bus turėjęs bendresnę reikšmę ‘kas apvalu, ritinama’, plg. la. *uõla* ‘kiaušinis’, dial. ‘mažas apvalus akmeniukas’. Ilgainiui jis [žodis *uolà*] ėmė reikšti ‘akmens masė, kalnas’.“[2]

Tiksliau, žodžiai lie. *uolà*, *úola*, *uolẽ*, vyr. g. *uõlas* ‘uola’, taip pat la. *ola* [uõla] sen., dial. ‘žvirgždukas, apvalus akmenėlis’, *olis* [ùolis] ‘žvirgždukas, apvalus akmenėlis’, *olājs* ‘gargždas’ ir kt. yra vienos šaknies su lie. *volióti*, *vélti*, *ap-valùs*, la. *velt* ‘risti, ridenti, ritinti’ ir ‘velti’, *viļāt* ‘volioti, ritinėti, minkyti’, *ols* [uôls], *apaļš* ‘apvalus’ ir daugeliu kitų žodžių, kurie visi remiasi ide. šaknimis **u̯el-* (laringaliniu lygmeniu **u̯elh$_3$-* arba **u̯elH-*) apibendrinta reikšme ‘sukti, velti, volioti, risti’[3].

Kaip daiktavardis *uola* yra veiksmažodžių *volióti*, *vélti* šaknies, taip, pavyzdžiui, *riedulys* ‘ledynų atvilktas akmuo’[4] yra veiksmažodžio *riedėti* šaknies. Atitinkamai ru. *окáтыш*, *окáток* ‘riedulys’ – iš veiksmažodžio *катúть* ‘risti, ridenti’ ar *катáть* ‘ridinėti, volioti’ (plg. *окáт* ‘apvaluma’), o ru. *валýн* ‘riedulys, lauko akmuo’ (žinomas nuo XVIII a.) – iš veiksmažodžio *валúть* ‘versti’ ar *валя́ть* ‘volioti, ridenti, ridinėti’. Pastarasis pavyzdys reikšmingas ir tuo, kad tai žodžiai, bendrašakniai su lie. *uolà* ir *vélti*, *volióti*; palyginimui paprastai dar priduriamas irgi tos pačios ide. šaknies sen. islandų *valr* ‘apvalus’ bei kt.[5]

Tos pačios *volióti* šaknies yra lie. *1 võlas* ‘kas suritinta ar ritinama, ritinys’: *Šieną sugrėba į volą* (A. Juškos žodynas); *Visą šieną sukasėm võluos* (Debeikiai, Anykščių r.); taip pat ‘kamuolys, gumulas, tumulas’ bei ‘grumstas’: *Šlapią dirvą suariau, tai dabar vieni volaĩ* (Stakiai, Jurbarko r.) ir pan.[6] Tos pačios šaknies galų gale ir *2 võlas* ‘pylimas, sankasa’, ‘sustumtų žemių pylimėlis, krūvelė’, ‘akmeninė tvora’, *panúo-valis*, *panúo-volis*, *pa-volỹs* ‘pakilesnis pievos kraštas prie ariamos dirvos, pelkės, ežero, upelio’, ‘šlaitas, pakalnė’, *nuo-valỹs* ‘pakiluma, pailga aukštesnė vieta pievoje, dirvoje ar kitur, panuovolis’ (*Iškratys [milžinas] žemes iš klumpio – tai kauburys ar nuovalys pasidarė* Vaižgantas; *Mes kadaise išbraidėm platų upės nuovalį kojom basom* E. Mieželaitis), taip pat la. *vāls* ‘pradalgė’ (*siena vāls* ‘šieno volas’) bei ‘kamuolys, mutulas, gumulas’ ir kt.[7] Dar pridurkime *ant-valnỹs*, *añt-valnis* ‘pievos padirvys, antežis’: *Bendrai žaisdami, visus savo laukų antvalnėlius ir nuovalėlius buvo nutupinėję* (Vaižgantas); *paant-valnỹs* ‘vieta palei antvalnį’, vėlgi Vaižganto pavyzdžiai: *O Mykoliukas jau besėdįs paantvalnyje patogiausioj jam sėdynėj, ant ežios*; *Stačia galva nuropojo atkalne lig paantvalnio ir vėl sustojo* (nors žodžiui *valnỹs* atitinkama ežios, pakilimo, šlaito, kauburio, pylimo reikšmė nepriskirta)[8]. Tos pačios šaknies ir la. *valnis* ‘pylimas’, *valnītis* ‘volelis, ritinėlis’ (greta skoliniu laikomo *vallis* ‘pylimas’ < sen. vok. *wall* ‘pylimas, mūras’ < lo. *vallum* ‘pylimas su stačiatvore’, kurie galiausiai irgi priklauso tai pačiai ide. šakniai **u̯el-*, beje, kaip ir lo. *vallis* ‘klonis, slėnis’ < **u̯alnis*)[9].

1 Atitinkamai: Razauskas 2022b: 27–41, 2023a: 25–33, 2023b: 47–55, 2023c: 54-61.

2 ZnLKI II: 239.

3 ALEW: 1329; Derksen 2015: 481, 497; FrLEW: 1166–1167 (žr. 1221, 1273); KrLEV I: 634 (žr. 70); II: 505, 529–530; Karaliūnas 1987: 180; Sabaliauskas 1990: 163 (žr. 53, 171); Buck 1949: 52, Nr. 1.44.5; dar žr. BūgaR II: 395; III: 706, 711; PkIEW: 1140–1143; EIEC: 607; SmSEJL: 704, 732–733.

4 LKŽ XI: 553.

5 ФсЭСРЯ I: 270; АнРЭС VI: 33; ДальТС I: 162; ЧрИЭС I: 132; VrAEW: 642; taip pat žr. prieš tai nurodytus šaltinius.

6 LKŽ XIX: 926–927.

7 LKŽ IX: 344, 345, 704; VIII: 970–971; XIX: 925–927; LaLKŽ: 759; žr. BūgaR II: 645–646; FrLEW: 559, 1273; KrLEV II: 479.

8 LKŽ I:178; IX: 3; XVIII: 61; VaižgantasR III: 14, 59.

9 KrLEV II: 478; FrLEW: 1188; WHLEW II: 729, 730; dėl lotyniškojo žodžio abejoja Vaan 2008: 652.

Tos pačios šaknies ir ru. *вал* ‘pylimas’, ‘kauburys, kalvelė’, ‘(didelė) banga’, ‘velenas’ ir kt., plg. *вал валить* ‘pylimą pilti’, *завал* ‘užvarta’ iš *за-валить* ‘užversti, užpilti’, *свал* ‘sąvarta, savartynas’ iš *с-валить* ‘suversti, supilti’, taip pat *о́блый* ‘apvalus’ (< **ob-vьlъ*) ir atitinkamai kitose slavų kalbose (sl. **valъ*, **valiti*, **valjati*)[10]. Tiesa, kitąsyk *вал* reikšme ‘pylimas’ norima nuskirti nuo *вал* reikšme ‘banga’ ir laikyti skoliniu iš to paties sen. vok. *wall* ‘pylimas, mūras’ < lo. *vallum*[11]. Vis dėlto, net jei žodis *вал* reikšme ‘pylimas’ ir būtų skolintas, nors tai visai nėra būtina, su veiksmažodžio *валить* šaknies žodžiais jis sumišęs jau seniai ir nebeatskiriamai[12].

Rytų slavų tradicijoje *вал* ‘pylimas, volas’, ypač konkretus legendinis ru. *Змеиный вал*, ukr. *Змі́їний*, *Змі́йови*, *Змієви вал* ‘Slibino volas’ – ištisinis pylimas ties Kijevu palei Dneprą kartu su rėvomis bei slenksčiais pačioje upės tėkmėje, taigi turintis užtvankos požymių, – siejamas su slaviškuoju velnio giminaičiu Velesu ar Volosu, netgi pačių žodžių lygmeniu (*вал – Волос*)[13].

Lietuvoje velnias vandenį tvenkia ir *uola*, ir *volu*. Vienoje mitologinėje sakmėje (LPK 3296) žmogus nugirdo juodvarniu pasivertusį velnią saviškiams giriantis: *Aš sulaikiau vandenį, visi keikias, tai daug dūšių peklon paklius*; tada žmogus privertė velnią atskleisti, kaip vandenį galima vėl paleisti, ir tasai paaiškino: *Tenai yra tokia uola, aš tau duosiu lazdą, suduosi ir pradės bėgti vanduo*; žmogus taip ir padarė, tuomi išgelbėdamas miestą nuo troškulio, o žmonių sielas – nuo pragaro[14].

Lygiai taip pat pasakoje, šiaip jau plačiai žinomoje, tačiau baltų kraštuose užrašytoje gausiausiai (ATU 613), velnias saviškiams prisipažįsta: *O aš vienam dideliam miestui užtvenkiau upę – dabar badaujas vandenių*; ir priduria: *Kad tas miestas žinotų, girioj kur yra volas (tvankas), sukinkytų dvylika arklių vienodo plauko, užkinkytų į tą volą – ir tuojau atsidarytų upė*; sužinoję apie tai žmonės *sykiu visus arklius suvarė – ir didžiausį volą atitvenkė, ir išplūdo gausybės vandens*[15].

Žodį *tvankas* skliaustuose *volui* paaiškinti gal įterpė pats pasaką užrašęs (1902 m.) Mato Slančiausko pagalbininkas Pranas Narvidas, gal M. Slančiauskas, o gal pirmasis jos leidėjas Jonas Basanavičius[16]. Pažymėtina, jog *tveñkti* turi reikšmę ‘statyti (užtvarą, pylimą), tverti’: *Su damu, pylimu tvenkte užtvenkiau upį* (A. Juškos žodynas), savo ruožtu *pýlimas* turi reikšmę ‘užtvanka’, o *tvankà*, *tvañkas* – tai kaip tik ‘pylimas vandeniui užtvenkti, užtvanka’[17], taigi *võlas*.

Kadangi velnias būdingai tvenkia upes dideliais akmenimis[18], esmiškai *uolomis*, tai labai tikėtina, kad ir šis velnio *volas* yra toks – suverstas iš didelių akmenų, didelių akmenų sąvarta, savaime *uola*.

***

Veiksmažodis *volióti* visų pirma kaip tik reiškia ‘verčiant risti, ritinti, ridenti’, atskiru atveju – akmenis (dažniausiai tradicinio linų apdorojimo kontekstuose, bet ne tik): *Jau akmens ant akmeno voliosiu* (Žeimelis, Pakruojo r.); *Uždeda šiaudų arba žabų uždeda, pask[ui] volioja akmenus i juos paskandina, tuos linus vanduo apsemia* (Kriukai, Joniškio r.); pažymėtini priešdėliniai *ap-volióti* ‘voliojant, ritinant prislėgti’: *Linus apvoliojom akmenim* (Biržai); *už-volióti* ‘užritinti, užridenti, sunkiai užkelti’: *Sudedi linus [markon], akmenais užvoliojai, kad nesikeltų į viršų* (Pašvitinys, Pakruojo r.)[19].

Panašiai *vélti* turi reikšmę ‘sunkiai ką dirbti (gabenti, kelti ir pan.)’, atskiru atveju – vėlgi (didelį) akmenį: *Aš noriu velti ant viršaus rąstą, akmenį* (A. Juškos žodynas); *Palei lentom velia ir užvelia aukštyn akmenį* (Aknysta, Latvija); priešdėliniai *į-vélti* ‘ką sunkų įkelti, įnešti, įversti, įmesti’ ar ‘įridenti’: *Matei, kokį akmenį invėlė vežiman* (Strūnaitis, Švenčionių r.); *Akmenį par angą invėlė* (Aknysta); *Akmenas inveltas terpežin* (Želva, Ukmergės r.); *pa-vélti* ‘įdėti, įversti ką sunkų’: *[Ati]daro tą skrynią – girnų akmuo didžiausias paveltas in dugno* (Biržai); *pri-vélti* ‘prigabenti, prinešti (ko sunkaus), priversti’: *Krūsnys privelta an ežios tų akmenų* (Pastovys, Vitebsko aps., Gudija); *už-vélti* ‘užversti, užgriozdinti’ ar ‘uždėti ką sunkų, užkelti, užversti’: *Ar užvėlei akmenį ant viršaus?* (A. Juškos žodynas); *Sūrį akmenu užvelk* (Dūkštas, Ignalinos r.); *An duobės užvėlė didžiausią akmeną* (Obeliai, Rokiškio r.) ir t. t.[20]

Didelis akmuo, kuriuo kas *užvoliota* ar *užvelta* ‘užversta, užrista, užritinta’, tad gal ir būtų pirmykštis žodžio *uola* turinys (o *pri-voliota*, *pri-velta* akmenų krūsnis galėtų būti kaip tik *volas*). Velnias šitaip ir elgiasi, tvenkdamas upes bei šaltinius ir stabdydamas gyvą tėkmę.

10 ЧрИЭС I: 132; PkIEW: 1143; АнРЭС VI: 14–17; ФсЭСРЯ III: 103; Boryś 2005: 676–677.

11 ФсЭСРЯ I: 268; Boryś 2005: 677.

12 АнРЭС VI: 14.

13 Ivanovas, Toporovas 2006: 58; Топоров 1998: 193; МНМ II: 376; žr. ЛтПІ: 165–166; Войтович 2005: 191–192 ir kt.

14 Balys 2002: 424–425, Nr. 527.

15 SlŠLSP: 111–112, Nr. 90; BsV: 474–475, Nr. XXV.168; žr. Vėlius 1987: 60.

16 Žr. žodynėlį, Leonardo Saukos pastabą BsV: 584, 560 ir paaiškinimą SlŠLSP: 341.

17 LKŽ XVII: 245, 247, 212, 213 ir IX: 984.

18 Razauskas 2023a: 26–27.

19 LKŽ XIX: 931, 934, 938.

20 LKŽ XVIII: 675, 678, 679, 682, 683, 687.

Kita vertus, *iš-volióti* – tai ‘išridenti, išristi’, *nu-volióti* – ‘nuristi, nuridenti tolyn ar žemyn’[21]. Antai pasakoje Oniutę jos pagalbininkas išlaisvino iš didelio rūpesčio ir *per tai kaip ir kokį akmenį nuo širdies jai nuėmė, nuvoliojo*[22].

Atitinkamai *vélti* – tai ir ‘griauti, versti’ šalin (A. Juškos žodynas), *nu-vélti* – ‘numesti, pašalinti’: *Ir gaspadorius jau atsikėlęs, nuo savę miego naštą nuvėlęs, šeimyną kelia* (A. Baranausko užrašytas gyvosios kalbos pavyzdys)[23]. Kaip „akmenį nuo širdies nuvolioti“, taip ir „miego naštą nuvelti“ – tai nuversti nuo krūtinės psichinį, dvasinį slogutį, kurį simbolizuoja užvirtęs slegiantis akmuo. Vadinasi, ne tik *pa-versti* akmeniu reiškia užmigdyti[24], bet ir *už-versti* akmeniu – tariant *už-velti*, *už-volioti uola*[25]. Užtat *nu-velti*, *nu-volioti uolą* ‘nuversti (didelį) akmenį’ simboliškai reiškia nubudimą ir gyvenimą.

Perkeltinė psichinė, dvasinė reikšmė šiam įvaizdžiui perdėm būdinga[26]: *Ir Domo krūtinę vėl užgulė akmuo* (Juozas Avyžius); *Nežinomas gailestis, pyktis – akmeniu slėgė žmogaus krūtinę* (Petras Cvirka)[27]; *Ant širdies gurkso kaip koks akmuo* (Skapiškis, Kupiškio r.); *Sunku ant širdies, tartum akmuo guli* (Lazdynų Pelėda)[28]. *Akys temsta, galva sopa, širdį tartum gniauž, / O krūtinę didis akmuo kaip užgulęs spaudž* (Antanas Vienažindys)[29]. *Krūtinę kaip akmuo prislėgė toksai sunkumas* (Vaižgantas)[30]. *Ir kai pramerkiu akis – vėl širdį mano / slegia juodas, svetimas akmuo – jaučiu* (Henrikas Nagys)[31].

Čia ir Antano Baranausko lenkiškos eilutės: *Lecz od świata strzeż twe oczy, / Bo gdy zwrócisz – wraz / Serce zziębnie, i przytłocy / Duszę ciężki głaz* „Tiktai saugok savo akis nuo pasaulio, nes kai atsigręši, sustings širdis, ir sielą užgrius sunki uola“[32].

Čia ir frazeologizmai *širdį užgriūti, slėgti* ‘kelti nerimą, rūpestį’[33], *akmenį ant širdies nešioti* ‘labai kentėti, vargti’, *akmuo prislėgė* ‘atsirado rūpestis’, *akmuo slegia* ‘rūpestis ima’, *akmuo užgulė širdį* ‘apėmė rūpestis, sielvartas’: *Taip užgulė akmuo širdį* (Girdiškė, Šilalės r.); ir, antra vertus: *akmuo nukrito*, *nusirito*, *nuriedėjo*, *nuslinko*, *nusprūdo nuo krūtinės*, *nuo širdies* ‘dingo rūpestis, geriau pasidarė, palengvėjo’, *akmuo slenka nuo širdies* ‘rūpestis mažėja’, *akmenį nuversti nuo širdies* ‘pašalinti rūpestį’ ir pan.[34] Pavyzdžiui: *Tėvelis atsidūksėjo lengvai, kaip kad būtų sunkiausias akmuo nurietėjęs jam nuo širdies* (Žemaitė)[35].

Atitinkami rytų slavų palyginimai irgi žymi itin sunkią, slegiančią, kankinančią sielos būseną, rūpesčių naštą ir pan.: *как камень на душе*, *на сердце*, *на груди лежит* ‘kaip akmuo ant sielos, ant širdies, ant krūtinės guli’, *давить камнем*, *как камень на плечи* ‘slėgti pečius akmeniu, kaip akmuo’, *давить*, *навалиться как камень*, *камнем* ‘slėgti, užvirsti kaip akmuo, akmeniu’; ir atvirkščiai – išsilaisvinimą nuo slėgusios naštos: *словно камень с души, с сердца, с груди свалился, упал* ‘tarsi akmuo nuo sielos, nuo širdies, nuo krūtinės nuvirto, nukrito’, *словно камень с плеч свалился, упал* ‘tarsi akmuo nuo pečių nuvirto, nukrito’, *как камень с сердца свалить* ‘kaip akmenį nuo širdies nuversti’ reiškia atsikratyti širdį slėgusios naštos, sielos slogučio[36]. Viena vertus: *Ровно камень на сердце налег* ‘lyg akmuo ant širdies užgulė’; antra vertus: *Камень от сердца отвалился* ‘akmuo nuo širdies nuvirto’[37].

Pažymėtinas sutapimas tarp lie. *nu-voliojo* ir ru. *от-валился*. Dėl to galima paminėti rusų pasaką, kurioje *Ивашко подбежал, как ударит ногою – камень отвалился, и открылась норка* „Ivaška pribėgo, kaip spirs koja – akmuo nuvirto (= nusivoliojo), ir atsivėrė urvelis“, kuriuo jis tada *опустился на тот свет* „nusileido į aną pasaulį“[38].

Juolab ukrainiečių pasakoje (to paties mūsų jau užsiminto ATU 613 tipo) žmogus nugirsta kalbant tris ereliais pasivertusius velnius, iš kurių vienas prisipažįsta: *А я море каменем завалыв, и теперь люде вмірають; а ся-б хто небудь одвалыв того каменя, то все-б було здорово и воды-б було доволи* „O aš jūrą akmeniu užvertčiau (užvėliau, užvoliojau), ir dabar žmonės miršta; o jei kas nors nuverstų (nuveltų, nuvoliotų) tą akmenį, tai viskas būtų gerai ir vandens būtų gana“; žmogus *взяв пятдесят чоловік, пошов и одвалыв того каменя. Одразу вода побігла*

21 LKŽ XIX: 935, 936.

22 BrnP I: 104, Nr. 38.

23 LKŽ XVIII: 675, 681.

24 Razauskas 2023b: 51–53.

25 Dėl to net būtų galima tikėtis, kad ir *pa-velti*, *pa-volioti* įgautų reikšmę ‘paversti’, *pasi-velti*, *pasi-volioti* – ‘pasiversti, pavirsti’. Deja, visai tokių pavyzdžių užtikti nepavyko, nors artimų pasitaiko, kaip antai pasakoje: *Pasivoliojo į plunksnas ir, pavirtusi į žąselę, išlėkė pro atdarą langą* (Griškabūdis, Šakių r., LKŽ XIX: 936).

26 Dar žr. Razauskas 2023c: 54–61.

27 LKŽ I: 83.

28 LKŽ XIV: 866, 867.

29 Vienažindys 1958: 25.

30 VaižgantasR I: 291.

31 Nagys 1990: 68.

32 Baranauskas 1970: 283, 287.

33 LKŽ XIV: 881, 891; Lipskienė 2008: 215, žr. 216.

34 FŽ: 57; Lipskienė 2008: 214, 544.

35 LKŽ XIV: 858.

36 Мокиенко 2003: 158–159.

37 ДальТС II: 80; ДальПРН: 123.

38 АфНРС I: 306–307, Nr. 111.

во всі колодязі, и люде пересталы вмірaты, а звіри – здыхaты „paėmė penkiasdešimt žmonių, nuėjo ir nuvertė (nuvėlė, nuvoliojo) tą akmenį. Iškart vandens pritekėjo į visus šulinius (šaltinius), ir žmonės liovėsi mirę, o žvėrys – dvėsę“[39].

Dar pora sinonimiškų ukrainietiškų pavyzdžių. Viename paukštis (*птыця*) pasakoja:

> *Що же, каже, у моій стороні чуты? Засуха велыка; така велыка засуха, що не доведы Боже! Все повысыхало: и ставки, и річки, и крыниці; люде мруть, як мухи. Але, каже, як бы хто от-той каменець, що серед села лежыть, з місця зрушив, то вода-б из-під ёго пішла така, що й ставки-б и крыниці булы-б повны – було-б воды для цілого села. <...> От, зібрав він людей, пішов, найшов той камень. Взялысь до ёго, може, чоловіка з двадцять, з трыдцять, зсунули з місця: така вода з-під ёго пішла – насылу втіклы. Скоро уже сталы и річки, и крыниці, и ставки повны.*[40]

Kas gi, – sako, – mano šalyje girdėti? Sausra didžiulė; tokia didelė sausra, kad neduok Dieve! Viskas perdžiūvo: ir tvenkiniai, ir upės, ir šaltiniai; žmonės miršta kaip musės. Tačiau, – sako, – jeigu kas va tą (didelį) akmenį, kur kaimo viduryje guli, iš vietos pajudintų, tai vanduo iš po jo taip plūstelėtų, kad ir tvenkiniai, ir šaltiniai būtų pilni – būtų vandens visam kaimui. <...> Na, surinko jis žmonių, nuėjo, rado tą akmenį. Ėmėsi jo gal dvidešimt ar trisdešimt vyrų, stumtelėjo iš vietos: tiek vandens iš po jo paplūdo – vos paspruko. Greitai jau ir upės, ir šaltiniai, ir tvenkiniai prisipildė.

Kitame „vampyras“ (*упир*) prisipažįsta:

> *Я, каже, ще тут в одному селі засунув жерело так, що зробылась суша <...>. Піди, каже, туди и туди, там лежить великий камень, ёго одкинеш, то знову піде така вода, як и перш була. <...> От він потребував собі там, може, чоловік тридцать, одвернув камень – вода так и потекла, насилу ті люди повтікали.*[41]

Aš, – sako, – dar čia viename kaime užkimšau versmę, taip, kad pasidarė sausra <...>. Nueik, – sako, – ten ir ten, rasi gulint didžiulį akmenį, jį nuversi, tai iš naujo pasilies tiek vandens, kaip anksčiau buvo. <...> Tai jis pareikalavo sau ten gal trisdešimt vyrų, nuvertė akmenį – vanduo taip ir paplūdo, vos tie žmonės paspruko.

***

Taigi, kaip *už-versti* akmenį, uolą reiškia ‘prislėgti, užtvenkti, sustabdyti, užmarinti’, taip *nu-versti* akmenį, uolą reiškia ‘išlaisvinti, paleisti lietis tėkmę, gyvybės vandenį, atgaivinti’. Nebūtina kaskart laukti, kad vaizdinių kalba bus paaiškinta abstrakčiomis sąvokomis, išversta į sąvokų kalbą, ypač tautosakoje, mitologijoje, tačiau išleisti iš akių šią perkeltinę, dvasinę vaizdinio prasmę, vadinasi, išvis nesuprasti, apie ką iš tikrųjų kalbama.

Nors kartais ir pačioje tautosakoje priduriamas tiesiog pirštu prikišamas paaiškinimas. Štai atitinkamoje (to paties ATU 613 tipo) lietuvių pasakoje *čia už šito medžio yra akmuo. Kad kas tą akmenį atkastų, išbėgtų gyvas vanduo. Didžiausi ligoniai kad apsipraustų, tai visi būtų sveiki*. Kitas variantas: *Kad kas tą akmenį išverstų, tai prabėgtų šaltinis gyvo vandens. Nors būtų ir kažin koks ligonis, o kad to vandens išgertų, tai būtų sveikas*; žmogus taip ir padarė, *davė išverst tą akmenį, o kaip tik akmenį atėmė, tuo[j] prabėgo gyvas vanduo*[42]. Nes tekantis, nuo mirtino *stabo* (akmens, uolos) prabėgęs, bėgantis vanduo kaip tik ir yra gyvas.

Kartais po akmeniu gali būti ne pati versmė, o paslėpti indai su gyvuoju vandeniu: *Atsidarys akmuo, tai rasi devynias plėčkutes liekarstvų [vaistų] dėl manę, rasi gyvo seno jauno sveiko, gražaus greito drūto vandens*[43]. Kernavės apylinkių gyventojai dar neseniai pasakojo, „kad yra akmuo, po kuriuo esama gyybės vandens“[44]. Reikia tik jį nuversti...

Panašiai kito tipo (ATU 516) pasakoje varnu pasivertęs velnias prisipažįsta: *Mano žemėj yra didelė tokiam mieste sausuma, vanduo brangus yra. Gale miesto yra didelis akmuo. Kad tą akmenį atverstų, būtų visiems vandens iki valiai*.[45] Vietoj „at-verstų, iš-verstų, nu-verstų akmenį“ čia ir toliau visur būtų galima sakyti *at-veltų, iš-veltų, nu-veltų, at-voliotų, nu-voliotų uolą*.

Kitoje pasakoje vėl *yra toks ir toks miestas ir tenai nėra vandens. Bet kad kas žinotų – mieste yra didžiausias akmuo. Tai, kad tą akmenį atverstų, imtų tekėti didžiausia upė, vandens užtektų visam miestui ir apylinkei*; pasakos herojui pavyksta atlikti šį žygdarbį: *Pritaisė ir atvertė, – didžiausias vanduo, didžiausia upė ėmė tekėti ir išsiliejo upeliais: visai apylinkei užteko vandens*[46].

Arba: *Tokiam o tokiam mieste gyventojai neturi vandens. Kasa jie visur šulinius, bet niekur*

39 ЧбнМИ II: 50–51, Nr. 11.
40 ЧбнМИ II: 47–48, Nr. 10.
41 ЧбнМИ II: 418–419, Nr. 123.
42 BsOPS: 180, Nr. 111; 229–230, Nr. 154.
43 BsLPĮ I: 233–234, Nr. 101; žr. Šlekonytė 1998: 183.
44 Trinkūnas 1972: 386; žr. Šlekonytė 1998: 183.
45 BsLP II: 433, Nr. XIV.8.
46 LTsR: 335, 337.

negali atitikti jo. O reikia tik prekvietės išimti žinomą akmenį, tai tuoj ištrykš vanduo[47].

Vėl kitoje raganos sulėkusios viena kitai pasakoja: *Burtininkas užpykęs padarė taip, kad visoj parapijoj suvis prapuolė vanduo. <...> Pamiškėj yra didelis akmuo. O kad kas tą akmenį atverstų, tuoj vėl atsirastų visur vanduo, kaip ir pirma*; tai sužinojęs pasakos herojus *liepė išverst didžiulį akmenį, kuris tenai gulėjo palindęs per pusę žemėn. Kai tik išvertė tą akmenį, tuoj šoko vanduo, ir visi šulniai, balos ir upės prisipildė*[48].

Dar: *Kitame mieste žmonės neturi vandens. <...> Bet kad žinotų, kaip gaut vandens, tai anie būtų laimingi. Juk ten pat netoli galėtų eiti upė. Yra šitaip: prie pat miesto vartų yra didelis akmuo. Kad anie atverstų, tuojau upė pradėtų tekėti tyru vandeniu*; tai sužinojęs žmogus *liepė atristi akmenį. O kada atrito, tuojau pradėjo bėgti tyro vandens upė*[49]. Pastarasis pavyzdys mums dargi prikišamai primena *išlaisvinto* ir *pasiliejusio* vandens įvaizdžio dvasinę prasmę – *laimę*[50].

Vaizdinys toks būdingas, kad net susidaro įspūdis, jog kaip tik iš po *at-versto*, *iš-versto*, *nu-versto* akmens ar uolos ištrykšta, *iš-virsta versmė*. Veiksmažodis *vers̃ti* savaime apima abi šias reikšmių šakas: tiek 1) ‘daryti, kad griūtų, parvirstų ant šono, griauti, mesti’, ‘mesti, blokšti, sviesti žemyn ar gilyn’, ‘tempti, traukti, kad išvirstų’, ‘smarkiai stumiant, daužant daryti, kad virstų, griūtų’, ‘griauti, ardyti’, ‘risti’ ir pan., tiek 2) ‘iš savęs leisti išeiti (iškilti, ištrykšti, išplūsti, išvirsti)’, pavyzdžiui: *Šaltinis nesustodamas verčia vis naujus vandenis* (neįvardyti raštai); *Iš kalno tik verčiasi šaltinis, šaltas šaltas* (Valkininkai, Varėnos r.); *Žmonės kalba, kad tai sūrus šaltinėlis giliai iš žemelės verčias* (V. Krėvė-Mickevičius); *Tę vanduo verčias – verda ir verda* (Jurbarkas); *Va kaip verčiasi tusai šaltinis!* (Druskininkai); *Iš kalno versmė verčiasi* (Surviliškis, Kėdainių r.); atitinkamai *virs̃ti* – tiek 1) ‘griūti, pulti’, ‘kristi, pulti žemyn’, ‘ristis’, ‘griūti, irti, nykti’, ‘gurti, aižėti’ ir pan., tiek 2) ‘smarkiai veržtis, tekėti, plūsti, trykšti, lietis (apie skystį ir kt.)’: *Virsta šaltinis* (Lietuvių rašomosios kalbos žodynas); *Tas vanduo virste virsta* (Priekulė, Klaipėdos r.) ir t. t.[51]

Dabar atsiskleidė šių dviejų reikšmių gili prasminė sąsaja. Kaip štai ir kitame, kitokiame, bet panašios struktūros pavyzdyje: *Kūlius verčia, kad rugiai iš dirvos virstų* (Gervėčiai, Astravo r., Gudija)[52]. Čia ir *kūlis* (persivertimas per galvą) nebe ‘akmuo’, ir vietoj vandens versmės iš žemės virsta javų želmenys, o vis dėlto nesunku įžvelgti tą patį pamatinį santykį.

Iš po nuverstos uolos ar nuristo akmens pasiliejusi versmė – archajiškas ir visuotinis vaizdinys, tad nestebėtina jį užtikti ir Biblijoje (antai Pr 29.1–10): „Jokūbas vėl leidosi kelionėn ir nuėjo į rytiečių kraštą. Ten laukuose jis pamatė šulinį. Trys avių kaimenės būriavosi prie šulinio, nes kaimenės buvo iš jo girdomos. Ant šulinio angos buvo užristas didžiulis akmuo“, todėl Jokūbas „priėjo, nuritino akmenį nuo šulinio angos ir pagirdė savo motinos brolio Labano kaimenę.“

***

Dabar šiuo atžvilgiu galime iš naujo perskaityti ir minėtą pasakos motyvą, kuriame velnias, užtvenkęs upę *volu* (irgi veikiausiai iš didelių akmenų), prisipažino: *O aš vienam dideliam miestui užtvenkiau upę – dabar badaujas vandenių*, ir pridūrė: *Kad tas miestas žinotų, girioj kur yra volas (tvankas), sukinkytų dvylika arklių vienodo plauko, užkinkytų į tą volą – ir tuojau atsidarytų upė*; sužinoję apie tai žmonės *sykiu visus arklius suvarė – ir didžiausį volą atitvenkė, ir išplūdo gausybės vandens*[53]. Mat užtvankos, ypač akmeninės (irgi savotiškos *uolõs*), griovimas – to paties nagrinėjamo vaizdinio atmaina.

Jau buvome atkreipę dėmesį ir į žodį *tvankas* ‘pylimas vandeniui užtvenkti, užtvanka’, kuriuo šioje 1902 m. užrašytoje pasakoje paaiškintas *volas*. Dabar paminėtinas kitas panašaus laikotarpio žodžio pavartojimas – Jono Mačio-Kėkšto (1867–1902) posme: *Džiaukis džiaukis, žmogau menkas! Tegul n’ima tavę baimė, kad jau griūva anas tvankas, kad jau tvinsta tavip laimė*[54]. Vėl tiesioginis ryšys tarp *liejimosi* ir *laimės*.

To paties vaizdinio vagoje Vinco Mykolaičio-Putino sukilusi tauta:

> *Triukšmauja ir gaudžia*
> *Kaip užtvankas griaunančios srovės,*
> *Ištroškusios laisvės, teisybės,*
> *Šviesos ir gerovės.*[55]

„Šviesą ir gerovę“ čia būtų galima priskirti *laimei*, o *laisvė*, kaip pamename, – irgi tos pačios veiksmažodžio *lieti(s)* šaknies[56].

47 RSPS: 145, Nr. 82; žr. Šlekonytė 1998: 183.
48 BrnP II: 68–71, Nr. 27.
49 BrnP III: 106–108, Nr. 44.
50 Razauskas 2014: 9 ir toliau.
51 LKŽ XVIII: 806–809, 812; XIX: 576–580.
52 LKŽ XVIII: 809.
53 SlŠLSP: 111–112 (žr. 341), Nr. 90; BsV: 474–475 (žr. 560), Nr. XXV.168.
54 LKŽ XVII: 212, 213.
55 Mykolaitis-Putinas 1982: 214.
56 Razauskas 2014: 9; Razauskas 2022a: 13–15.

Kitąsyk – lyg pagal priežodį *Lašas po lašo ir akmenį pratašo*[57] – vanduo prasiveržia, ištrykšta ir srūva tiesiog iš po akmens, jo net nenuvertus. Bet ir šiuo atveju išlieka ta pati pirmapradė prieš-prieša – iš (po) negyvo sąstingio, *stabo* (akmens, uolos) *pasilieja* ir *liejasi* gyva versmė, tėkmė (srovė, šaltinis, upė). Kaip štai gudų pasakoje: *Зірне Каваль, аж з гары з-пад каменя жывая вада от так і свішчэ ўверх* „Pažvelgė Kavolis (Kalvis), o nuo kalno iš po akmens gyvasis vanduo tiesiog trykšta viršun“[58].

Tokia padėtis ypač būdinga padavimams, kaip antai: *Prie Valkininkų yra akmuo – kaip mergina atrodo. Iš po jo vanduo bėga, stebuklingas vanduo* (Akuškonys, Prienų r.)[59]. Prisiminkime latvių Staburagį ant Dauguvos kranto – uola pavirtusią merginą, kurios ašaros irgi pavirtusios nuo uolos trykštančia versme[60]. Juolab stabakmenį *Steponą*, Lietuvai traukiantis pasilikusį Gudijoje, iš po kurio tebesrūvančios jį mylėjusios merginos Velionos ašaros, išsiliejusios upe Vėlia, arba Nerimi[61]. Kaip sakyta:

> Sužinojusi, kad jos mylimas Steponas pavirto akmeniu, Veljana jį apsikabinusi ir dieną naktį verkusi, kol taip verkdama ir numirusi. Žmonės ją palaidoję ir ant jos kapo pastatę Šilėnų cerkvę, o iš jos ašarų po Stepakmeniu pratryškusi versmė, kuri išsiliejusi, užliejusi viską aplinkui, dirbamas žemes pavertusi Šilėnų pelkėmis ir iš jų paplūdusi upe. *Рэчку гэту адразу ў памяць Вяльяны Вельяй назвалі і гэтак завуць яе дагэтуль, толькі чужынцы, не ведаючы гэтай гісторыі, перайначылі крыху яе праўдзівае імя, завучы Віліяй* „Šita upelė kaip tik Veljanai (Velionai) atminti pavadinta Velja (Vėlia) ir taip vadinama iki šiol, tik svetimšaliai, nežinantys šitos istorijos, pertarė šiek tiek kitaip jos tikrąjį vardą, vadindami Vilija.“[62]

Tarsi pati lietuvio siela – *vėlė*, gautųsi iš po ją ištikusio slavų *stabo* ir ašaromis iš visų jėgų bėgtų Lietuvon...

Upės ir šiaip neretai išteka iš po (didelio) akmens ar uolos, antai: *Žižma ir Gauja išplaukia iš po akmens* (Kužai, Molėtų r.)[63]. Šitaip būtų galima mėginti suprasti ir kai kuriuos atitinkamus upėvardžius, kaip *Uolà*, *Uõlė*, *Uolià*, *Úolainis*, *Uõlinės* upė, *Uolintà*, taip pat latvių *Uõlaine*, *Olupe*[64]. Prisimintinos čia ir *Akmena* bei *Stabė*[65], nors visas jas, žinoma, galima aiškinti kitaip – kaip akmeningas, pilnas akmenų. Vis dėlto ir akmenuota, ypač didelių akmenų tėkmėje turinti upė savaime nejučia priartėja prie nagrinėjamo vaizdinio: nuo didelio akmens ar uolos upėje žiūrint pasroviui, susidarys iš esmės tas pats vaizdas – iš po uolos tekanti srovė, tik šiuo atveju daug platesnė ir galingesnė už pirminę versmę.

***

Versmė gali prasiveržti ne tik nuvertus uolą ar iš po uolos, bet ir iš pačios uolos, lietis nuo jos viršaus, tiesiog iš akmens – kaip, beje, latvių Staburagyje. Senovės Graikijoje kaip tik šitaip liejosi šventas Olimpo dievų vanduo. Pasak Hesiodo („Teogonija“, eil. 782–786):

> Kai tarp dievų nemirtingų vaidai ir ginčai iškyla,
> Jei pameluoja katras Olimpe gyvenantis dievas,
> Dzeusas siunčia Iridę, kad ji iš toli atgabentų
> Priesaiką didžią dievų – daugiavardį vandenį šaltą
> Aukso inde. Iš uolos aukštos, skardingos jis
> liejas (*ἐκ πέτρης καταλείβεται*).[66]

Pažymėtina, jog veiksmažodis *λείβειν* (*λείβω*) ‘lieti’ (*κατα-λείβειν* ‘iš-lieti, nu-lieti’) yra vienos šaknies su lie. *líeti* (*líeju*)[67].

Vertas dėmesio čia ir pats dievų kalno Olimpo pavadinimas, gr. *Ὄλυμπος*. Kadangi graikų (minkštas) *υ* atitinka lietuvių *u*, tai teisingiau būtų tarti *Oliumpas* ar stačiai *Olumpas*, kaip darė, pavyzdžiui, Jonas Basanavičius[68]. Pavadinimo kilmė kalbininkams neaiški, sutariama tik dėl to, kad jis tikrai ne graikų kilmės ir kad pirminio bendrinio žodžio (apeliatyvo) reikšmė galėjusi būti tiesiog ‘kalnas’ arba ‘uola’[69]. Negana to, esama nuomonės, kad to pirminio žodžio šaknis galėjusi būti ide. *ulu-* < *u̯elu-*, iš veiksmažodinės šaknies ide. **u̯el-* ‘sukti, velti, volioti’[70], tos pačios, kuria remiasi lie. *uolà*, *úola*, *uõlas*. Jei tikrai taip, tai Olumpo vardą lietuviškai dar tiksliau (netgi kirčio atžvilgiu) galėtume ištarti, pavyzdžiui, *Úolumpas*. Tiesa, antroji jo dalis vis tiek lieka neaiški, nebent *-μ-* laikytume lūpiniu intarpu ir vardą palygintume su minėtąja latvių Uolupe, *Olupe*.

57 Žr. Razauskas 2022b: 39.
58 Сержпутоўскі 1999: 166, Nr. 72.
59 KrbŽA: 19.
60 Razauskas 2022b: 30.
61 Razauskas 2022b: 32–37.
62 ЛіП: 379–381, Nr. 645.
63 VlEMD: 77; LFCh: 171, Nr. 346.
64 VnLHEŽ: 353.
65 Razauskas 2022b: 31.
66 Hesiodas 2002: 62, 63; lietuviškajame vertime riktas – „iš olos“.
67 FrGEW II: 96–97; BkEDG: 842–843; EIEC: 351; Klein 2003: 420; ALEW: 671–672; FrLEW: 368 ir kt.; taip pat žr. § 5.1.
68 BsR I: 433.
69 FrGEW II: 383; BkEDG: 1073–1074.
70 Tokią galimybę teigia žymi dagestaniečių kilmės klasikė Aza Tacho-Godi (MHM II: 252).

Senovės skandinavų sagoje Torsteinas su sūnumi išsirengė į vėlių šalį puoton: „Netrukus jiedu prijojo upę“, o „galiausiai jie pasiekė šaltinį, iš kurio išteka toji upė. Paaiškėjo, kad upė išteka iš uolos. Ant tos uolos stovėjo didžiausia pilis.“[71] Čia toji pilis neįvardyta, bet kaip tik šitaip atrodė vyriausio dievo Odino valdomos senovės skandinavų „dausos“ – žuvusiųjų karių vėlių pilis, vardu Valhala, sen. isl. *Val-hǫll*, pažodžiui ‘vėlių menė’, o šio sudurtinio vardo pirmąjį dėmenį *val-* tiesiog sudaro žuvusio kario vėlės pavadinimas sen. isl. *valr*, giminiškas su lie. žodžiais *velė̃*, *veliónis*, *velỹs*, *vėlė̃*, *vėlỹs*, la. *velis* ‘vėlė’ ir kt.[72] Nors sen. skandinavų žuvusio kario vėlės pavadinimas *valr* formaliai sutampa su žodžiu *valr* ‘apvalus’, o šis yra giminiškas mūsų žodžiams *ap-valus*, *velti*, *volioti* ir *uola*, vis dėlto tiesiogiai sieti skandinavų Valhalos pavadinimo pirmąjį dėmenį su baltų *uola* būtų kiek pritempta. Kita vertus, pats šitoks vaizdinys neprieštarauja tikrovei.

Galima tarti, jog mūsų gyvenimo upė kaip tik ir yra ši iš anapusinės dievų ir vėlių buveinės atitekanti srovė. Tibetietis Sogjelis Rinpočė, neturėdamas omeny jokios mitologijos, vaizdžiai nusako budistinę žmogaus būties sampratą, pagal kurią viskas nuolat kinta, teka, ir nieko nėra tvaraus – „tarsi nuo uolos krintantis vanduo“[73]. Gyvos mitologijos visai nebūtina tyčia turėti omenyje ir pabrėžtinai priminti – nuo jos tiesiog neįmanoma išsisukti.

NELIETUVIŠKA ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Hesiodas = Ἡσίοδος, lo. Hēsiodus
Sogjelis Rinpočė = ang. Sogyal Rinpoche

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

ALEW = *Altlitauisches etymologisches Wörterbuch*, Version 1.1. Unter der Leitung von Wolfgang Hock und der Mitarbeit von Elvira-Julia Bukevičiūtė und Christiane Schiller. Berlin: Humboldt-Universität zu Berlin, 2019.

Balys 2002 = Jonas Balys. *Raštai*, III. Parengė Rita Repšienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

Baranauskas 1970 = Antanas Baranauskas. *Raštai*, I. Parengė Regina Mikšytė. Vilnius: Vaga, 1970.

BkEDG = *Etymological Dictionary of Greek*, by Robert Beekes with the assistance of Lucian van Beek, I–II. Leiden–Boston: Brill, 2010 (puslapių numeravimas ištisinis).

Boryś 2005 = Wiesław Boryś. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 2005.

BrnP II = *Antano Baranausko pasakos*, II: *Tamsos karalienė: Surinktos Vidurio Lietuvoje*. Parengė Kostas Aleksynas. Panevėžys: E. Vaičekausko knygyno leidykla, 2008.

BrnP III = *Antano Baranausko pasakos*, III: *Jonis medžioklis: surinktos Žemaitijoje*. Parengė Kostas Aleksynas. Panevėžys: E. Vaičekausko knygyno leidykla, 2009.

BsLP II = *Lietuviškos pasakos*, II. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 2003.

BsLPĮ I = *Lietuviškos pasakos įvairios*, I. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Vaga, 1993.

BsOPS = *Ožkabalių pasakos ir sakmės*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

BsR I = Jonas Basanavičius. *Raštai*, I: *Straipsniai ir studijos*. Sudarė Leonardas Sauka. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.

BsV = *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.

Buck 1949 = Carl Darling Buck. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. Chicago: The University of Chicago Press, 1949.

BūgaR I–III = Kazimieras Būga. *Rinktiniai raštai*, I–III. Sudarė Z. Zinkevičius. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958–1962.

Demeter 1993 = Tekla Demeter. *Germanų ir keltų sakmės bei legendos*. Vilnius: Mintis, 1993.

Derksen 2015 = Rick Derksen. *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston: Brill, 2015.

EIEC = *Encyclopedia of Indo-European Culture*. Editors J. P. Mallory, D. Q. Adams. London–Chicago: Fitzroy Dearborn Publishers, 1997.

FrGEW II = Hjalmar Frisk. *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1970.

FrLEW = Ernst Fraenkel. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I–II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag–Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965. (Puslapių numeravimas ištisinis)

FŽ = *Frazeologijos žodynas*. Redagavo Jonas Paulauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.

Hesiodas 2002 = Hesiodas. *Teogonija*. Iš senosios graikų kalbos vertė Audronė Kudulytė-Kairienė. Vilnius: Aidai, 2002.

Ivanov, Toporov 1973 = V. V. Ivanov, V. N. Toporov. A Comparative Study of the Group of Baltic Mythological Terms from the Root **vel-*. *Baltistica*, IX (1). Vilnius: Mintis, 1973.

Ivanovas, Toporovas 2006 = Viačeslavas Ivanovas, Vladimiras Toporovas. Mitologiniai vietovardžiai kaip slavų etnogenezės bei seniausios istorijos rekonstrukcijos šaltinis. *Liaudies kultūra*, 2006, Nr. 6.

Karaliūnas 1987 = Simas Karaliūnas. *Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė*. Vilnius: Mokslas, 1987.

Klein 2003 = Ernest Klein. *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Amsterdam etc.: Elsevier, 2003.

Kluge 1999 = Friedrich Kluge. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 23, erweiterte Auflage bearbeited von Elmar Seebold. Berlin–New York, 1999.

KrbŽA = *Žemės atmintis: Lietuvių liaudies padavimai*. Parengė Bronislava Kerbelytė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999.

KrLEV I–II = Konstantīns Karulis. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*, I–II. Rīga: Avots, 1992.

LaLKŽ = *Latvių–lietuvių kalbų žodynas*. Sudarė Alvydas Butkus. Kaunas: Aesti, 2003.

LFCh = *Lietuvių folkloro chrestomatija*. Parengė Bronislava Kerbelytė, Bronė Stundžienė. Vilnius: Regnum fondas, 1996.

Lipskienė 2008 = Janina Lipskienė. *Vaizdingieji lietuvių kalbos posakiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.

71 Demeter 1993: 59.

72 VrAEW: 642; EIEC: 567; ГмИвИЯИ: 824; Klein 2003: 801; Kluge 1999: 872–873; KrLEV II: 506; Ivanov, Toporov 1973: 21–22 ir kt.

73 Sogjalas 2011: 39.

LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.
LTsR = *Lietuvių tautosakos rinktinė*. Paruošė Amb. Jonynas ir kiti. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1954.
Mykolaitis-Putinas 1982 = Vincas Mykolaitis-Putinas. *Lyrika*. Vilnius: Vaga, 1982.
Nagys 1990 = Henrikas Nagys. *Grįžulas*. Vilnius: Vaga, 1990.
PkIEW = Julius Pokorny. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I. Bern–München: Francke Verlag, 1959.
Razauskas 2014 = Dainius Razauskas. Lietuviškoji laimės samprata. *Liaudies kultūra*, 2014, Nr. 3.
Razauskas 2022a = Dainius Razauskas. Laisvės atžvilgiai: *pa(-si)leisti* ir *at(si)leisti*. *Būdas*, 2022, Nr. 2.
Razauskas 2022b = Dainius Razauskas. *Stabo* akmuo ir akmuo *stabas*. *Būdas*, 2022, Nr. 5.
Razauskas 2023a = Dainius Razauskas. Užtvenkta tėkmė: Mitinio įvaizdžio dvasinė prasmė. *Būdas*, 2023, Nr. 2.
Razauskas 2023b = Dainius Razauskas. Pavirsti akmeniu. *Būdas*, 2023, Nr. 3.
Razauskas 2023c = Akmeninė širdis. *Būdas*, 2023, Nr. 5.
RSPS = *Lietuvių rašytojų surinktos pasakos ir sakmės*. Parengė Bronislava Kerbelytė. Vilnius: Vaga, 1981.
Sabaliauskas 1990 = Algirdas Sabaliauskas. *Lietuvių kalbos leksika*. Vilnius: Mokslas, 1990.
SlŠLSP = *Šiaurės Lietuvos sakmės ir pasakos*. Surinko Mato Slančiausko bendradarbiai. Vilnius: Vaga, 1985.
SmSEJL = Wojciech Smoczyński. *Słownik etymologyczny języka litevskiego*. Wilno: Universytet Wileński, 2007.
Sogjalas 2011 = Sogjalas Rinpočė. *Tibetiečių gyvenimo ir mirties knyga*. Kaunas: Mijalba, 2011.
Šlekonytė 1998 = Jūratė Šlekonytė. Akmens funkcijos tautosakoje. *Darbai ir dienos*, t. 6 (15). Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1998.
Trinkūnas 1972 = Jonas Trinkūnas. Senieji tikėjimai. *Kernavė*. Redakcinės komisijos pirmininkas Vacys Milius. Vilnius: Vaga, 1972.
Vaan 2008 = Michiel de Vaan. *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden–Boston: Brill, 2008.
VaižgantasR I, III = Vaižgantas. *Raštai*, I: *Vaizdai ir vaizdeliai*; III: *Dėdės ir dėdienės. Nebylys. Žemaičių Robinzonas. Šeimos vėžiai*. Vilnius: Pradai, 1994, 1995.
Vėlius 1987 = Norbertas Vėlius. *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis: Folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987.
WHLEW II = *Lateinisches etymologisches Wörterbuch von A. Walde*. 3., neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann, II. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1954.
Vienažindys 1958 = Antanas Vienažindys. *Ilgu ilgu man ant svieto*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958.
VlEMD = *Ežeras and milžino delno: Lietuvių liaudies padavimai*. Parengė Norbertas Vėlius. Vilnius: Mintis, 1995.
VnLHEŽ = Aleksandras Vanagas. *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1981.
VrAEW = Jan de Vries. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden: E. J. Brill, 1962.
ZnLKI II = Zigmas Zinkevičius. *Lietuvių kalbos istorija*, II: *Iki pirmųjų raštų*. Vilnius: Mokslas, 1987.

АнРЭС VI = Алексей Евгеньевич Аникин. *Русский этимологический словарь*, VI. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012.
АфНРС I = *Народные русские сказки А. Н. Афанасьева*. Подготовка текста, предисловие и примечания В. Я. Проппа, I. Москва, 1958.
Войтович 2005 = Валерій Войтович. *Українська міфологія*. Київ: Либідь, 2005.
ГмИвИЯИ = Тамаз Валерианович Гамкрелидзе, Вячеслав Всеволодович Иванов. *Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, 1984.
ДальПРН = *Пословицы русского народа: Сборник В. И. Даля*. Москва: Русский язык Медиа, 2004 ($_1$1862).
ДальТС I–IV = Владимир Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка*, I–IV. Москва: Русский язык, 1981–1982 ($_1$1863–1866).
ЛіП = *Беларуская народная творчасць: Легенды і паданні*. Складальнікі: М. Я. Грынблат, А. І. Гурскі. 2-е выданне, дапоўненае і дапрацаванае. Мінск: Беларуская навука, 2005.
ЛтП = *Українська народна творчість: Легенди та перекази*. Упорядкування та примітки А. Ю. Іоаніді. Київ: Наукова думка, 1985.
МНМ II = *Мифы народов мира: Энциклопедия*. Главный редактор А. С. Токарев, II. Москва: Советская энциклопедия, 1982.
Мокиенко 2003 = Валерий Михайлович Мокиенко. *Словарь сравнений русского языка*. Санкт-Петербург: Норинт, 2003.
Сержпутоўскі 1999 = Аляксандр Казіміравіч Сержпутоўскі. *Казкі і аднавяданні беларусаў-палешукоў*. Мінск: Універсітэцкае, 1999 ($_1$1911).
Топоров 1998 = Владимир Николаевич Топоров. *Предистория литературы у славян: опыт реконструкции (Введение к курсу истории славянских литератур)*. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1998.
ФсЭСРЯ I–IV = Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, I–IV. Санкт-Петербург: Азбука, 1996.
ЧбнМИ II = *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край: Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским*, II: *Малорусские сказки*. Санкт-Петербург, 1877.
ЧрИЭС I = Павел Яковлевич Черных. *Историко-этимологический словарь современного русского языка*, I. Москва: Русский язык, 1999.

FROM (UNDER) THE ROCK A STREAM FLOWS ON

Dainius RAZAUSKAS

In three or more of the previous articles by the author, the mythical images of stopping, damming up of a flow, particularly by a huge stone (rock) or a pile of stones, also of turning into stone and petrification, were examined. The present article begins with the etymology of Lith. uola "rock" which, through its immediate connection with *volioti* "to roll, tumble," implies an image of a huge stone lumbered up or, conversely, tumbled down. As a lumbered-up rock banks the stream, the tumbled-down rock, in its turn, releases it to flow freely again. As the dammed-up flow symbolizes obstruction, the released flow has very strong and widely known semantics of liberation and freedom, strictly opposite to petrification as a constraint. It is maintained in the article that this is exactly the core of so many corresponding images in folklore (tales, legends) and mythology. On the wider scale, this opposition of obstruction and release conforms to that of coagulation and (dis)solution and, finally, of cosmogony and eschatology (with soteriology involved).

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas,
Antakalnio g. 6 , 10308, Vilnius
E. paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt

Orvidų sodyboje. 2014 m. Arūno Kulikausko nuotrauka

VILIAUS ORVIDO KŪRYBA KAIP LIETUVIŠKAS AUTSAIDERIŲ MENO ATVEJIS

Oksana JUDAKOVA

*Pernai „Būde“ paskelbtame straipsnyje apžvelgėme Vakaruose jau kelis dešimtmečius žinomą ir vertinamą, bet Lietuvoje dar mažai aptariamą autsaiderių meną (*outsider art*)[1]. Jokios tradicijos nesaistoma, nuoširdi, kartais labai atvira, „neapdorota“ savamokslių kūrėjų, vizionierių raiška traukia profesionalių menininkų, kuratorių, kolekcininkų dėmesį, o dažnai spalvingos jų gyvenimo istorijos yra kūrybos dalis ir kontekstas. Tačiau šiuos menininkus reikia atrasti, nes jų menas savo aplinkoje neretai yra laikomas absurdišku nesusipratimu, keistuoliškumu. Lietuvoje savamokslių kūryba paprastai priskiriama liaudies menui, bet esama atvejų, vertų atidesnio tyrimo, nes dėl savo atskirumo nuo šios meno tradicijos jie nesileidžia įspraudžiami į įprastas kategorijas. Čia ir praverčia vakarietiška autsaiderių meno koncepcija. Lietuvoje iš tokių atvejų vienas ryškiausių ir žinomiausių – šiame straipsnyje aptariamas Vilius Orvidas ir jo skulptūrų parkas.*

IŠ LEGENDA TAPUSIO GYVENIMO ISTORIJOS

V. Orvidas gimė 1952 m. rugpjūčio 18 d. Kretingos rajono Imbarės seniūnijos Gargždelės kaime. Kazio ir Mortos Orvidų šeimoje augo šeši vaikai – du sūnūs ir keturios dukterys. Tėvas Kazys ir senelis Jonas buvo akmentašiai, tad visi vaikai nuo mažens padėjo dirbti su akmeniu – šlifuoti, kalti raides. Viliaus sesuo prisimena, koks sunkus tai buvęs darbas ir kaip palengvėję, pažįstamam inžinieriui sukonstravus akmens pjovimo stakles. Pagal užsakymus gamindama paminklus ir kitus akmens dirbinius, šeima neblogai užsidirbdavo.

Vilius nuo mažens buvo silpnos sveikatos, turėjo širdies ligą – jį ištikdavo priepuoliai, per kuriuos tarsi apmirdavo. Labai nenorėjo lankyti mokyklos, paaugęs vietoj jos keliaudavo į mišką ir ten kūrendamas laužą prabūdavo pamokų laiką. Vos įstengė pabaigti kelias klases. Buvo įstojęs mokytis į dailės mokyklą Klaipėdoje, bet greitai metė. Tada tėvas pasamdė privatų mokytoją – klaipėdišką profesionalų skulptorių Motiejų Narbutą[2], kuris išmokė jaunuolį skulptūros meistrystės, padėjo dalyvauti parodoje, gauti liaudies meistro vardą. Paėmus į sovietų armiją, Viliui teko tarnauti kažkur Sibire – įkalinimo įstaigoje saugojo kalinius. Ten patyrė stiprų dvasinį sukrėtimą, kai per kalinių kivirčą vienas jų buvo subadytas ir paliktas numirti, o prižiūrėtojai į tai nesikišo. Tačiau fizinę sveikatą Sibiro klimatas paveikė teigiamai, ir 1973 m. Vilius sugrįžo iš kariuomenės sustiprėjęs.

Tuo laiku vykdant melioracijos darbus Orvidų sodybos kaimynystėje buvo griaunamos senos sodybos, verčiami seni, galingi medžiai, iš žemės traukiami ir į akmens skaldyklą išvežami rieduliai. Salantų apylinkės žymios savo vaizdingu, paskutinio ledynmečio prieš 26 tūkst. metų suformuotu kraštovaizdžiu, didžiausiais Lietuvoje Šauklių, Kulalių, Erlėnų, Igarių riedulynais – slinkdamas ledynas čia paliko iš Skandinavijos atsineštus akmenis, daugiausiai granito atmainas, dar gneisus, migmatitus, porfyrus, porfyritus ir kitų rūšių uolienas. Pati Orvidų sodyba yra 1992 m. įsteigto Salantų regioninio parko teritorijoje. Ir štai iš armijos grįžęs Vilius pradėjo tuos skaldymui pasmerktus riedulius gelbėti – vežti į sodybą, krauti į sangrūdas. Orvidai turėjo lėšų samdyti reikalingą techniką ir darbininkus, sumokėti už akmenis: „V. Orvidas kurdamas sodybą veikė plačiai. Sovietmečiu samdė kranus, sunkiuosius savivarčius, buldozerius. Tam reikėjo nemažai pinigų, kuriuos skulptorius uždirbdavo darydamas neblogai apmokamus antkapinius paminklus. V. Orvido užsakymu, sodyboje kurį laiką dirbo ir Šateikiuose stovėjusio sovietų armijos poligono technika, visą laiką padėjo aplinkinių kolūkių mechanizatoriai. Kelis kartus pakelti itin aukštus ąžuolus ar didelius akmenis jis nusisamdė japonišką Klaipėdos uosto kraną „Kato“[3]. Apylinkėse iki šiol pasakojama, kaip penki *staliniecai* (buldozeriai „Stalin T-130“) traukę iš žemės didelį riedulį, žemaitiškai – kūlį.

1 Judakova 2022.

2 Kitoks 2003: 27. Šį faktą patvirtina ir „Vikipedijoje“ paskelbta M. Narbuto biografija: <https://lt.wikipedia.org/wiki/Motiejus_Narbutas>.

3 Viliaus Orvido gimtinės sodyba-muziejus. *Kretingos krašto enciklopedija (elektroninis leidinys)*. Prieiga <https://www.kretvb.lt/enciklopedija/kultura/kulturos-paveldas/istorinis-paveldas/gimtines-sodybos/viliaus-orvido-gimtines-sodyba-muziejus>.

1989 m. buvo svarbūs ne tik Lietuvos, bet ir Viliaus gyvenime. Tų metų birželį jis, kartu su kitais maldininkais, leidosi į piligriminę kelionę iš Vilniaus į Žemaičių Kalvariją. 1989 m. Sigito Baltramaičio nuotrauka

Iš pradžių gelbėjęs akmenis ir kalęs skulptūras, vėliau Vilius ėmėsi formuoti bendrą sodybos erdvę. Atsirado alėjos, katakombos ir didžiulių riedulių rietuvės – tarsi trys simboliniai pasaulio lygmenys (požemis, žemė, dangus). Buvo iškasti tvenkiniai ir sukasti pylimai, pasodinti augalai. Suformuotas trikampės (Dievo Apvaizdos akies) formos sodybos planas, pastatytas altorius, iškalta daug skulptūrų, dažniausiai religiniais motyvais: Švč. Mergelės Marijos, Nukryžiuotojo, rūpintojėlių, šventųjų, veidų su karūnomis ir kt. Vilius akmenį kalė lengvai, vos vos – tik „prakalbindavo“. Sodybą ketino apjuosti rožančiumi iš riedulių, bet nespėjo.

Taigi, aplinkai, kuri ilgainiui pavirto muziejumi po atviru dangumi, būdinga krikščioniška ikonografija. Kaip pats skulptorius rašė 1991 m. kovo 19 d. laiške Lietuvos Aukščiausiajai Tarybai, viskas prasidėjo nuo akmenų gelbėjimo, o „sėkmė, pajutus turint Dievo dovaną, skatino mestis į darbą visomis jėgomis“[4]. Nors domėjosi įvairiomis dvasinėmis praktikomis, joga, svarbiausias jam buvo krikščioniškas katalikų tikėjimas. Bet buvo atviras visiems ieškantiems. Dar sovietmečiu sodyboje lankėsi ir apsistodavo įvairiausi žmonės: dvasinių patirčių ieškantys piligrimai, menininkai, hipiai, narkomanai, buvę kaliniai, net satanistai. Vilius nė vieno neatstūmė, neteisė. Leisdavo apsinakvoti, pamaitindavo paprastu maistu, duodavo darbo sodyboje. Kad ir kas būtų apsistojęs, kiekvieną vakarą buvo garsiai kalbama Rožinio malda.

Sovietinei Kretingos ir Vilniaus valdžiai Orvidų sodyba kliuvo. Tad susilaukė spaudimo išardyti besiformuojantį muziejų ir dvasinės traukos centrą, niekinančių straipsnių spaudoje, net išpuolių – Vilius mini išvartytas, sudaužytas skulptūras[5]. Kartą užpuolikai atėjo naktį, ir gindamasis jis vieną sužalojo kirviu. Tai kūrėją sukrėtė, buvo įsitikinęs, kad tą žmogų užmušė. Tačiau spaudimui nepakluso ir tęsė darbus.

Tėvas kiek galėdamas rėmė ir dangstė sūnaus veiklą, kaltintojams sakydamas, neva religinės tematikos skulptūros ir antkapiai esą jo, seno žmogaus. Anot tų dienų liudininkų, jis net važiavęs į Maskvą prašyti užtarimo pas Michailą Gorbačiovą, kuris buvo lankęsis sodyboje 1980 m., dar nebūdamas Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komiteto (SSKP CK) generalinis sekretorius[6]. O 1982 m. ieškodamas pagalbos K. Orvidas nuvyko į Maskvą pas menotyrininką Leonidą Bažanovą. Galima spėti, kad su juo susipažino, kai 1970–1991 m. Palangoje vykdavusių dviejų mėnesių trukmės meno istorikų seminarų dalyviai – iš Maskvos, Leningrado ir Sovietų Sąjungos „provincijos“ (respublikų) suvažiavę mokslininkai – būdavo vežiojami po Lietuvos miestukus, supažindinami su vietos kūrėjais[7].

4 Kitoks 2003: 9.

5 Ten pat.

6 Juo M. Gorbačiovas (1931–1922) tapo 1985 m.

7 Чайковская 2013.

Prisimenama, kad piligriminėje kelionėje dažniausiai kryžių nešė Vilius. Rugpjūtį jis davė vienuolio įžadus. 1989 m. S. Baltramaičio nuotrauka

Kalbant apie šiuos Viliaus tėvo žygius į sovietų imperijos centrą, verta prisiminti, kad Orvidai, nors ir paprasti kaimo žmonės (o Vilius baigęs vos penkias klases), buvo pasiturintys. Pasak dailininko Vaidoto Žuko, jų pažinties metu XX a. 9-ajame dešimtmetyje Viliaus „kišenės būdavo prikimštos pinigų, kuriais jis, daug neskaičiuodamas, atsiskaitydavo už samdytą techniką“[8]. M. Gorbačiovas sodyboje taip pat apsilankė neatsitiktinai: kaip režisieriaus Vytauto V. Landsbergio 2001 m. dokumentiniame filme „Vilius Orvidas“ pasakoja Viliaus mama, jos vyras draugavęs su Plungės dirbtinių odų gamyklos direktoriumi, kuris ir atvežęs į sodybą šį aukštą komunistų partijos veikėją[9].

L. Bažanovo ir K. Orvido žygiai Maskvoje buvo nesėkmingi, kol nepavyko susisiekti su SSKP CK Kultūros skyriuje dirbusiu O. Ivanovu – o tada, anot maskviškio menotyrininko, jiedu „pasikalbėjo telefonu, ir reikalas buvo išspręstas per dvi minutes“[10]. Paradoksalu, bet būtent skambutis iš Maskvos į Vilnių sustabdė Orvidų sodybos naikinimą. Apie 1985 m. ji buvo įtraukta į lankytinų Žemaitijos vietų sąrašą. Vis dažniau, ypač vasaromis, ėmė atvažiuoti ekskursantų pilni autobusai iš Latvijos, Estijos, Rusijos ir kitur. Išlikusiose 1982–1987 ir 1987–1989 m. lankytojų atsiliepimų knygose matome įrašus keliolika kalbų: lietuvių, latvių, estų, rusų, kinų (o gal korėjiečių ar japonų?)

8 Iš pokalbio su V. Žuku 2023 m.

9 Prieiga <https://www.youtube.com/watch?v=VwrIump9Qgg>.

10 Rež. V. V. Landsbergio dokumentinis filmas „Vilius Orvidas“, 2001.

ir kitomis. Manoma, kad sodyboje galėjo būti kelios tokios knygos, padėtos skirtingose vietose.

Prasidėjus Sąjūdžiui, Vilius ypač stipriai jautė didžiulį ano meto dvasinį pakilimą. 1989 m. jis dalyvavo maldininkų žygyje iš Vilniaus į Žemaičių Kalvariją. Maldininkai ėjo per Lietuvą, priekyje nešdami kryžių, o, sustojus pailsėti, vietos žmonės juos pasitikdavo, sveikindavo, pamaitindavo. Visą žygį ėjęs Vilius dažniausiai iš visų nešė kryžių, jam tai buvo be galo svarbu. Tais pačiais metais jis priėmė pranciškonų vienuolio įžadus, pasirinkdamas Gabrieliaus vardą. Bet, nors buvo giliai religingas, prie vienuolyno gyvenimo nepritapo ir gavo leidimą grįžti į savo sodybą[11].

Be sovietmečiu patirto spaudimo ir nepritapimo vienuolystėje, Viliaus gyvenime būta dar vieno skaudulio – nesutarimų su šeima. Ypač su mama, kuri buvo paprasta, praktiška kaimo moteris, nepatenkinta tuo, kas vyksta sodyboje. Ji būtų norėjusi, kad sūnus tiesiog dirbtų ir užsidirbtų. Anot fotografo Sigito Baltramaičio, kūrėjas „kentėjo ir dėl valdžios, ir dėl Bažnyčios, ir dėl šeimos“[12]. Paskutiniaisiais gyvenimo metais konfliktas su šeima tik aštrėjo.

Vilius mirė sodyboje – keliant akmenį plyšo širdis. Vieta, kur sukniubo, pažymėta akmeniniu paminklu.

Iš daugybės menininką supusių žmonių atsiminimų, surinktų į knygą „Kitoks Vilius Orvidas“ (sudarė Daina Parulskienė), išryškėja gana gyvas portretas: religingas, kuklus, tylus, greitai užčiuopiantis esmę, atviras, vaikiškai patiklus, smalsus. Gaila, kad šiam kūrėjui padėjo tik pavieniai žmonės, o ne organizuota bendruomenė. Panašūs atvejai Vakaruose rodo, kad autsaideriui menininkui aplinkos palaikymas yra ypač svarbus.

VIETOS IR LAIKO KONTEKSTAS

Vilius kūrė savo akmenų parką 1973–1992 m. 1973-ieji – tai metai po Romo Kalantos susideginimo, kai sovietų represinės struktūros persekiojo prieš santvarką protestavusį jaunimą, o 1992-ieji žymi pirmuosius atkurtos Lietuvos nepriklausomybės metus. Tarp šių riboženklių plytintys dešimtmečiai – vėlyvasis sovietmetis, kurį tyrinėdama politologė Ainė Ramonaitė su kolegomis siekė išsiaiškinti, kokių socialinių sąveikų pagrindu susiformavo Sąjūdis ir kaip per labai trumpą laiką aktyviam veiksmui susitelkė šimtai tūkstančių žmonių. Mokslininkai pasitelkė savaimios visuomenės sampratą: „Savaimi visuomenė apima visas savarankiškas socialinės saviorganizacijos formas, kylančias „iš apačios“, išreiškiančias troškimą ir gebančias suvaržymų ir apribojimų terpėje „gyventi savaip“, „pagal save“, „savitai“, o ne taip, kaip reikalauja institucionalizuota ideologinė valstybinė sistema.“[13] Buvo tiriami 7–9 dešimtmečių visuomeniniai sambūriai – socialiniai tinklai: katalikiškasis pogrindis, etnokultūrinis sąjūdis, menininkų rateliai, mokslininkų klubai, žaliųjų ir paminklosaugininkų judėjimas. Lietuvos mokslininkų bandymai išskirti sovietmečio visuomenėje egzistavusias grupes apima požiūrių įvairovę nuo kategoriškos „pasipriešinimo“ ir „kolaboravimo“ skirties[14] iki labiau niuansuoto nesovietinės visuomenės pasirinktų pozicijų įvardijimo: prisitaikymas, neprisitaikymas, atsiribojimas, eskapizmas, nepritapimas, maištingumas ir kt.

Viliaus veikla to meto kontekste turi ir kitą, ne tik kūrybinę dimensiją – jis ir jį supę žmonės taip pat sudarė socialinį tinklą, alternatyvią aplinką, kur nesovietinis (prie sovietinės sistemos nepritampantis, nenorintis pritapti ar maištaujantis) žmogus galėjo rasti atramą ir saugią terpę. Nors aplink šį menininką susibūręs ratas nepateko į minėto tyrimo akiratį, anot A. Ramonaitės, „iš esmės jo veikla tikrai atitinka savaimios visuomenės konceptą“[15]. Galima spėti, kad viena iš priežasčių, kodėl sovietmečio tyrėjų dėmesys aplenkė V. Orvidą, – jo, kaip autsaiderio, veiklos pobūdis.

Mažesni ir didesni, vieni su kitais susisiekiantys ir į platesnį tankų tinklą persipinantys socialiniai tinklai sudaro visuomenės audinį. Viliaus socialinis tinklas, pavyzdžiui, per Justiną Mikutį (1922–1988) neabejotinai susilietė su A. Ramonaitės tirtu Vildžiūnų aplinkos tinklu. Lietuvos mąstytojas, politinis kalinys ir tremtinys J. Mikutis, dirbęs pozuotoju tuomečiame Vilniaus dailės institute (dabar – Vilniaus dailės akademija), pažinojo Vildžiūnų šeimą ir daugelį sostinės menininkų bei intelektualų. Jiedu su Viliumi bičiuliavosi ir vertino vienas kitą. Tai J. Mikučio 1980-aisiais suburti ir įkvėpti į Žemaitiją patraukė būrelis jaunų tapytojų, dailės instituto absolventų: V. Žukas, Algimanta Stankutė, Arūnas Vaitkūnas, Eugenijus Varkulevičius, Eglė Velaniškytė, Audrius Naujokaitis[16]. Apsigyvenę mažuose miesteliuose, jie intensyviai kūrė. Toks šių tapytojų žingsnis buvo neprisitaikymo aktas, atsiribojimas nuo sovietinio meno privilegijuotųjų terpės.

11 Kitoks 2003: 117 (pranciškono brolio Petro Giedriaus Šarkos atsiminimai).

12 Kitoks 2003: 91.

13 Ramonaitė 2015: 24.

14 Ramonaitė 2015: 55.

15 Iš A. Ramonaitės 2022 m. sausį rašyto elektroninio laiško straipsnio autorei.

16 Jankevičiūtė 2017.

Žemaitijai šioje istorijoje teko svarbus vaidmuo – ir todėl, kad Lietuvoje geografiškai ji yra toliausiai nuo sostinės Vilniaus, ir dėl viduramžių istorijoje užgimusio, iki pat XX a. pabaigos menininkų vaizduotę žadinusio Žemaitijos mito, kuriame ji iškyla kaip stiprių, savo papročius, gyvenimo būdą ir glaudų ryšį su gamta išlaikiusių žmonių kraštas, pasižymintis nepaaiškinama trauka. Belieka stebėtis, kaip žemaičiai sovietmečiu išsaugojo tą kultūros, papročių, tarmės, charakterio savitumą, kuris pagimdė menotyrininkė Giedrės Jankevičiūtės straipsnyje „Žemaitijos mitas XX a. lietuvių vaizduojamojoje dailėje“ aptariamą vaizdinį, viliojusį į šį kraštą menininkus, disidentus, nonkonformistus, piligrimus, jaunus idealistus. Žemaitiją, kaip utopinę vietą, G. Jankevičiūtė lygina su kitose šalyse esančiomis panašiomis vietomis, kur, bėgdamos nuo vienokių ar kitokių suvaržymų, ieškojo priebėgos ir kūrėsi menininkų kolonijos.

Tokioje utopinėje erdvėje ir susitiko savita menininkų kolonija (tapytojai iš Vilniaus dailės instituto) ir du Žemaitijos fenomenai, V. Orvidas ir J. Mikutis – savamokslis (autsaideris) skulptorius ir (autsaideris) mąstytojas, kurių gimtines, beje, skiria vos keliolika kilometrų. Pirmasis visą gyvenimą nugyveno vienoje vietoje ir sukūrė kūrinį, kurį sunku apibrėžti ir įvertinti, o antrasis gyveno be vietos, bendravo su sostinės intelektualais, draugų rate skaitydavo improvizuotas paskaitas, atmintinai deklamuodavo poeziją, giedodavo ir komentuodavo psalmes[17] – jo palikimas nematerialus ir taip pat sunkiai apibrėžiamas bei įvertinamas. Šis socialinis tinklas, kuriame persipynė profesionalai ir savamoksliai, susisiekdamas su kitais to meto tinklais, buvo dalis savaimios visuomenės.

Anot G. Jankevičiūtės, po 1991 m. sparčiai keičiantis Lietuvos politinei, ekonominei, socialinei ir kultūrinei tikrovei bei vizualiojo meno kontekstams, diskursams, temoms ir motyvams, pasikeitė ir Žemaitijos suvokimas – ji „tapo antropologinių studijų ir nostalgijos objektu, o ne mitine vieta. Naują jos išvaizdą puikiai perteikia spalvotų medinės architektūros paveikslų albumai, kaimo barokui skirti leidiniai, antropologinės fotografijos serijos <...>. Į Žemaitiją niekas nebevažiuoja tik tapyti. Beržoras ir Alsėdžiai tapo turizmo centrais <...>“[18].

Ir vis dėlto gali būti, kad ir po 1991-ųjų žemaičių kraštas tebesaugo savąją tapatybę kaip ramus, lėtas, nuo centro nutolęs užutėkis, kurio ramybėje auga nauji, įdomūs reiškiniai, turintys Žemaitijos fenomeno genomą. Iš šio krašto kilę daug iškilių žmonių, autsaiderių pagal Masimiljano Džionio (Massimiliano Gioni) apibrėžimą[19]: Žemaitė, J. Mikutis, V. Orvidas, Antanas Mončys, Juozas Miltinis, Paulius Normantas, Vytautas Mačernis, Petronėlė Gerlikienė. O ir mūsų amžininkai: Juozas Laivys, Donatas Jankauskas-Duonis. Iš tiesų, mūsų laikais į Žemaitiją „niekas nebevažiuoja tik tapyti“ – bet važiuoja laidoti savo meno kūrinių, skulptūrų, natų, vaidmenų, taip pat diplomų ir galerijų drėgmės[20].

PROFESIONALŲ VAIDMUO ATRANDANT AUTSAIDERIUS MENININKUS

> „Reikia ypatingos tolerancijos, ypatingo autsaiderių meno konteksto žinojimo, kad iki galo suvoktume šitų keistų žmonių keistąją kūrybą ir ją integruotume į savo sociumą.“
>
> Virginijus Kinčinaitis[21]

Aptinkant, identifikuojant, įvertinant ir kontekstualizuojant menininką autsaiderį svarbus vaidmuo tenka meno profesionalams. Visų pirma – menininkams, nes jie jaučia ribą, abipus kurios susitinka „insaideris“ ir „autsaideris“, tada – kuratoriams, kolekcininkams ir kitiems meno rinkos dalyviams. Kadangi vienas iš būdingų menininko autsaiderio bruožų yra tai, kad jis nelaiko savęs menininku, o savo kūrybos – menu, būtinas jo vertę galintis suprasti tarpininkas.

Literatūroje aprašyta istorija, kaip buvo atrastas italų skulptorius, menininkas autsaideris Pjetras Moskinis (Pietro Moschini, 1923–2011). Čekų rašytojas ir kolekcininkas Pavelas Konečnis (Pavel Konečný) atkreipė dėmesį į socialiniame tinkle įkeltose mėgėjiškose fotografijose užfiksuotas įdomias, autentiškas medžio ir akmens skulptūras kažkur Italijos Toskanoje. Susisiekus su fotografijų autoriumi, tas neatsiminė nei skulptoriaus pavardės, nei adreso, tad P. Konečnis kreipėsi į Toskanos turizmo informacijos centrą ir keletą vietinių gidų, tačiau niekas tokio menininko nežinojo. Kai galiausiai aklai bandydamas laimę P. Konečnis susisiekė su vietos menininku

17 Kisarauskaitė 2019.

18 Jankevičiūtė 2017.

19 Pasak kuratoriaus M. Džionio, „šedevrą turėtume traktuoti kaip autsaiderį, o ne autsaiderį kaip šedevrą“. Turima omenyje, kad jei meną įsivaizduotume it lygų lauką, jame iškylantys įdomiausi, autentiškiausi, paveikiausi, vizionieriškiausi reiškiniai ir bus autsaideriai. Jie gali išjudinti meno ribas ir apibrėžimus – o to ir reikia iš gero meno.

20 Evaldo Janso veiksmas „Meno kūrinių kapinėse“, 2022-11-28, prieiga <https://www.youtube.com/watch?v=7afZfhUjySk>.

21 V. Kinčinaičio 2020 m. skaityta vieša paskaita „Beprotybės fiziognomika“, vaizdo įrašas <https://www.youtube.com/watch?v=HjMWciqnho0>.

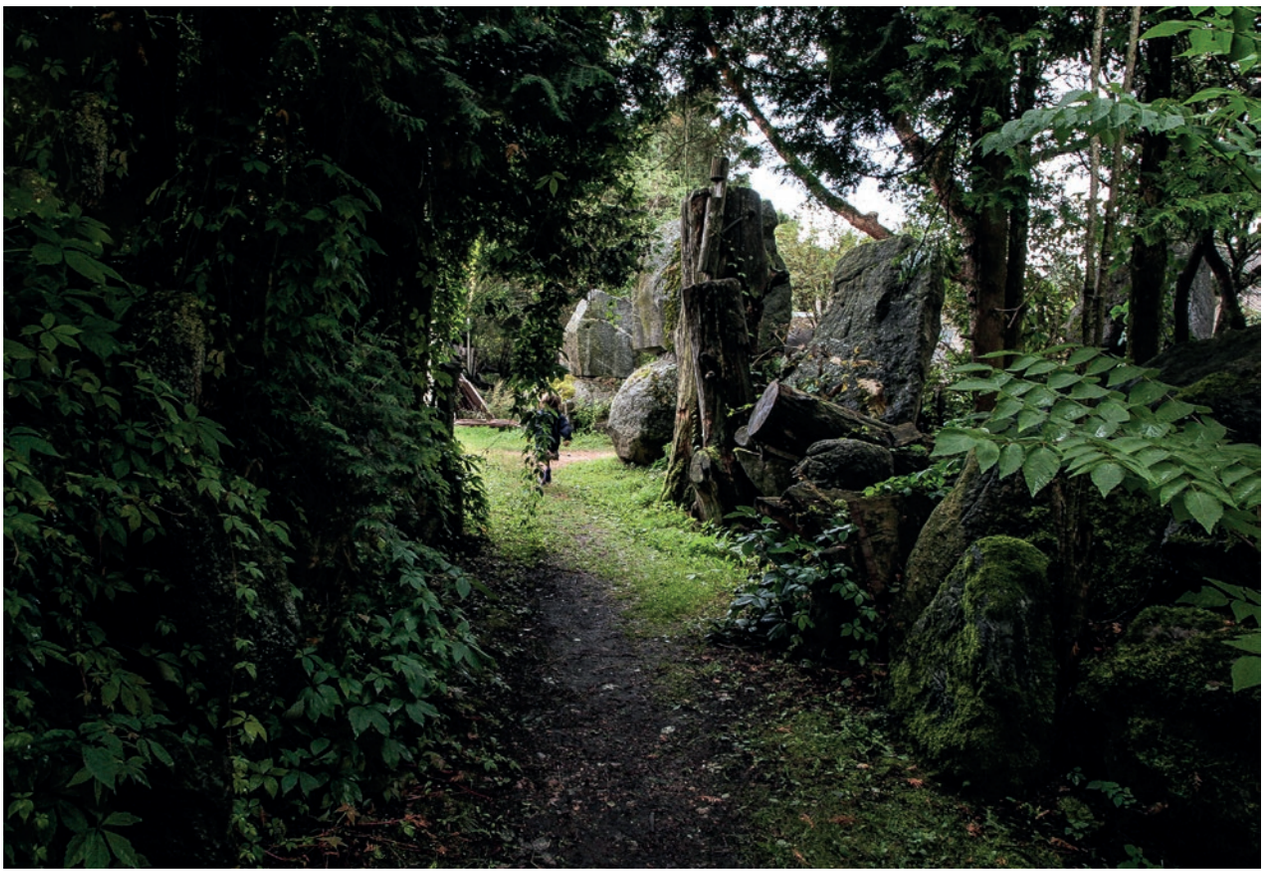

Įvairių autorių fotografijose, darytose XX a. pabaigoje, Orvidų sodyba – tai riedulių, akmens skulptūrų ir suverstų didelių medžių kamienų pasaulis. O pastarojo dešimtmečio nuotraukose skulptūros skendi vešlioje augmenijoje, kuri susieja sodybos dalis į vienį. 2014 m. A. Kulikausko nuotraukos

Mariju Čičioliu (Mario Ciccioli), paaiškėjo, kad šis gerai pažinojo ieškomą savamokslį skulptorių, ir taip P. Moskinis tapo žinomas autsaiderių menu besidominčiai auditorijai[22].

Ši istorija – puikus pavyzdys, kad visuomenė gali nesuvokti autsaiderio menininko kūrybos kaip meno. Dažniausiai jis kuria tik sau, nelaiko savęs menininku ir nesiekia pripažinimo. Neatrasta jo kūryba nueina į užmarštį ir sunykimą. Štai kodėl toks svarbus yra profesionalaus menininko, kuratoriaus ar menotyrininko įsiterpimas tarp autsaiderio ir meno lauko. Jis autsaiderį *įbūtina* – „[autsaiderių menas] tampa menu tik įvardijimo veiksme“[23].

2022 m. visuomeninio transliuotojo LRT televizijos laidoje aptardami kičo reiškinį, Lietuvos profesionaliosios kultūros atstovai labai priartėjo prie autsaiderių meno apibrėžimo. Šis terminas liko neištartas, tačiau tai, ką menininkė Vilma Fiokla Kiurė pasakė apie liaudies meną, tiktų apibūdinti ir autsaiderių menui: „Aš nuo septynerių metų buvau atiduota į dailės mokyklas ir profesionalių dailininkų rankas. Man jau yra įkaltos tam tikros kompozicijos taisyklės, jau nebemoku išsilaisvinti iš stereotipinio, „teisingo“ komponavimo. Ir tada liaudies mene randu visiškai unikalią kompozicinę schemą, kurios pati nebesugalvočiau.“[24] Formalųjį akademinį dailės išsilavinimą turintis menininkas atpažįsta autentišką, taisyklių ir žinojimo nesuvaržytą meninę raišką, o drauge gali atpažinti ir ribas, kurių apibrėžtame lauke kuria profesionalai ir už kurių – autsaideriai.

Kas yra V. Orvidas, labai tiksliai įvardijo skulptorius Vladas Vildžiūnas: „<...> kalbant apie Orvidų sodybą, tikrai neverta diskutuoti – menas čia ar ne menas. Tai yra neracionalus vidinis kūrybos poreikis. Jis yra labai aukšto lygio ir diletantizmu to niekaip nepavadinsi. <...> Tai tikrai autentiška kūryba ir tai yra nepaprastas reiškinys.“[25]

Bet vietinis Salantų gyventojas, ypač anais, XX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais, gal tik juokais pavadintų V. Orvidą menininku. O Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto sekretoriaus Liongino Šepečio potvarkiu sodybą apžiūrėjusi įtakingų veikėjų komisija 1983 m. lapkričio 25 d. surašė tokias išvadas:

> Kretingos rajone, prie Salantų esančioje šiuo metu niekur nedirbančio akmentašio Kazio Orvido sodybos teritorijoje nuo 1982 metų pradžios savavališkai formuojamas stambios apimties muziejus po atviru dangumi, neįprastas nei eksponavimo principais, nei savo idėjiniu-meniniu turiniu. Vilius Kazys Orvidas (sūnus) su grupe draugų įrengė sodyboje plačią akmens ir medžio skulptūrų bei paveikslų ekspoziciją. Didžioji jų dauguma – religinio turinio. Dominuojančiu muziejaus motyvu tapo kryžiai, įkelti į medžius ir piramidžių viršūnes. Gigantišką sąvartyną primenanti architektūrinė kompozicija sukurta, nesilaikant elementarių statybos normų ir taisyklių. Konstrukcijos nestabilios ir kelia grėsmę lankytojams. Drauge tai antimeniško, absurdiško, net antisanitarinio sodybos tvarkymo pavyzdys.[26]

Ne tik kaimiečiai ar sovietiniai funkcionieriai, bet ir nepriklausomos Lietuvos sostinės architektai, 1998 m. lydėję britų mokslininką Deividą Elisą (David Ellis) ir Karališkojo britų architektų instituto atstovę Tamarą B. į Salantus, jiems girdint pašaipiai vadino V. Orvidą „imbecilu, idiotu, kuris nereprezentuoja „naujosios Lietuvos dvasios“[27]. Tais metais D. Elisas buvo dalyvavęs tarptautiniame meno simpoziume Nidoje, kur kalbėjo apie išsilaisvinusią Lietuvą, pliuralizmą mene, *art brut* ir *outsider art*...[28]

2011 m. Londono galerijoje „Serpentine“ jis dar kartą pasidalijo įspūdžiais apie V. Orvido kūrybą. Šeštą kartą galerijoje rengiamo dviejų dienų „Maratono“ tema tąmet buvo sodai kaip kūrybinio susidūrimo tarp žmogaus ir gamtos, tarp tvarkos ir chaoso rezultatas. Šiame „Sodo Maratone“, tarp kurio dalyvių buvo sodininkystės, dizaino, architektūros profesionalų, menininkų, rašytojų ir poetų, Jonas Mekas ir D. Elisas pristatė Orvidų sodybą (*Orvidas Garden*). Buvo rodomos tapytojo Audriaus Naujokaičio didelio formato fotografijos, kuriose užfiksuotas jos vaizdas iš lėktuvo: aiškiai matyti trikampio formos planas tarp ariamų laukų, vidinė sodybos kompozicija. Tąkart D. Elisas taip suformulavo savo požiūrį į sodybą: „Šią vietą būtina apsaugoti nuo puvimo, politinio neveiksnumo, aplaidumo, religinių ideologijų ir tokių kaip aš, primetančių tokius meno istorijos terminus, kaip *outsider art*... Man tai – *insider art*!“[29] Tai žymi poslinkį suvokiant autsaiderių meną ir jo vietą meno istorijoje apskritai: keistas,

22 Konečný 2014.

23 Rhodes 2010: 22.

24 LRT televizijos laida „Fokusas: kičas – laimės menas?“ (red. Juta Liutkevičiūtė, rež. T. Smulkys), 2022-05-06. Prieiga <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000211730>.

25 Kitoks: 212.

26 Viluckas 2022, Žukas 1999: 46–47.

27 D. Eliso elektroninis laiškas Jonui Mekui, 2011-07-19.

28 Ten pat.

29 Serpentine Galleries. Garden Marathon 2011: Jonas Mekas and David Ellis – Orvydas Garden. www.serpentinegalleries.org, 2016-02-08. Prieiga <https://www.serpentinegalleries.org/whats-on/garden-marathon/?fbclid=Iw AR33nCoukLovniaGJP bAMoSGbkm2zn5Sh634gKcG6awMocypifORNMv3h0o#related-events>.

V. Orvido skulptūrų parkas turi žemės meno bruožų: bėgant laikui, keičiantis gamtinėms (ir ne vien) sąlygoms, jis taip pat keičiasi. Vienos jo dalys nyksta ir griūva, kitos galbūt tik dabar įgyja tokį pavidalą, kokį Vilius įsivaizdavo. 2014 m. A. Kulikausko nuotrauka

galintis gluminti naivumu, atvirumu ar neracionalumu autsaiderių menas nėra *už* meno ar kultūros ribų – jis *yra meno dalis*.

Autoritetingiausi ir aktyviausi V. Orvido kūrybinio palikimo gynėjai ir propaguotojai Lietuvoje buvo ar tebėra jau Anapilin išėjęs J. Mekas, V. Žukas, V. V. Landsbergis. Greitai bėgantis laikas nutolino nuo to meto, kai išsivadavusi Lietuva ieškojo savo tapatybės ir po pusės šimtmečio sugrįžusi į Vakarų pasaulį svarstė, kokie menininkai geriausiai ją tame pasaulyje reprezentuotų, jau du dešimtmečiai praėjo nuo tada, kai karštligiškai ieškota sprendimų, kaip apsaugoti sodybą nuo nykimo. Išliko tai liudijantys tarpusavio kaltinimai spaudoje, aistringas J. Meko manifestas „J'Accuse!“[30] Apie 1994–1995 m. apsilankęs Orvidų sodyboje, jis liko ne tik sužavėtas, bet ir susirūpinęs. Po Viliaus mirties nepriežiūrima ir nesaugoma valstybės sodyba pradėjo nykti, dingo kai kurios skulptūros – kaip ir sovietmečiu, pirmąjį Lietuvos nepriklausomybės dešimtmetį šis kūrinys buvo nevertinamas. Pasibaisėjęs J. Mekas kreipėsi į tuometį kultūros ministrą Juozą Nekrošių, aukštas pareigas ėjusius Artūrą Paulauską ir Rolandą Paksą, kitus pareigūnus, o, nesulaukęs atsako, 1999 m. spalio 20 d. paskelbė „J'Accuse!“ Šį kreipimąsi pasirašė žinomi Lietuvos, JAV ir kitų šalių menininkai, tarp jų Hermanas Ničas (Hermann Nitsch) ir Filipas Glasas (Philip Glass)[31]. J. Mekas kaltino Lietuvos valdžią ir kultūros bendruomenę neveiklumu ir abejingumu unikaliam Lietuvos kultūros reiškiniui. Šis kaltinimas, kurį paskelbė Lietuvos žiniasklaida ir JAV lietuvių spauda (laikraštis „Darbininkas“), padarė poveikį. Netrukus visuomenė buvo pakviesta į Vilniaus rotušėje surengtą diskusiją dėl sodybos išsaugojimo, kurioje dalyvavo Seimo, Vyriausybės, Kultūros ministerijos atstovai. 2002 m. sodyba, kaip „Viliaus Orvido kūrybos ir kolekcijos vieta“, buvo įrašyta į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą, 2005 m. pripažinta valstybės saugoma kultūros vertybe, o 2008 m. paskelbta kultūros paminklu.

Po V. Orvido mirties būta įvairių svarstymų, kaip išsaugoti unikalų jo meno kūrinį. Turbūt racionaliausia būtų buvę valstybei išpirkti sodybą iš Viliaus artimųjų ir išlaikyti profesionaliai

30 Prancūzų revoliucijos šūkis „Kaltinu!“

31 Visi pasirašiusieji: J. Mekas, H. Ničas, Brižit Kornan (Brigitte Cornand), Auguste Varkalis, Žanas Žakas Lebelis (Jean-Jacques Lebel), Audrius Naujokaitis, Dalius Naujokaitis, Julius Žižliauskas, Arūnas Kulikauskas, Robertas Frankas (Robert Frank), F. Glasas, Go(d)zo Jošimasu (Gozo Yoshimasu), Šultas (Schuldt), Džonas Zornas (John Zorn).

prižiūrimą muziejų po atviru dangumi. V. Žukas svarstė ir apie galimybę pastatyti naują, modernų muziejų ir į jį perkelti skulptūras, rąstų bei riedulių kompozicijas[32]. Šią idėją iškart atmetė kūrėjo motina M. Orvidienė. Šiuolaikinio meno atstovas Juozas Laivys apie 1994–1995 m., būdamas dar studentas, siūlė užpilti visą sodybą smėliu ir taip ją užkonservuoti[33]. Be abejo, jis būtų norėjęs išsaugoti šią vietą tokią, kokia ji buvo iškart po Viliaus mirties, o ne tokią, kokia tapo vėliau. Ar ne iš rūpesčio dėl sodybos išsaugojimo, palaidojant po smėliu, gimė paties J. Laivio Meno kūrinių kapinių koncepcija?[34]

Nepaisant įvairių svarstymų, sodyba jau ilgokai sustingusi tam tikrame *status quo*: ji liko privati, prižiūrima Viliaus giminių, joje ir su ja nieko reikšmingo nevyksta – nei mokslinių tyrinėjimų, nei rimtų leidinių, nei pristatymo Lietuvos meno pasaulyje ar, tuo labiau, užsienyje. 1992 m. pavasarį vykstant Pasaulinei lietuvių parodai, Vilniaus parodų rūmų (dabar – Šiuolaikinio meno centras) kiemelyje buvo eksponuojamos penkios Viliaus skulptūros, tačiau „dailės kritikai jų beveik nepastebėjo...“[35].

Viešojoje erdvėje aptariant Orvidų sodybos išsaugojimo klausimą, galima justi tvyrančią įtampą, reiškiamas nerimas, kad šis paveldo objektas yra prižiūrimas netinkamai. Tai, kad sodybą paveldėjo ne tiesioginis Viliaus palikuonis, kuris galbūt būtų bešališkesnis, bet Viliaus artimieji, kartu su juo atlaikę sunkumus, pajuoką ir spaudimą sovietiniais metais, apsunkina sprendimo paieškas. Pakilus Atgimimo laikotarpis buvo trumpas, po jo sekė nelengvas pirmasis nepriklausomybės dešimtmetis, atnešęs ne tik ekonominius sunkumus, bet ir vertybinius išbandymus, kai dalis žmonių sunkiai išgyveno „laukinį“ kapitalizmą, patyrė neteisybę, pamatė paminamas moralės normas. Netrukus po Viliaus mirties kilęs spaudimas dėl jo palikimo išsaugojimo, nors ir pagimdytas gerų norų, galėjo sukelti priešingą artimųjų reakciją – jie užsidarė ir nebesileidžia į dialogą. Matant dabartinę padėtį, tenka daryti liūdną prielaidą, kad šiuo metu Lietuvoje neatsiranda autoritetų, pajėgių su jais kalbėtis.

V. ORVIDAS LIETUVOS KULTŪROS KONTEKSTE

Ne tik Lietuvoje nėra lengva įtraukti menininką autsaiderį į dabarties meno diskursą. Pavyzdžiui, minėto P. Moskinio bičiulis profesionalus menininkas M. Čičiolis bandė pristatyti šio savamokslio skulptoriaus kūrybą savo privačioje galerijoje, bet susidomėjimo nesulaukė. Kaip pažymėjo P. Konečnis, „trūksta tyrimų, kontekstualizavimo, išsaugojimo koncepcijos“[36].

Autsaiderių meno Lietuvos meno diskurse nėra. Todėl tarsi nėra ir autsaiderių menininkų. Menotyrininkas V. Kinčinaitis, 2021 m. skaitytoje paskaitoje „Beprotybės fiziognomika“ apžvelgdamas autsaiderių meno kilmę, raidą, bruožus bei žinomiausius atstovus, pasirinko pristatyti šį reiškinį per beprotybės prizmę (pamišėlių menas yra jo ištakos), ir apie Lietuvos autsaiderius, greičiausiai etikos sumetimais, neužsiminė.

Tuo metu kitur Vakarų pasaulyje autsaiderių menas jau ne vieną dešimtmetį kelia neslūgstantį susidomėjimą ir apima tokį platų reiškinių spektrą, kad imama nuogąstauti, jog terminas gali netekti prasmės[37]. Diskusijas kelia ir kiti aspektai, pavyzdžiui, šio meno vertinimo kriterijai arba klausimas, kaip jį pristatyti, kad tai nebūtų traktuojama kaip keistenybių demonstravimas[38].

Šiaip ar taip, V. Orvidas jau yra įaugęs į Lietuvos kultūrą ir gyvena mūsų sąmonėje. Pavyzdžiui, kalbėdamas apie naujausią savo prozos knygą, rašytojas Rimantas Kmita sakė: „Man „Remygos“ rašymas primena Orvido sodybą ir jo suneštus akmenis. Akmenis, kurie neturi nieko bendro, bet tu juos susirenki, derini pagal dydį, spalvą, formą ir, kai sudedi, tarp jų užsimezga jau kiti ryšiai, negu kai jie išbarstyti guli laukuose. Jie kalbasi tarpusavy.“[39] O juk tuo metu, kai mirė Vilius, būsimasis rašytojas buvo vos penkiolikos metų ir vargiai galėjo dalyvauti sodybos gyvenime.

Kartais Vilius net tampa atskaitos tašku vertinant kitus: kalbėdama apie Viktorijos Daujotytės poezijos vertę, profesorė Vanda Juknaitė palygino ją su Viliaus kūriniu[40].

Menotyrininkas Evaldas Dirgėla esė „Būti (ne) priklausomam“ rašo: „Lietuva turėjo menininkų.

32 Žukas 1999: 51.

33 Iš pokalbio su J. Laiviu 2022 m. vasarą.

34 Meno kūrinių kapinėse J. Laivio sodyboje Narvaišių k. Plungės r. palaidojami kūriniai, kuriuos jų autoriai laiko mirusiais. J. Laivys traktuoja Meno kūrinių kapines kaip paslaugą meno kūrėjams, suteikiant jų kūriniams „galimybę vienu metu būti ir gyviems, ir mirusiems, tai yra tapti nematomais, bet būti prisimenamais“. (Juozas Laivys. Meno kūrinių kapinės – paslauga menininkams. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2019, t. 94).

35 Žukas 1999: 59.

36 Konečný 2014: 77–85.

37 Rhodes 2010: 14.

38 *Outsider Art Fair*, Europos autsaiderių meno asociacijos narių susirinkimas, Paryžius, 2022.

39 Naujasis R. Kmitos romanas: apie Sąjūdžio Lietuvą, mus ir Remygą. *www.diena.lt*, 2020-11-16. Prieiga <https://www.diena.lt/naujienos/laisvalaikis-ir-kultura/kultura/naujasis-r-kmitos-romanas-apie-sajudzio-lietuva-mus-ir-remyga-996466>.

40 Stankevičius 2015.

Orvidų sodyboje. 2014 m. A. Kulikausko nuotraukos

Nemanau esant būtina pavadinti juos nepriklausomais. Jie tokie *buvo*. Tikras menininkas gyvenime ir kūryboje visada eina *va banque*, visada stato ant kortos viską, nieko sau nepasilieka. Kaip Algimantas Julijonas Stankevičius, Jonas Kažukauskas, kaip Vilius Orvidas... <...> Tikroji kūryba – kaip tik tas laikas ir vieta, kur Rojus iki paskutinio atodūsio ginamas nuo išprotėjusių vergų siautėjimo.“[41]

J. Mekas drąsiai lygino Orvidą su pasauliniais meno reiškiniais: „Šiandien vėl galvojau apie Orvido sodo palyginimą su nebaigta statyti Gaudi katedra. Gaudi pagal tradiciją buvo krikščionis katalikas, todėl jo katedra kyla į viršų, kaip ir turėtų gera krikščionių katedra... Tačiau Orvidas, nors katalikas ir vienuolis, buvo kilęs iš senos panteistinės tradicijos. Taigi jo katedra yra labai arti žemės, priglundanti prie jos. Medžiagos, iš kurių ji pagaminta, yra ne dirbtinės, modernios, o akmenys ir medžių kelmai, didžiuliai rieduliai – viskas, kas jungiasi su žeme, pačia motina žeme. Orvido katedra yra panteistinė.“[42]

Katalikiškoje Lietuvoje religinis menas ir tikėjimo lauke veikusios asmenybės neretai yra suvokiami kaip aukščiausia praba, vertinimo matas, kalbant apie žmogaus pasiekimus. Neatsitiktinai religiniame kontekste Vilių regi ir Leonardas Gutauskas, savo poezijoje prilyginantis jį šventiesiems[43], ir V. V. Landsbergis[44], ir V. Žukas, išsitaręs: „Nė kiek nenustebčiau, jei kas nors, melsdamas jo pagalbos, patirtų Dievo malonių ar stebuklų. Šventasis Fra Angelico, palaimintasis Antonijus Gaudì, palaimintasis Vilius Orvidas – tai būtų tikra šventė pasaulio menininkų gildijai.“[45]

Kaip rašo poetas Rimvydas Stankevičius, sovietmečiu Lietuvoje buvę tik du galimi dvasinių kelionių maršrutai: pas Tėvą Stanislovą į Paberžę arba pas Vilių Orvidą į Salantus. „Ar suradau ten Dievą? Labiau nei kur kitur“, – prisipažįsta poetas[46].

Šie drąsūs palyginimai gali nuskambėti patetiškai, tačiau šventųjų gyvenimo aprašymai rodo, kad šventaisiais jie buvo paskelbti ne tik dėl antgamtiškų stebuklų, bet ir dėl paprastų, žemiškų, bet pagal žmogaus jėgas labai didelių darbų: iki paskutinio atodūsio statomų ligoninių, mokyklų, rūpinimosi varguoliais.

ORVIDŲ SODYBOS, KAIP KŪRINIO, POBŪDIS

> „Žemaitiška Dievo karalystė išėjo panaši į Orvidų sodybą.“
>
> Julius Sasnauskas[47]

Orvidų sodyba yra kompleksiškas kūrinys. Visų svarbiausia, priežastinė jo dalis buvo pats Vilius, šios vietos kūrėjas, dvasia. Ji dingo sulig Viliaus mirtimi. „Kai atvažiavę į laidotuves atėjome į sodybą, pajutome, kad kažkas nebe taip – dairausi dairausi į tuos pačius akmenis, į visas tas konstrukcijas, o jose nebėra Viliaus, nebėra... <...> Buvo taip tuščia!“ – pastebėjo dailės mokytoja Vida Grigaliūnaitė[48].

Būdamas po atviru dangumi, V. Orvido kūrinys turi žemės meno bruožų, tad kita jo dalis yra sodybos erdvės: alėjos, katakombos, pylimai, tvenkiniai. Taip pat Viliaus pasodinti augalai. Kaip ir bet kuris žemės meno kūrinys, šis taip pat keičiasi bėgant laikui, veikiamas gamtinių (ar ne vien)[49] sąlygų. Pavyzdžiui, šalia Salantų esančią Gaidžio koplyčią, kurios atstatymu ir puošimu Vilius rūpinosi ir į kurią vakarais traukdavo su bendraminčiais melstis, senose nuotraukose matome stovinčią vienišą suartų laukų fone. Lankantis toje vietoje 2022 m. vasarą, pasitiko visai kitoks vaizdas: koplyčią supa vešlus, suaugęs medžių gojelis, ošia ąžuolai, tujos. Akmens luitų laiptais tujų pavėsyje kopdamas aukštyn, akimirką gali pasijusti kaip Italijoje. Tas pats vyksta ir sodyboje: vienoms jos dalims nykstant ir griūvant, kitos, priešingai, gal tik dabar įgyja tokį vaizdą, koks kadaise iškilo Viliaus vaizduotėje. Beje, medį ir akmenį, pagrindines medžiagas, iš kurių jis kūrė savo kūrinį, laikas veikia skirtingai: medis „sulenda“ į žemę, o akmenį žemė išstumia į paviršių[50].

Atrodytų, plačiajai visuomenei suprantamiausia Viliaus kūrinio dalis turėtų būti skulptūros. Tačiau susidaro įspūdis, kad daugiau žinomas ir pasakojamas Orvido mitas[51], nei vertinamos jo skulptūros. Lietuvoje mažai kas jas vertina taip, kaip knygą „Vilius Orvidas“ 1999 m. išleidęs V. Žukas, šio

41 Michelkevičius, Šapoka 2015.
42 J. Meko faksas D. Elisui, 1999-06-04.
43 Gutauskas 2004: 45.
44 Landsbergis 2007.
45 Kajėnas 2010.
46 Stankevičius 2004: 51.
47 Sasnauskas 2022.
48 Kitoks 2003: 100.
49 Anot Gedimino K., kuris anoniminiame komentare po straipsniu sakosi pirmininkavęs valstybinei komisijai, po Viliaus mirties sprendusiai, ką daryti su Orvidų sodyba, „per pirmą savaitę po Viliaus mirties dingo vertingiausi eksponatai“ (Asta Aleksėjūnaitė. Dėl ko V. Orvidų sodybos šeimininkė priekaištauja V. V. Landsbergiui?, *www.diena.lt*, 2010-08-28). Kad iš sodybos dingo (pavogta ar parduota) skulptūrų, įvairiuose šaltiniuose teigia ir daugiau Vilių pažinojusių žmonių.
50 Iš pokalbio su menininku J. Laiviu 2022 m. vasarą.
51 Čebatariūnaitė 2004.

Orvidų sodyboje. 2014 m. A. Kulikausko nuotrauka

menininko kūrybos viršūne vadinantis keliadešimt jo iškaltų Marijos skulptūrų. Atgimimo metais viena iš balto marmuro nukalta Švč. Mergelė Marija buvo pastatyta Palangos Birutės kalno Lurdo grotoje. Mirus ją užsakiusiam klebonui, apie 1990 m. parapijiečiai skulptūrą iškeldino – per daug buvusi neįprasta, keista. Vietoje jos pastatė bendram skoniui priimtinesnę masinės gamybos statulą[52].

V. Orvidas sukūrė ne tik materialų skulptūrų sodą, bet ir nematerialų objektą – dvasinės traukos centrą. Iš to gimsta ne tik jo kūrybos gilumas, bet ir jo paveldo problema.

ORVIDŲ SODYBOS, KAIP PAVELDO, PROBLEMA

Pasak kultūros istoriko Salvijaus Kulevičiaus, tokie parkai kaip Orvido, atsiradę iš kūrybos poreikio, nelikus kūrėjo tampa tik eksponatu. Paskelbimas Lietuvos nekilnojamojo kultūros paveldo objektu tokiu atveju negelbsti, nes ši samprata žymi mirusio, muziejifikuoto reiškinio saugojimą, o V. Orvido kūriniui būtų artimesnė japoniška paveldo samprata, pagal kurią puoselėjama ne materija, o tradicija[53]. Galerijoje „Serpentine“ pristatydamas Orvidų sodybą ir bandydamas nusakyti jos savitumą, D. Elisas pasitelkė prancūzų virtuvės pavyzdį (tuomet ši kulinarinė tradicija kaip tik neseniai buvo įtraukta į UNESCO Reprezentatyvųjį žmonijos *nematerialaus* kultūros paveldo sąrašą). Prancūzų virtuvė nėra materialus objektas: „Tai šventinė tradicija, kuria nors proga suburianti žmones pasimėgauti gero valgio ir gėrimo menu. Gastronomija išryškina bendrystę, skonio malonumą, darnią žmogiškųjų būtybių ir gamtos vaisių sąveiką.“[54] D. Elisas pastebi, jog tai, kas specifiška, neapčiuopiama, žadina prisiminimus – taip pat, kaip ir Orvidų sodyba. Anot dailės kritikės, rašytojos Aistės Paulinos Virbickaitės, tai, kad įžengus į šią teritoriją „vis dar įmanoma užsimiršti ir teleportuotis į kitą, V. Orvydo pasaulį, dar kartą patvirtina, koks stiprus yra šis kūrinys“[55].

Įdomu, ką pats menininkas būtų pasakęs apie japonų paveldo sampratą, jei jam būtų tekę pasikalbėti su jo kūrybą dabar aptariančiais žmonėmis. Vilius buvo smalsus žmogus, jam greičiausiai būtų patikę. Turbūt būtų pritaręs, kad ne materiją reikia puoselėti, o dvasią, gyvus dalykus. Juk jis ir pats „neturėjo tikslo sukurti muziejų, netgi labai prieštaraudavo, jeigu kas pavadindavo jo sodybą muziejumi. Čia, sakydavo, ne muziejus, nes muziejuje yra mirę daiktai, o čia nėra mirusių daiktų.“[56]

Galima pasidžiaugti, kad 2021 m. diskutuodami apie parkų gimimą ir mirtį S. Kulevičius, menotyrininkė Jolanta Marcišauskytė-Jurašienė ir kuratorė Laima Kreivytė greta Europos ir Grūto parkų aptarė ir „žemaitišką Dievo karalystę“: galbūt tai – vilties ženklas, kad ši vieta dar gyva.

52 Žukas 2020.

53 LRT laida „Procesai. Parko gimimas ir mirtis“ (scen. aut. Jolanta Marcišauskytė-Jurašienė, Mikas Žukauskas), 2021. Prieiga <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000134624/procesai-parko-gimimas-ir-mirtis>.

54 UNESCO. Gastronomic meal of the French. Prieiga <https://ich.unesco.org/en/RL/gastronomic-meal-of-the-french-00437>.

55 Virbickaitė 2020.

56 Kitoks 2003: 119.

V. Orvido kūrybos daugiabriauniškumas nėra iki galo suvoktas, ir tai dar labiau sustiprina autsaiderišką šio fenomeno išskirtinumą Lietuvos kultūroje. Savamokslis, sukūręs jokiose apibrėžtyse neišsitenkantį akmenų muziejų-parką, kur svarbios ne atskiros dalys, o visuma. Paradoksalu: sukurta iš tvirčiausių medžiagų, sodyba, kaip kūrinys, yra išlikusi, bet nyksta. Nes nyksta ne tik tai, kas medžiagiška, bet ir tai, kas nematerialu – visuma. Ar ne apie tokius atvejus rašo žymus autsaiderių meno tyrinėtojas, menininkas Kolinas Roudzas (Colin Rhodes): „nepakartojama autsaiderių meno galia slypi būtent jo nesuvokiamybėje“[57].

Bandydami išgryninti apibrėžimą, mokslininkai kelia du klausimus: kas yra autsaiderių menas ir kas nėra? Jis turi savo specifiką: tai kūrėjų uždarumas, nesekant jokia tradicija, neturint jokio institucinio pagrindo, užnugario. Britų meno istorikas Rodžeris Kardinalas (Roger Cardinal) taikliai pastebi, kad autsaiderių menas – tai lyg salynas, kurio salos (menininkai autsaideriai) viena į kitą yra panašios tik tuo, kad visos nepriklauso žemynui (kultūrai).

Kodėl yra svarbu savamokslį kūrėją įvardinti kaip menininką autsaiderį ir aptarti Orvidų sodybą kaip autsaiderių meno atvejį? Dar viena šių kūrėjų savybė, išryškėjanti tik per santykį su meno pasauliu, – pasyvumas. Į meno pasaulį juos įveda profesionalūs menininkai ar psichiatrai, susidomintys jų kūryba, kolekcininkai, ieškantys tokio meno, kuratoriai, įtraukiantys autsaiderius į savo kuriamus pasakojimus. Jei ne visi šie veikėjai, savo mažoje bendruomenėje (arba mažoje valstybėje) menininkas autsaideris liktų nesuprastas keistuolis. Įvardintas jis įžengia į tokiems vienišiams skirtą teritoriją: pavienė bevardė sala tampa salyno dalimi.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Čebatariūnaitė 2004 = Dangė Čebatariūnaitė. Vilius Orvidas ir jo mito logika. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2004, Nr. 6.

Gutauskas 2004 = Leonardas Gutauskas. *In Fine*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.

Jankevičiūtė 2017 = Giedrė Jankevičiūtė. The Myth of Samogitia in Lithuanian Vizual Art of the 20th Century. *Community and Utopia. Artists' Colonies in Eastern Europe, from the Fin-de-Siècle to Socialist Period*. Vilnius: Lithuanian Culture Researche Institute, 2017.

Judakova 2022 = Oksana Judakova. Autsaiderių menas: jo istorija, raida ir vieta dabarties mene. *Būdas*, 2022, Nr. 5, p. 52–67.

Kajėnas 2010 = Gediminas Kajėnas. Vaidotas Žukas: „Dievas sukūrė žmogų būti kūrybingą“. *www.bernardinai.lt*, 2010-06-07. Prieiga <https://www.bernardinai.lt/2010-06-04-vaidotas-zukas-dievas-sukure-zmogu-buti-kurybinga>.

Kisarauskaitė 2019 = Aistė Kisarauskaitė. Kultūros audinio skiautelė. Vilniaus Jeruzalė. Vildžiūnų namų lėlių teatras. *Dailė*, 2019, Nr. 4 (1283).

Kitoks 2003 = *Kitoks Vilius Orvidas*. Sudarė Daina Parulskienė. Vilnius, 2003.

Konečný 2014 = Pavėl Konečný. A Man of Many Faces. *Raw Vision*, 2014, Nr. 83.

Landsbergis 2007 = Vytautas V. Landsbergis. *Debesys panašūs į žmones*. Kaunas: Mijalba, 2007.

Michelkevičius, Šapoka 2015 = Vytautas Michelkevičius, Kęstutis Šapoka. *(Ne)priklausomo šiuolaikinio meno istorijos*, II t. Vilnius: Kitos knygos, 2015.

Ramonaitė 2015 = Ainė Ramonaitė. *Nematoma Sovietmečio visuomenė.* Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015.

Rhodes 2010 = Colin Rhodes. *Outsider Art: Spontaneous Alternatives*. London: Thames & Hudson, 2010.

Sasnauskas 2022 = Julius Sasnauskas. Akmuo ir širdis iš Gargždelės kaimo. *www.bernardinai.lt,* 2022-08-18. Prieiga <https://www.bernardinai.lt/akmuo-ir-sirdis-is-gargzdeles-kaimo/>.

Stankevičius 2004 = Rimvydas Stankevičius. *Betliejaus avytė*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.

Stankevičius 2015 = Rimvydas Stankevičius. Atšvęstas V. Daujotytės jubiliejus. *www.respublika.lt*, 2015-10-07. Prieiga <https://www.respublika.lt/lt/naujienos/kultura/kulturos_naujienos/atsvestas_vdaujotytes_jubiliejus>.

Viluckas 2022 = Tomas Viluckas. Akmenorius Vilius Orvidas gyvenimą suprato kaip atvirumą. *www.laikmetis.lt,* 2022-08-06. Prieiga <https://www.laikmetis.lt/akmenorius-vilius-orvidas-gyvenima-suprato-kaip-atviruma>.

Virbickaitė 2020 = Aistė Paulina Virbickaitė. Vilius Orvidas – daug daugiau nei kaimo keistuolis, *www.lrt.lt*, 2020-07-09.

Žukas 1999 = *Vilius Orvidas*. Sudarytojas ir teksto autorius Vaidotas Žukas. Vilnius: Baltos lankos, 1999.

Žukas 2020 = Vaidotas Žukas. Kiek dar melsimės prieš štampuotas lėles?, *www.bernardinai.lt*, 2020-02-03. Prieiga <https://www.bernardinai.lt/2020-02-03-kiek-dar-melsimes-pries-stampuotas-leles>.

Чайковская 2013 = Вера Чайковская. Паланга, где ты? Воспоминания о коллективных островках счастья и свободы в СССР, *www.ng.ru*, 2013-10-17. Prieiga <https://nvo.ng.ru/non-fiction/2013-10-17/6_pananga.html>.

57 Rhodes 2010: 22.

VILIUS ORVIDAS' CREATIVITY AS A LITHUANIAN CASE OF OUTSIDER ART

Oksana JUDAKOVA

The topic of outsider art, first presented in an article published in Būdas No. 5 in 2022, and which has not yet been discussed much in Lithuania, is expanded on. Not bound by any traditions, sincere, and sometimes very open, the "unprocessed" expression of self-taught creators and visionaries attracts the attention of professional artists, curators, and collectors. Often, the colourful stories of their lives are part of and the context of their creative work. However, these artists need to be discovered, because their art in their environment is often considered an absurd, strange misunderstanding. In Lithuania, self-taught works are usually attributed to folk art, but there are cases worth more careful study – because of their separation from the tradition of folk art, they do not fall into the usual categories. This is the Western concept of outsider art. One of the most prominent and famous cases in Lithuania is discussed in this article – Vilius Orvidas and his sculpture park.

MANO TĖVAS SALOMONAS SVERDIOLAS

Arūnas SVERDIOLAS

2023 m. lapkričio 18-ąją Raseinių krašto muziejus paminėjo kraštiečio Salomono SVERDIOLO (1923–2003) 100-qsias gimimo metines. Jubiliato sūnus filosofas Arūnas Sverdiolas papasakojo apie jo gyvenimą, muzikologė Živilė Ramoškaitė-Sverdiolienė – apie darbą organizuojant respublikines dainų šventes, vargonininkas, pedagogas Dainius Sverdiolas kartu su sopranu Saule Šeryte atliko keletą kūrinių.

Pasakojimu apie tėvą bei jo šeimą A. Sverdiolas sutiko pasidalinti ir su „Būdo“ skaitytojais.

Salomonas Sverdiolas, mano, jau mirusio Sauliaus ir Dainiaus tėvas, Lorenčio, Juditos, Monikos ir Elenos senelis, Mažvydo, Giedrės, Indrės, Lioros, Lianos, Šeli, Adamo, Golano, Romo ir Jonatano prosenelis, prieš mėnesį gimusios Lijos proprosenelis, gimė Raseiniuose 1923 m. gruodžio 28 d. Jo tėvas Mošė Beras Sverdiolas (Moše Ber Sverdiol) buvo gimęs 1883 m. dabartinėje Baltarusijoje, Ašmenos srities Glubokojės valsčiaus Mikicenkių kaime. Susidomėjęs ta apylinke, žemėlapyje aptikau už kelių kilometrų esantį Sverdlų (Sverdly) kaimą. Matyt, iš ten ir bus kilusi mūsų giminė. Rytų Baltarusijoje yra ir kitas kaimas tokiu pat pavadinimu, o dar vienas Pietų Ukrainoje – visi trys žydų sėslumo zonoje. Tėvo senelis vardu Zalmanas Icchakas Vakarų Baltarusijoje prekiavo mišku.

Senelis Mošė Beras, būdamas paauglys, atvyko į Raseinius ir apie 1904 m. pradėjo dirbti amerikietiškoje „Singer“ siuvimo mašinų firmoje kurjeriu. Čia jis susipažino su Ida Lurjė (g. 1888 m.), jie ketverius metus draugavo ir 1913 m. susituokė. 1914 m. jiems gimė dukra Jonina. Pirmojo pasaulinio karo metais (1914–1918) rusai, įtardami, kad žydai bendradarbiaus su vokiečiais, ištrėmė juos į Rusijos gilumą. Seneliai gyveno Maskvoje, 1918 m. jiems gimė sūnus Chanochas. 1919 m. jie sugrįžo į Raseinius. Čia 1919 m. gimė dukra Šeina, 1922-aisiais – Chana, o 1923-aisiais, kaip minėjau, mano tėvas.

Beje, senelė turėjo brolį Alterį, kuris dukart per metus aplankydavo Sverdiolus Šiauliuose. Jį labai mėgo vaikai. Tėvui jis vis žadėjo nupirkti arkliuką, kartą net nuvedė prie sandėliuko, kur tas stovi, bet durys buvo užrakintos... Iš Linos Kantautienės knygos sužinojau, kad „1926 m. susibūrė Raseinių žydų labdarybės, socialinės pagalbos ir kultūros draugija „Ezro“ (liet. „pagalba“). <...> Valdybos pirmininku išrinktas Cemachas Volpė, nariais Volpertas, Blochas, Lurjė. <...> 1939 m. buvo išrinkta nauja valdyba: pirmininkas Gdalija Galperinas, vicepirmininkas Izraelis Šuganas, iždininkas Albertas Lurjė, sekretorė Chaja Brinbergienė <...>.“[1] Knygoje apie Šiaulių getą kalinių sąrašuose radau kelis įrašus apie dėdę Alterį: „424. Alteris Albertas Lurjė, Jono ir Lėjos, g. 1885, tarnautojas, Dvoros (Fridman) vyras. 425. Dvora

Mošė Beras ir Ida Sverdiolai. Raseiniai. XX a. 2 deš.

1 Lina Kantautienė. *Raseinių krašto žydai*. Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė, 2018, p. 112.

Sverdiolai Šiauliuose prieš karą. Mama laiko Salomoną už rankų

Lurjienė (Fridman), Zyslo ir Saros, g. Vilniuje 1888, namų šeimininkė, Alterio žmona.“[2]

Matyt, seneliui gerai sekėsi dirbti, nes 1925 m. jis buvo paskirtas „Singer“ Šiaulių zonos, apėmusios visą Šiaurės Lietuvą, valdytoju ir persikėlė į Šiaulius. Čia 1926 m. gimė šeštas vaikas, jauniausias sūnus Jona. Visi tėvo vaikystės atsiminimai yra jau iš Šiaulių. Kultūros ministras Juozas Banaitis, gimęs Eržvilke, juokais sakydavo, kad jie abu žemaičiai.

Tėvas nuo šešerių metų mokėsi „Talmud Tora“ mokykloje hebrajų kalba. Jis buvo kairiarankis ir pasakojo, kad mokytojas drausdavo jam rašyti kaire ranka, pririšdavo ją prie kūno ir net sakydavo mokiniams, kad jo širdis esanti dešinėje pusėje. Jo tėvas turėjęs įsikišti... Salomonas buvo pirmūnas, jį kasmet rinkdavo klasės „karaliumi“, tai yra seniūnu. Paskui tėvas mokėsi N. CH. Bialiko vardo hebrajų gimnazijoje. Jis ypač mėgo humanitarinius mokslus, net lotynų kalbą. Kartą su juo žiūrėjome itališką filmą apie karą, kur tankistas, vairuodamas tanką, ritmiškai kalbėjo kažką man nesuprantamai. Tėvas pasakė, kad tai Horacijaus odė ir padeklamavo kelias tolimesnes eilutes. Tada pavydėjau jam jo gimnazijos. Jis labai gerbė savo mokytoją, kalbininką Chackelį Lemcheną.

Vyriausia tėvo sesuo 1935-aisiais, o brolis 1936 m. emigravo į Palestiną. Jie buvo sionistai, ketino prisidėti atkuriant žydų valstybę. Tam rengėsi visa šeima, tėvai nusipirko žemės Herclijoje, netoli Tel Avivo, bet išvykti negalėjo, nes Šeina sunkiai sirgo, ir anglai, kurie tada valdė Palestiną, būtų jos neįleidę. Tėvas prisiminė, kaip buvo renkami pinigai labdaringam fondui Palestinoje sodinti medžiams ir sausinti pelkėms. Vėliau aptikau lygiai tą patį minint Džeimsą Džoisą „Ulise“ – taip daryta ir Airijoje XX a. pradžioje, buvę tokios mėlynai baltos skardinės dėžutės. Šitaip šeimos istorijos įvykiai įsirašo į didžiąją istoriją.

Tėvas buvo labai aktyvus mokinys: dainavo chore ir solo, sukūrė pučiamųjų orchestrėlį ir jam dirigavo. Nors buvo nedidelio ūgio, žaidė krepšinį ir stalo tenisą (buvo mokyklos čempionas), čiuožė, slidinėjo, šoko pramoginius šokius, lankė kiną, teatro spektaklius. Gimnaziją baigęs ketino tapti dirigentu, konsultavosi, bet viską nutraukė karas.

1940 m. birželio 15 d. atėjo tarybinė armija, kurią šeima sutiko palankiai, nes žydai tikėjosi, kad ji juos išgelbės nuo vis aiškiau grėsusio nacių režimo. Bet labai greitai teko atsipeikėti: „Singer“ firmos veikla buvo sustabdyta, senelis paskirtas audinių parduotuvės vedėju, o netrukus apkaltintas, kad „slepia“ prekes, ilgam neteko darbo, bergždžiai rašė skundus. Gimnazija buvo pertvarkyta, joje atsirado komjaunimo organizacija. Tėvas į ją įstojo, nes per komjaunimą vyko visas užklasinis darbas, o Salomonas buvo visokių veiklų entuziastas. Prasidėjo trėmimai, palietę ir klasės draugus, sutarybintos mokyklos direktorius juos apibarė, kam ėjo į geležinkelio stotį palydėti traukinio.

1941 m. birželio 26 d. Šiaulius užėmė vokiečiai. Po kelių dienų buvo suimta 20 žinomiausių žydų bendruomenės narių, vienas iš jų buvo senelis, Mošė Beras Sverdiolas. Tėvas taip ir nesužinojo, kur ir kaip jis žuvo. Senelį išsivedė iš namų vietiniai nacių kolaborantai, Lietuvos aktyvistų fronto nariai, vadinamieji baltaraiščiai. Atsiminimuose tėvas mini kelių žinomų jaunalietuvių pavardes, taip pat vieną savo krepšinio komandos draugą[3]. Jis jautėsi dėl to kaltas, nes manė,

2 *Šiaulių getas: kalinių sąrašai, 1942*. Sud. Irina Guzenberg, Jevgenija Sedova. Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2002.

3 Salomonas Sverdiolas. Mano atsiminimai. *O šventė buvo gera. Salomonas Sverdiolas. Atsiminimai. Pokalbiai. Laiškai*. Sud. Danutė Skersytė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2005, p. 8–113.

Salomonas su savo orkestrėliu. 1941 m.

kad tai jo buvo atėję draugai, anksčiau žadėję, reikalui esant, padėti pasislėpti. Senelė, abi tetos ir dėdė buvo uždaryti į Šiaulių getą. Ten gyveno labai sunkiomis sąlygomis, 12 žmonių viename kambaryje. Dirbti į Zoknių karinio aerodromo statybas žydus vesdavo kolona. Mačiau Izraelio televizijos laidos įrašą, kur dėdė Jona, vadinamas Jonuku, pasakojo: „Eiti reikėjo gatve, ir tai buvo didžiulė gėda. Žinote, Europoje tik girtuokliai eidavo gatvės viduriu.“ Kartą koloną pasivijo jų buvusi tarnaitė Liuda ir įdavė Jonai kepalą duonos – tai buvo labai pavojinga. Buvę skaudu, kad beveik visi sutikti pažįstami žmonės tylomis nusukdavo akis. Senelė Ida mirė gete sava mirtimi 1942 m. ir buvo palaidota žydų kapinėse. Tėvas ir mama po karo aplankė jos kapą, bet vėliau kapinės buvo likviduotos niekam nepranešus. Kartą tėvas su jauduliu pasakė: „Chruščiovas ten pasodino kukurūzus.“ Dėdė Jona ir abi tetos buvo išvežti į koncentracijos stovyklas Vokietijoje. Šeina buvo nužudyta Štuthofe, o Chaną iš Dachau išlaisvino amerikiečių kariuomenė. Ji ketino grįžti į Lietuvą, bet kai rusų kareivis jai, visiškai išsekusiai, pasakė: „Vokiečiams dirbote, o mums dirbti nenorite?“, ji iškart apsisprendė vykti į Palestiną. Jona atsidūrė Prancūzijoje ir taip pat pasiekė Palestiną. Trauma dėl šeimos tragedijos tėvui liko visam gyvenimui, labai ilgą laiką jis visiškai nieko apie ją mums, vaikams, nepasakojo. Kai man reikėjo gauti pasą, mama pasivijo mane gatvėje ir paklausė: „Ar tu žinai, kad tėvas yra žydas?“

Atėjus vokiečiams, tėvas ir kiti Šiaulių komjaunuoliai susirinko komunistų partijos komitete, o po poros dienų per Latviją ir Estiją pasitraukė į Rusiją. Leningrade jis įstojo į kariuomenę, tapo artileristu ir pergyveno blokadą. Buvo kontūzytas ir evakuotas žiemos keliu per Ladogos ežerą, pusmetį gydomas karo ligoninėse. Išrašius buvo nukreiptas į besiformuojančią Lietuviškąją diviziją, o tada įstojo į Lietuvos ansamblius (taip jie tada vadinosi[4]). Buvę sakoma: „Man vis tiek, kur būti – fronte ar ansamblyje; tiek to, eisiu į ansamblį!“. Ansamblis koncertuodavo visoje Rusijoje, miestuose ir karo daliniuose.

1944 m. sugrįžęs į Lietuvą, tėvas pradėjo dirbti, kaip tada vadinta, Jono Švedo ansamblyje – dabar tai „Lietuvos“ ansamblis. Ten jis susipažino ir susidraugavo su Janina Gaidelyte, o 1948 m. jie susituokė. Tėvas sakydavo, kad svarbiausias dalykas, padėjęs jam prisikalbinti mamą, buvo tai, kad jis pasiūlė jai kartu aplankyti Rusijoje nuo 1940 m. kalintį jos tėvą Mykolą Gaidelį. M. Gaidelis buvo Lietuvos karininkas, savanoris kūrėjas, kovojęs su bolševikais ir lenkais, apdovanotas Vyčio ordinu. Ta kelionė pas „liaudies priešą“ trukdė tėvui įstoti į partiją, o jis labai to siekė dėl tuometinių savo įsitikinimų, o visų pirma dėl

4 1940-11-01 Vilniuje įsteigus Lietuvos TSR valstybinę filharmoniją, jai priskirti trys kolektyvai – Vilniaus simfoninis orkestras (vad. Balys Dvarionas), mišrus choras (vad. Bronius Budriūnas) bei liaudies dainų ir šokių ansamblis (vad. Jonas Švedas) – *red. past*. (pagal https://ansamblis-lietuva.lt/)

J. Švedo vadovaujamas Liaudies dainų ir šokių ansamblis Pereslavlyje karo metais

to, kad tada tik šitaip galima buvo aktyviai veikti. Dėl tos kelionės jį įskundė artimas karo metų draugas. Senelio aplankymas padėjo jam gauti mano senelės Elenos Gaidelienės sutikimą vedyboms. Vėliau ji turėjo tik vieną priekaištą žentui, kurį išsakė mamai: „Jeigu jau jis žydas, tai kodėl nekombinuoja?“

Tėvas buvo labai aktyvus: tapo ansamblio komjaunimo sekretoriumi, profsąjungos komiteto pirmininku, partijos pirminės organizacijos sekretoriumi. Jis visada buvo entuziastas, veiklos žmogus, siekė viską pagerinti. Jis buvo ansamblio meno tarybos narys, prisidėjo prie jo administravimo, gastrolių organizavimo. Ansamblis keliolika kartų apvažiavo visą Lietuvą. Artistai sėdėdavo sunkvežimiuose ant drabužių dėžių, o nakvodavo dažniausiai mokyklų salėse ant grindų. Žmonės jų visur labai laukdavo, salės buvo sausakimšos. Laikai buvo baisūs – stalinizmas. Buvo neaišku, ar miško broliai nepalaikys jų kolaborantais – juk ansamblio repertuaras buvo pusiau tautinis, o pusiau stalininis. Aš prisimenu tai iš vaikystės, nes daugybę kartų girdėjau: „Prie Nemuno kitas / išaušo jau rytas / Dainuoja lietuviai / giliai iš širdies.“ Bet žmonės rinkdavosi dėl liaudies dainų ir šokių. Tėvai pasakojo, kad kartą koncerto metu lauke pasigirdo triukšmas – nuvirto suolas, ant kurio buvo sulipę ir pro langus stebėjo koncertą iš miško atėję partizanai. Keliskart gastrolių metu atvažiavo saugumiečiai, tiesiog užkulisiuose suėmė kelis artistus ir išsivežė. Ansamblis dalyvavo vyriausybiniuose koncertuose, suvažiavimuose, gastroliavo Maskvoje ir kitur. Tokios dviprasmybės buvo persmelkusios žmonių gyvenimus, ir kone kiekvienas darė neišvengiamus kompromisus, kaip jis juos suprato.

1954 m. tėvas buvo paskirtas tuometinių Liaudies kūrybos namų (vėliau daug kartų pervadintų) direktoriaus pavaduotoju, paskui direktoriumi[5]. Įstaiga tvarkė visą vadinamąją meno saviveiklą: chorus, ansamblius, orkestrus, teatrus, menines agitbrigadas ir kita. Svarbiausiu jo darbu ilgiems metams tapo Respublikinių dainų švenčių rengimas. Tėvas vadovavo keturių Dainų švenčių rengimui. Tarp švenčių vykdavo meno saviveiklos apžiūros, festivaliai, chorų sąskrydžiai, teatro savaitės, liaudies meistrų ir tautodailininkų parodos, respublikinės, zoninės, rajoninės ir tarprajoninės šventės, apžiūros ir atrankos... Kai prasidėdavo

5 1960–1979 m. – Liaudies meno rūmai, nuo 1979 m. – Mokslinis metodinis kultūros centras, kuriam 1979–1986 m. vadovavo S. Sverdiolas. Nuo 1990 m. – tai Lietuvos liaudies kultūros centras, o nuo 2016 m. spalio mėn. – Lietuvos nacionalinis kultūros centras – *red. past.*

Janina, Arūnas ir Salomonas Sverdiolai. Vilnius. Apie 1950–1951 m.

„sezonas“, tėvo savaitgaliais niekad nebūdavo namie – parvažiuodavo iš vieno renginio ir išvažiuodavo į kitą, daugybę kartų apvažiavo visą Lietuvą. Per daugelį metų tėvą pažinojo, neperdedant, dešimtys, o gal ir šimtai tūkstančių saviveiklininkų. Mano sutikti žmonės dažnai paklausdavo, ar aš esu „to Sverdiolo“ sūnus. Kol buvau mažas, kartais pasiimdavo ir mane, paaugęs jau nebenorėjau, net į respublikines Dainų šventes nebeidavau – tėvą, manau, tai skaudino, bet jis nieko nesakydavo.

Į Dainų šventes tarybų valdžia žiūrėjo labai rimtai: partijos CK ir vyriausybės nutarimu buvo sudaromas organizacinis komitetas iš svarbiausių ministerijų ir vadinamųjų kūrybinių organizacijų atstovų. Organizacinį darbą turėdavo atlikti Dainų šventės štabas, kuriam vadovaudavo kultūros viceministras, o jo pirmasis pavaduotojas, faktiškai ir vadovavęs visam darbui, buvo S. Sverdiolas. Šventės logistika buvo labai sudėtinga: transportas, dalyvių apgyvendinimas, maitinimas, repeticijos. Vykdavo nuolatinės tylios grumtynės dėl repertuaro: valdžia reikalavo, kad būtų kuo daugiau vadinamųjų idėjinių dainų apie Leniną ir Staliną, vėliau – apie Leniną, partiją, tarybines tautas, kad būtų daugiau rusiškų. Visą laiką ieškota balanso, daryti kompromisai.

Konjunktūra keitėsi, kompromisų ribas tekdavo apčiuopti vis iš naujo. Tėvas labai didžiavosi, kai sudėtingai manevruojant pavyko įtraukti į repertuarą „Lietuva brangi“[6]. Dainų švenčių dalyviai ir klausytojai taip pat dalyvaudavo šiose grumtynėse ir kompromisuose, nors, žinoma, ne viešai. Yla išlįsdavo iš maišo publikai plojant arba neplojant, valdžia turėjo to paisyti, savo ruožtu daryti kompromisus. Aš pritardavau anaiptol ne viskam, ką tėvas darė. Kai jis uždraudė vienai roko grupei statyti miuziklą „Jėzus Kristus superžvaigždė“ (religinė tematika buvo pavojinga, jis nenorėjo rizikuoti), rimtai susipykome. Tėvas yra ne kartą sakęs: „Dainų šventė man šventa.“ Mama kartą pastebėjo: „Mūsų tėvelis neturi *hobby*.“ Tačiau koks galėjo būti *hobby*, kai jis buvo visiškai atsidavęs savo darbui?! Jam buvo vis negana, norėdavo vis plėsti veiklą, apimti vis naujas sritis. Kai sulaukdavo pasipriešinimo, pykdavo ir nervindavosi, norėdavo būtinai pasiekti savo.

1986 m. tėvas išėjo į pensiją ne visai savo noru. Jis jautėsi įžeistas, jam buvo smūgis, ilgus metus dirbus vardan liaudies meno, kaip jis tada buvo suprantamas. Ir čia neapsiėjo be asmeninės išdavystės. Man rodos, tėvas per gerai galvodavo apie žmones, nesuprasdavo pykčio, priešiškumo, niekšybės. Jis gerbė ir vertino kiekvieną, kas norėjo dirbti bendrą darbą. Nebent retkarčiais pasakydavo: „A, tai toks šmikis.“

Tėvas buvo geras organizatorius, turėjo, kaip dabar sakoma, lyderio bruožų. Aišku, susidurdavo su pusiau slaptu antisemitizmu. Kai kultūros ministras Juozas Banaitis norėjo jį paskirti savo pavaduotoju, Antanas Sniečkus atsisakė: „Pasakykite jam, kad dirbtų savo darbą. Lietuvių inteligentija tokio paskyrimo nesuprastų.“ Kai mano brolis Dainius, nunykus Lietuvoje vargonų koncertams, ėmėsi prekiauti muzikos instrumentais, tėvas jam patardavo vieną kitą dalyką, ir Dainius įsitikino – tėvas geras vadybininkas. Dar šiek tiek dirbo viename kultūros rėmimo fonde,

6 Sovietmečiu Maironio ir Juozo Naujalio „Lietuva brangi“ pirmą kartą Dainų šventėje nuskambėjo 1975 m. – *red. past.*

Valstybinis dainų ir šokių ansamblis (vad. J. Švedas) po karo. Nuotraukos iš šeimos archyvo

anaiptol nesibodėdamas ir visai paprastų darbelių, bet jau be buvusio užsidegimo: tai buvo ne jo lygio veikla.

Tėvas mėgo žmones, mėgo tarp jų būti, lengvai užmegzdavo su jais ryšius. Mėgo moteris, flirtuodavo, galantiškai bučiuodavo rankas, šokdavo. Viena jauna jo bendradarbė kartą pasakė: „Mums atrodydavo, kad jis mus visas įsimylėjęs!“ Įvairiuose susibūrimuose ir užstalėse jis visuomet tapdavo kompanijos siela. Mama, priešingai, buvo tyli, dažniausiai likdavo tėvo šešėlyje. Tiesa, būdama jaunesnė kartais padeklamuodavo eilėraščių; turėjo tokią knygelę, kurioje buvo išsirašiusi mėgiamų. Tėvui visada rūpėjo šeima, vaikai, anūkai ir proanūkiai, visais rūpinosi, stengėsi palaikyti šeimos ryšius. Labai mylėjo vaikus, dažnai pakalbindavo ir nepažįstamus. Ir vaikai prie jo lipo kaip prie medaus. Yra nuotrauka, kur jis moko žaisti šachmatais tokią prancūziukę giminaitę, nors visai nemokėjo prancūziškai.

Karo metais jis susirašinėjo su vyriausiąja seserimi Izraelyje (brolis buvo anglų kariuomenės karininkas, kovojo su vokiečiais Egipte). Bet po karo vienas žmogus jį įspėjo, kad to nedarytų, nes jam blogai baigsis. Taip ryšiai staiga nutrūko. Daug vėliau tėvas juos vėl užmezgė, pradžioje netiesiogiai, per Prancūzijoje gyvenančius gimines, rašydamas be vardų: „mano brangieji“. Kai keliai atsivėrė, jis ne kartą vyko į Izraelį, lankė brolius ir seserį, o paskui ir anūkus, proanūkius, nes Judita tenai nutekėjo, o Lorentis keletą metų gyveno. Tėvas pamažu prisiminė hebrajų kalbą ir per šeimos susibūrimus sakydavo iškilmingas kalbas hebrajiškai ne prasčiau negu Lietuvoje lietuviškai. Vilniaus žydų bendruomenė ne kartą kvietė jį prisidėti prie savo veiklos, bet jis vis išvengdavo, sakydavo: „Aš kažkaip nuo jų nutolau.“ Kas kita artimieji – šeima buvo antras dalykas, šalia Dainų švenčių, apie kurią jis sakydavo, kad ji jam šventa.

Salomonas Sverdiolas mirė pries dvidešimtį metų, 2003 m. sausio 25 d.

MY FATHER SALOMONAS SVERDIOLAS

Arūnas SVERDIOLAS

Commemorating the centenary of the birth of the cultural worker, organiser of six national song festivals in the 1960s and 1980s, Salomonas Sverdiolas (1923-2003), his family history is revealed the different fates of members of this Jewish family based in Raseiniai (Western Lithuania) in the 20th century during the Russian-German occupation and the life and activities of Salomonas. A talented young man who leaned left-wing, he escaped repression and fled to Russia where he survived the blockade of Leningrad. After returning to Lithuania, he became involved in the activities of the Song and Dance Ensemble led by A. Švedas. From 1954, he was appointed deputy director of what was then called the Folk Art House (he later became director) and fostered the self-activity of Lithuanian art for three decades, took care of the repertoire (the balance between the ideologised and Lithuanian repertoire was constantly sought during the Soviet period) and logistics of song festivals.

IŠ KERNŲ KERO

Šiemet pasirodė poeto ir eseisto Justino KUBILIAUS žemaitiškai parašyta eilėraščių ir stacijų knyga „dā dongou nematont, bet žemē jau žėnont“ (2023, Regionų kultūrinių iniciatyvų centras). Šia proga autorių kalbina Juozas Šorys.

■ *Justinai, turbūt galima sakyti, kad* vedo *(mudu) esam savanoriškai į didmiestį įvilioti žemaičiai dounininkai, išlaikę prigimtinę tarmę ir pasaulėjautą? Esam iš per keletą kilometrų vienas nuo kito nutolusių kaimų apie Skuodą: pats esi kilęs iš Kernų, o aš – iš „parubežinių“ Narvydžių. Skaitant Tavo neseniai išleistą knygą apima pojūtis* lyg rokoutumis *su ant sodos kelalio sutiktu patyrusiu ir gyvenime susivokusiu kaimynu. Esi lituanistas, redaktorius, savitas literatūrologas, poetas, eseistas – kodėl rašei būtent žemaitiškai, ką tuo teigi?*

Tikiuosi, Juozai, kad tas mūsų gimtųjų vietų artumas kuria ir kitokį – jausenos, pasaulio suvokimo artumą. Kad kas nors atsirastų, augtų ir bręstų, reikalinga gimta vieta, o ji visuomet unikali, siaubingai vienintelė. Kartais net baimė suima: koks vis dėlto visas esi iš *ten,* kad ir išnykti, visas numirti, regis, tik *ten* ir galėsi. Toks galvojimas radikaliai prieštarauja postmoderniai atvirumo visko ir viskam nuostatai, etninės savimonės menkinimui ar net sąmoningam naikinimui... Niekaip negaliu suprasti, kodėl globalumo adeptai taip atkakliai nori paneigti net tai, kad pati gyvybė, pati dvasia gali būti, gali skleistis tik turėdama aiškią struktūrą, vienintelę vietą ir vienintelį laiką, savąjį geną. Juk tik tai, kas jau yra užkoduota, kartu yra ir naujos pradžios, laisvės prielaida... Taip regint pasaulį – visada su unikaliomis pradžiomis, bet jomis nesibaigiantį, neįspėjamai besikeičiantį – nėra lengva nei rašyti, nei galvoti, nei gyventi. Guodžia nebent tai, kad panašiai yra jautę bei mąstę ir kiti, tarkim, Arvydas Šliogeris, išskleidęs savąją filotopijos (meilės lauko) teoriją, tarsi kokią giesmę sugiedojęs *bulvės metafizikai... Mėslėjo, ka aple tou, susitėkė unt Kernū ruonīčės, vedo galietoviau pasirokoutė ė žemaitėškā. Žuodiu tėkrā nepritrūktoviav.* Kad galėtum atsiverti, turi būti šį tą savyje auginęs, kaupęs, saugojęs... Tuštuma tik siurbia, ji neatsiveria.

Atsakyti į Tavo klausimą, kodėl šią knygą, tuos eilėraščius ir tas stacijas, parašiau būtent žemaitiškai, man ir lengva, ir be galo sunku. Lengva todėl, kad esu žemaitis, kad rašiau apie Žemaitiją, apie savo giminę, gentį, kad kitaip neatpažinčiau tėvų, brolių, sau artimų žmonių, genties senųjų ar kaimynų, negirdėčiau autentiško jų kalbėjimo, netikri būtų ir jų charakteriai, iškreipta prigimtis. Galiausiai ir tas Šiaurės vakarų kraštas, jo paveikslai nubluktų, susigūžtų daiktai, vietų pavadinimai ir žmonių vardai, kitaip nei žemaitiškai ištariami. Negerai, nesaugiai visa pasijustų, išplėšta iš savosios kalbos, o mane patį (sakant, autorių, – kaip ir tą besiblaškantį po gimtąjį kraštą ir, matyt, kažką negera savo žemei pridirbusį žemaitį) tikriausiai ištiktų kolapsas: „Kas mon īr, ka nebgalio / viejou prīšās papūstė, / mėškū pri Darbienu isiūboutė, – / jau dongaus nebgėrdo, / žemės nebužoudo / ė springst mon gerklie / sunkē uždėrbtuoji douna – – “

Tačiau yra, Juozai, ir kita, daug gilesnė ir daug sunkiau suvokiama bei kitiems parodoma rašymo gimtąja tarme, šiuo atveju – žemaitiškai, ir prasmė, ir paskata... Gal kokiais 1983 metais mes, trys jaunieji, iš Skuodo krašto kilę literatai (Liudvikas Gadeikis, Kazys Jonušas ir aš) kartu su kritiku Ričardu Pakalniškiu ir Romualdu Granausku, jau parašiusiu savo „Duonos valgytojus“, „Jaučio aukojimą“, „Gyvenimą po klevu“ ir stačiai dievinamu kraštiečių, dalyvavome literatūros

Justinas Kubilius pristatant knygą Lietuvos rašytojų sąjungoje. 2023 m. Mariaus Adašiūno nuotrauka

vakare Skuodo kultūros namuose. Po oficialiosios dalies, visiems jau gerokai įkaušus, užėjo kalba apie rašymą gimtąja tarme. Romualdas, vis dar negalintis pamiršti to provokacinio iš salės mesto klausimo, ką jam leidžiąs ir ką draudžiąs rašyti Saugumas, piktai pareiškė, kad *vanduo*, ar lietuviškai, ar žemaitiškai ištartas, esąs vienas ir tas pats daiktas. Tai buvo gana keista, nes prieštaravo visai jo kūrybos esmei, jo prigimties „tarmiškumui“, visai jo kūrinių „materijai“, nors ir užrašytai lietuvių kalba. Galėjo būti, kad rašytojas, taip skaudžiai išprovokuotas tą vakarą, dabar jau mus, tokius geltonsnapius, provokavo... Po daugybės metų jo „Pasijose apie Joną“ radęs svarstymus apie gimtąsias vietas, apie prigimtinius peizažus ir jų poveikį kūrybai bei visai žmogaus egzistencijai, jau galutinai įtikėjau, kad tai būta tik provokacijos. Provokacijos, kuri verčia galvoti apie giliąsias tarmės (taigi – ir kalbos) sąsajas su žmogaus buvimu pasaulyje, su jo dvasios sankloda. Iki šiol tie dalykai nėra rimtai mūsų apmąstyti, kliaujamės vien nuojautomis, vien iliustratyviais pavyzdžiais, retkarčiais pacituodami, tarkim, Vytauto Mačernio „Žemaitiškas charakteris mene“ ar ką nors iš Sofijos Kymantaitės-Čiurlionienės... Tiesa, teikianti vilties, svarstymams pamatus klojanti išimtis – Viktorijos Daujotytės pamąstymai „Ar daug žmoguje kalbos?“

Žinoma, ir anksčiau, galvodamas apie savo žemaitiškus eilėraščius (o dabar prozinius stacijų tekstus – ypač), jaučiau, kad juose yra kažkas daugiau, nei aš pats esu. Kažkokia jausminė, net istorinė tarmės atmintis, jau ne vien tau, bet visai giminei, visai genčiai, visam tam Šiaurės vakarų kraštui, jo žemei priklausanti. Toji tėvų, artimų žmonių, genties senųjų dovana, kad visa galėtų savaip, autentiškai būti, o tu pats pasaulį ne vien „įdiegtais“ vaizdiniais išvystum... Juk net tie gausūs skoliniai, svetimybės liudija sunkų, dažnai skausmingą žemaičių kalbos kelią – kaip priespaudai, svetimoms įtakoms priešinosi ar nepasipriešino, kaip iš dvarų traukėsi su visais jų polonizmais, kaip saugojosi, kad gyva ir nenusižeminusi išliktų. O tie bendri su latviais, su kuršiais, su prūsais žodžiai – giliausia baltiška bendrystė. Turime visiems lietuviams bendrą *lino kančios kelią*, ne mažiau įspūdinga būtų *tarmies kelė mūka*, seną, buvusį laiką savy užsklendusi, istorinės ir emocinės atminties properšomis atsiverianti, tarsi genties likimą kartojanti... Bene ryškiausiai šią tarmės (kalbos) dramą išvydau redaguodamas Donato Butkaus epo „Ka žemė bova brongesnė už douna“ antrąją dalį. Tarmė ten iš tikrųjų kartu su žmonėmis yra visą jų kelią ėjusi, kartu vargusi, augusi, brendusi, savo kaupta išmintim palaikiusi, barusi, guodusi...

Žinau, kad nėra kuklu ką nors aiškinantis remtis savo paties „raštais“, vis dėlto šį kartą nesusilaikysiu... Jau parašius, jau išleidus šią eilėraščių ir stacijų knygą, vis sukildavo noras grįžti prie kai kurių vietų ir epizodų, iš naujo juos perskaityti, dar kažką ten „pamatyti“, „suprasti“ – lyg ne pats būčiau juos rašęs... Viena iš tokių vietų yra X stacijoje: vaikas lyg ir prisimena stovėjęs prie mirštančio papunio lovos – sunkios, iš klevo, su dailiais bumbulais, smalsiai apžiūrinėjęs vaistų butelius ir buteliukus su įvairiausiom trauktinėm užpiltinėm, labai norėjęs tais buteliais ir buteliukais pažaisti... Bet iš kur tas vaizdinys – tarsi ne vaiko žvilgsniu išvystas, ne mano ranka užrašytas: „pru lėnėnė druobolė, pakabinta unt longa, sunkas tėršta liguo vasaras medos vakara saulė“. Ir vis prašosi kartojamas, nelyginant melste meldžiamas, kol vis tamsėjančia intonacija įtraukia į keistą pagoniškų jutimų gelmę, kur dvasia ir materija, žodis ir daiktas, regis, sudaro neatskiriamą vienį... O paskui dar dingtelėjo, kad tai ir vienas giliausių krikščionybės (ir ne tik jos – prisiminkime balzamavimą) archetipų ar vaizdinių: mirštantis žmogus, lino drobulė, medus ar mira, toje drobulėje ryškėjantis saulės ar atsispaudęs Jėzaus veidas... Jei ne tarmiškas šio pusiau sakinio „materialumas“, klampumas, nelyginant medum varvantis, tikriausiai tokia interpretacija net galvon nebūtų toptelėjusi...

Tai tokia, Juozai, ta tarmės „ontologija“: tarmė tau duoda net daugiau, negu esi pasirengęs priimti, čia pat suvokti, nedelsiant racionalizuoti. Ir ne jinai tau priklauso, o tu esi iš jos. Rašiau tą „dā dongou nematont, bet žemė jau žėnont“ žemaitiškai, vildamasis tėvų kalbos malonių, kad jie ir aš pats būtume autentiškiau, tikriau. Tą, matyt, ir „teigiu“.

Kodėl šiuo atveju rinkaisi tokią poetinių tekstų ir eseistikos jungtį ar, pasak Simono Daukanto, sąmežinio žanrą, komponavimo būdą? Jame sudera kasdienės žmonių gyvenimo istorijos, prityrimai ir filosofinės būties prasmės pagavos. Kokia šios knygos genezė, idėja, tikslas? Kodėl ji būtent tokia?

Filosofškai *veizint,* sąmonė niekada nebūna vien šiame laike, vien *čia ir dabar*, ji vienu metu veikia įvairiausiomis kryptimis, nelyginant aklasis apgraibom ieškodama tako iš tamsos. Čia ji puola praeitin, kad save atgaivintų ar „atsimintų“, čia šoka ateitin, įsisvajoja, kaip bus tai, kas yra... Be to, jos vaizdiniai beveik visuomet yra daug sukaupę, turi istorinę ir mitinę „atmintį“, taigi tai, kas, anot Marcelijaus Martinaičio, yra buvę ir būna „vakar ir visados“... Kitaip tariant, turbūt paklusau ne kurio nors žanro logikai, o veikiau sąmonės valiai...

Iš tikrųjų viskas buvo daug paprasčiau ir ne taip „mįslingai“. Kaupėsi žemaitiškai parašytų eilėraščių, juose „apsigyveno“ tėvo tėvas Valakų bočius, kuris mano sąmonėje „vėsomat metās septintās“ grįždavo gelžkeliais iš Stalino lagerių, „jau ėš tuola aukštā muojoudams / suplīšosės tapatībės puopierės, / doutās Kretinguo švintont / jau senė – pu žemiem...“; ten lyg iš senų nuotraukų žvelgė ir mamūnė (mamos mama), kurios akyse šviesavo Mosėdžio gaisras per Pirmą pasaulinį karą, žmonės, esą ir negrįžę, „gėntėis / švėisa ė tomsa...“; mamalei (tėvo mamai) ten Velykų rytą *svietas* lyg šventa akis atsimerkė, papunio (mamos tėvo) vaizdinys buvo niekaip neatsiejamas nuo visais vėjais skambančios aukštos *biržalės* (beržyno) ant kalno, „kamė dongos, dūšė / atsidara, / kamė ašara nubrauktė / žmuogou valna“... Ir kuo toliau, tuo labiau visi tie man artimi žmonės, net tolimi giminaičiai ar kaimynai buvo linkę virsti lyg kokiomis mitinėmis būtybėmis, jau nelabai mano valiai paklūstančiomis, kad net ėmiau galvoti, jog kalba, poezija kyla tiesiai iš pirminio sąmonės mito arba nuolat į jį grįžta. Ta nuojauta, jog viskas yra daug giliau, nei atrodo, aiškausia finaliniame knygos eilėraštyje „Kas īr uns tuoks?“ Negana to, Valakų bočiaus laidotuvės mano, dar vaiko, o dabar jau iš toli žvelgiančio, vaizduotėje virto (jau pats tai matau!) kone Sovijaus mitu – niekur bočius negalįs „išsiilsėti“, sakant, „sava dūšės atidoutė“: nei Bartuvos vandenų į Bartą nešamas, nei aukštose ir plačiose Erlos lankų liepose lyg lizde įtaisytas, nei žeme (laukais) užklotas: „Mon baisė sunkė būtom / muotinuo žemie gulietė – / devīnės dėinas mėgluom ētiuo, / vuo tou dešimta – / apėntās bravarė siedietiuo, / bruogas dvasė murmiedams...“ Galiausiai randamas „kompromisas“: bočius norįs ir galįs pasilikti „vieju, / eglīnu, dėrvu, / šaltuos žemės puomietie“, taigi visko atminty ir sapnuoti būsimus mūsų gyvenimus „jau kėtūs bravarūs, / jau kėtuo Samuogitijuo...“ Renkamasi atmintis – kaip vienintelis, bet be galo nepatikimas išlikimo kituose garantas... Tinkamai išeiti anapus, *poikē so gėiduorės ė trūbās pasėlaiduotė* visada buvo labai svarbu mano krašto, mano genties žmonėms, na, nebent ištekliai to padaryti neleistų... Tas kone intymus mirusiųjų ir gyvųjų pasaulių artumas man visada kėlė ir šventą pagarbą, ir sunkiai įveikiamą baimę.

Jaučiau, kad tas efemeriškas vaizduotės, poetinio mito miglas, lyg ir keliančias į šventumą, į dangų, reikia kažkaip įžeminti, pasak M. Martinaičio, „prilenkti prie gyvenimo“, kad nebūtų vien man suprantami pasąmoningi vaizdiniai...

Kaip sakoma, nėra to sunkumo, kuris nepalengvėtų. 2018 m. Danutė Mukienė, sudarydama, redaguodama ir leisdama žemaičių grožinės literatūros antologiją „Žemaitė / Žemaičiai“, paprašė šį tą parašyti apie save. Manydamas, kad esu laisvas ir norima ne vien biografijos faktų, aprašiau turbūt ryškiausią savo vaikystės įspūdį lyg ir novelėje, lyg ir esė „Kas bova ta švėisa?“ Per antologijos pristatymą profesorė V. Daujotytė labai ją išgyrė, net siūlė versti į lietuvių kalbą... Žinoma, giliai man įstrigo tas profesorės pagyrimas... Atostogaudamas su žmona Gražina ir anūkais prie Aiseto, parodžiau šį „opusą“ buvusiai „Vagos“, vėliau Rašytojų sąjungos leidyklos redaktorei Janinai Riškutei (jinai irgi dažnai ten būna, priklauso tai mūsų „ežero bendruomenei“). Janina jau žinojo, kad ketinu leisti žemaitiškų eilėraščių rinkinį, konsultavo mane dėl pavadinimų ir knygos struktūros, buvo girdėjusi ir tuos mano nusiskundimus, kad ne viską gali poezija, juolab kalbant apie tokį „fenomeną“ kaip žemaitis... ir pasiūlė *tou švėisa* po visą rinkinį išskaidyti, lyg iš „gyvenimo“ sklindančia šviesa eilėraščius naujai apšviesti. Kam skaidyti, pamaniau, jei galiu naujų „paveikslų“ iš savo, iš tėvų, iš genties senųjų gyvenimo parašyti, tą miglotą poezijos dangų su vasara kieta, su rudenį įmirkusia žeme sujungti. Taip knygoje atsirado antrasis skyrius „Tomsė so žalės: 23 paveikslā, aba Stacėjės“.

Vis dėlto pamatinė šio skyriaus struktūra yra iš žemaičių Kalnų, meldžiamų ir giedamų per budynes prie mirusiojo. Taigi tarsi nuorodos į Kryžiaus kelią, neišvengiamai visų savaip einamą, savaip gyvenimais kartojamą... Kaip pasikeisdavo, surimtėdavo, taurūs ir kone neatpažįstami man, vaikui, tapdavo kaimynų, giminaičių veidai jiems sėdantis prie Kalnams padengtų stalų: Vardan Dievo Tėvo ir Sūnaus, ir Šventosios Dvasios... pradėdavo. Ir tai buvo daugiau nei tradicija – jie, tie sodos vyrai ir moterys, tie tolimi ir artimi giminaičiai, iš tikrųjų kartu su Jėzumi eidavo tas stacijas, *apieravodavo*, malda ir giesmėmis tiesdavo ir lygindavo kelią jau mirusiajam. Tai buvo ir jų pačių *įžengimas* sakralion erdvėn, jų ritualas, iš kurio grįždavo ir sau nešdamiesi šventumo dalį... Bet ar toks struktūros skolinimasis, paklausit, nėra šventvagystė?! Manau, kad ne, nes aš tuo tikiu. Tikiu ir tuo, kad nė vieno iš mūsų gyvenimas neišvengia sakralumo, idealybės dėmens, kaip sąmonė neišvengia ritualo, mito, religinių vaizdinių ar archetipų – tai yra jos kelias iki mūsų, jos stacijos. Žinau, kad tuose mano „paveiksluose“ yra ir S. Daukanto *medės,* ir R. Granausko „Raudoni miškai“ ar „Apsakymas su arkliais“, taip pat L. Gadeikio, irgi kilusio iš Mosėdžio parapijos, tik iš Žebrokų sodos, „Paskutinė giedoriaus giesmė“, kurioje ritualinė poetika itin ryški ir įtaigi... Neišsižadu to, tik dėkoju.

Ketinau tas prozines stacijų dalis rašyti visiškai atviru tekstu, be jokių literatūrinių gražmenų, tačiau kai į ką nors žvelgi iš tolo, t. y. prisimeni, imi ir galvoti, o kai imi galvoti, veizėk, jau ir stovi už nugaros, jau ir siūlo savo „paslaugas“ mitiniai, religiniai, kultūriniai vaizdiniai ir archetipai, jau perša savo būties ir laiko sampratas koks Martinas Heidegeris ar Anri Bergsonas, jau girdi rūstokas Senojo Testamento ištarmes... Antraip iš kur stacijoje „Anuo pusie“ būtų atsiradusios tokios intonacijos: „tas untā īr mona tievs, tei untā īr mona bruolē, vuo untā tėi, kor dūkdamė laksta, nu vėina kūlė unt kėta šuokinie, īr mona sūnā...“ Paprastai kalbant, sąmonė, dvasia negali būti dalinė, ji trokšta visumos, trokšta kad ir nedidelio, bet savojo pasaulio, iš kurio ir mąsto. Net nykiausia buitis yra daugiau nei mums „prisistato“ – už jos, mums net neįtariant, plyti būtiškasis laukas. Gal tokia, Juozai, ir yra tos „dā dongou nematont, bet žemė jau žėnont“ idėja, o tikslas – „susigrąžinti“, rašte „įšaldyti“ buvusį laiką, žmones, galbūt ir save...

Atsiprašau, kad taip „išsikerojau“ atsakydamas į pirmuosius du Tavo klausimus, bet gal tai pravers toliau kalbantis.

Tavo žemiškosios visatos ašis – gimtieji Kernai, apsupti netolimais Valakais, Šakaliais, Mišute, Gaubėmis, Užupiais, Budriais (beje, iš ten kilęs žymus kraštotyrininkas, architektas Ignas Jablonskis), Puodkaliais, tolimesniais Daukšiais, Mosėdžiu, Kalviais, Lenkimais. Toji žemė kieta ir rūsti, kita vertus, ji tarsi palengva banguoja daubomis ir kalnaliais *su beržynėliais ant jų, miškais ir laukymių* opalių *siūlais, markapiais ir* kelaliais*... Kuo ta gimtoji soda, jos vienovėn suaugusi gamta,* budinkai *ir žmonės išsiskiriantys?*

Gerai sakai – ašis. Galėtų būti ir centras ar pradžia, bet ašis geriau, mat implikuoja ne tik erdvės, bet ir laiko dėmenį: ašimi gali nusileisti iki pat kuršių žemių padalijimuose minimos Šakalės, iki per LDK žemės reformą XVI a. atsiradusių Valakų, o labai norėdamas – išvysti, kaip nuo vokiečių, nuo švedų ar danų ginasi Puodkalių žmonės... Vis dėlto ne mažiau svarbus brėstančiai sąmonei yra erdvėjimo, prigimto pasaulio plėtimosi, laisvėjimo ir kelionės pažadas. XIII stacijoje yra toks epizodas – vaikas, žvelgdamas į keistą, kone pranašišką šviesą, ramų vasaros vakarą nusileidusią ant tėvų sodybos, svarsto: „kažėn, a tuoki pati švėisa dabā īr mamūnės bėržalie, tarp tū aukštū

Koplytėlė su Pietos skulptūra. Skuodo r. 2012 m. Arūno Baltėno nuotrauka

šimtamietiu beržū <...>, a ta švėisa krimt ėr unt baltuos Muosiedė bažnīčės, i žali anuos švėntuorio, a leidas unt Seduos, Īlakiū, Šatiu, unt latviu Vainiuodės, unt Lėnkėmu ė žvejū Švėntuosės?..“ Toliau vaikas jau nebegali regėti, toliau dar nėra buvęs... Tačiau tuo pačiu metu jį surakina neįveikiama baimė: o kas, jeigu ta šviesa nusileido tik į jų kiemą, tik ant jų sodybos ir dabar jie čia yra jos įkalinti, užrakinti ir niekada iš čia nebeišeis?.. Neišeiti, pasilikti gimtyje, būti tik jos sąmonėje užrakintam – nelyginant sustingti, tarsi iš laiko tėkmės iškristi, nebebūti, tačiau išėjimas, kelionė, anot rimtų mitologų, žmogui irgi visuomet primena mirtį. Nuolat jaučiu tą didžiulę vidaus ir išorinio pasaulio įtampą, bet gal tik jinai (ta įtampa) ir pasiunčia impulsą, pažadina savimonę, vaizduotę, kad kaip nors įveiktum tą žiaurią žmogaus būties dialektiką, kuri, pasak Anri Mišo, *yra tas baisingas vidus išorėje*, sakant, mūsų sąmonės „užgrobtoji“, pernelyg „sužmoginta“ erdvė... Šiek tiek sušvelnintu pavidalu mėginau tai parodyti ir stacijoje „Važioudamė smarkė, atgal lek“.

Kai iš tikrųjų suvoki, kokia neišvengiamai vienintelė ir unikali yra gimtoji vieta, lyg koks įprastumo, banalybės valktis nuo akių nukrenta: gimimai, gyvenimai, mirtys jau regisi ne atsitiktiniai, bet čia būtini ir nepakartojami, ir niekas niekaip negali jų vertės sumenkinti, su kuo nors neva didesniu ar gražesniu palygindamas. Šiaip ar taip, į tą savo gimtą Kernų sodą, į jos žmones žvelgiu lyg ir atsitraukęs (jau išėjęs), rūpi labiau egzistenciniai, būtiškieji (kad yra, kad buvo), o ne etnografiniai ar etnologiniai (kaip yra, kaip buvo) dalykai. Nors viena turbūt neatsiejama nuo kita: esmė ir pavidalai. Stacijoje „Liguo vasaras medos“ vaikas, tarsi stebėdamasis pačia savųjų Kernų „būtimi“, papunio klausia, kuomet jau yra, kuomet jau Kernai būna: „A tomat jau, ka saulė / skaisti Ožopiūs / vėn kėlst ė kėlst, / ka sunki jau – / rauduona – / vėn leidas leidas / medies ož Valaku? // Galietiuo aš tou saulė / i Daukšiū dvara / irašītė, / tik kas muni maža / išleis / i ketorios omžius – / i tuokė tuolībė.“ Žodžiu, į saviausią savastį, į tą tave užauginusią Kernų sodą, į jos žmones žvelgi jau atsitraukęs, iš šalies, todėl ir vaizdiniai jau labiau simboliniai, o ne „realūs“, bet ar tai reiškia, kad mažiau „tikri“? Neatsitraukęs negali suprasti, o atsitraukęs lyg ir prarandi, sakant, jau nebesi „tenai“, jau nebesi vienas iš „jų“...

Kernų sodą aš „radau“ dar ne visai išdraskytą. Matyt, *bagotos* jos būta, jei net kolchozų laikais iki pat melioracijos senieji dviejų Jodkų, Stanių, Žvinklių, kelių Mickų, Jonkų, Paulauskių ar mano senelių iš mamos pusės Skurdauskių *gyvenimai*, saugomi šimtamečių liepų ir klevų, dar kokio nežinia kuriuos laikus menančio ažuolo su aukštai įkeltu gandralizdžiu (kaip Jodkaus Čigūninio sodyboje) – taigi jie, tie *gyvenimai*, lyg kokios buvusio laiko oazės, vis dar priešinosi visko bendrinimui, susinimui, buvusios visumos ir vertybių erozijai. Žinoma, visi didieji tų *gyvenimų* ūkiniai pastatai jau buvo sovietų valdžios „nacionalizuoti“, paversti kolchozo tvartais, sandėliais, arklidėmis ir karvidėmis, kiaulių ar veršelių fermomis... Ir kažkas jau buvo ne taip – kažkokia įsismelkusi į tuos pastatus nykimo, apleistumo be tikro šeimininko aimana, nelyginant koks tylus pagalbos prašymas. Atsimenu, labai man, dar vaikui, skaudėjo širdį matant, kaip vyrai išardo klėties prigrindą ir nupjauna jį laikiusius *balkius*, tarsi kokius nereikalingus, nebegyvus strampus – tas prigrindas trukdąs kolchozo mašinoms prie pat klėties durų privažiuoti, tiesiai iš jų grūdus vidun šiūpeliuoti... Liūdna, nusiminusi man, mažam, tada pasirodė ir ta plati šiaudinė pastogė, nebeturinti ką nuo lietaus saugoti. Vėliau, perklodami stogą, ir ją patrumpins, *kazilus* nupjaus... Kodėl aš čia taip į detales įsileidau? Matyt, todėl, kad jau tada jaučiau, kad niekaip tarp savęs „nesusikalba“ tai, kas buvo, su tuo, kas ateina, agresyviai „pažangos“ vardu veržiasi... Mačiau, kaip vėlų rudenį nuo senųjų akmenim grįstų *ronyčių* slysta, duburkiuose prasmenga į senąsias sodybas DT traktorių tempiami *dampiai*, kuliamosios... Niekas nebesaugoma, niekam neberūpi. *Nauja*, bet *dar svetima* reikalauja sau teisių tuoj pat ir nedelsiant... Tiesa, dar ilgai kolchozo traktoristai į tų *ronyčiu kūlius* laužys plūgus ir kitokią techniką, mėgindami viską išlyginti, ištiesinti, užarti, kad nė ženklo neliktų... Gražiai, klausdamas apie Kernų sodos išskirtinumą, pasakei: „jos krūvon suaugusi gamta, *budinkai* ir žmonės“. Kitaip sakant, darna – nieko netrūksta, bet nieko ir nereikalinga, viskas visumon įaugę, sanklodos, gyvensenos nuo amžių patikrinta. Tą aš dar jaučiau, o išlikusį sodos vaizdinį galiu lengvai su pirmykščiu sodu, su palaimos būsena susieti. Gal tai ir banalu, bet taip yra. Juk ne šiaip sau žemaičiai savąsias sodybas *gyvenimais* vadina... Sakant, *mona gīvenėms*. Taigi ta soda gal labiau mano sąmonėje archetipinė negu išskirtinė. O dėl išskirtinumo – matyt, tai, kad giliai į laiką įaugusi, labai seniai, kaip ir ta šalia buvusi Šakalė, minima, kad net dveji markapiai prie Erlos. Nėra abejonės, kad dar tada, kai šiose vietose kuršių gyventa, Kernai buvo neatsiejama Puodkalių gynybinės sistemos dalis. Nė neįsivaizduoju, kaip per amžius senųjų kaimo žmonių atmintyje galėjo išlikti tie pasakojimai apie išardomas *opalių* užtvankas, kad jų vandenys, plūsdami Erla

į Bartuvą, nuplautų, paskandintų priešus, puolančius Puodkalių piliakalnį...

Mano kaime visiems žinomas kiek „nesutupėtas“ žmogus pravarde Kerainis, o Kernai gal kildintini nuo kerų (plačiai išsidriekusių šaknų, kitaip sakant, kelmo ar gal kokių apžavų?), gal nuo karnų ar kernojimo?

Jeigu Kernų, kaip ir upės Erlos, vardas nėra kuršiškas (o tai labai tikėtina), tuomet galimos net kelios etimologijos. Man labiausiai prie širdies ta susijusi su giliai šaknis suleidusiais, plačiai jas išdriekusiais neišraunamais kerais. Tokia šios *sodos* vardo kilmė atskleidžiama ir stacijos „Kas gėntėis – gėntė“ pabaigoje. Kone protu nesuvokiamas žmonių sėslumas (bent penkių šimtmečių dokumentuose vis tos pačios pavardės), įsišaknijimas į savo žemę paremtų šitokį aiškinimą. Beje, istoriškai žvelgiant, be miško kirtimo, deginimo, be kerų rovimo sunkiai įsivaizduojamas žmonių įsigyvenimas šiose kuršių-žemaičių vietose amžių pradžioje. Labai mane suintrigavo toji Tavo užuomina apie kerus-apžavus. Juk ką reiškia „apkerėti“? Tai lyg kokiais *monais* (šaknim) žmogaus sąmonę apipainioti, nebepaleisti, lyg į nelaisvę paimti. Ne taip toli, keli kilometrai į pietryčius nuo Mosėdžio, ir rašytojo L. Gadeikio tėviškė Žebrokai. *Žebravoti* – kerėti, burtais užsiimti. Gal, juokais sakau, kadaise šiose vietose būta kokio burtininkų krašto? Juolab kad čia pat Latvija – itin garsi savo *čerauninkėmis*. Pas vieną iš tokių būrėjų, gyvenusią prie pat Lietuvos sienos, ir aš savo motiną esu vežęs – norėjo vieno žmogaus mirties datą sužinoti. Ir, žinot, vėliau jos spėjimas pasitvirtino... Kad ir kaip ten būtų, vietų vardai suteikia joms aurą, neišvengiamai su praeitim, su pradžia susijusią: Puodkaliai, Šatraminiai (šatrų, gal net gynybinės tvoros), Kulai, Kalviai, Valakai, Budriai, tie patys Žebrokai ar Šaukliai... Būna, kad ir itin emociškai „įkrauti“ – Šerkšniai, Gaubės... Tiesa, Kernai turi ir buitinę „etimologiją“ – nuo *kernoti*, t. y. bjauroti, gadinti ar net ką nors pažeminti, išniekinti (*tėp muni iškernuojė, ka ė kėtam pasakītė negalio*), bet veikiausiai tas *kernoti* bus kerų šaknis plėšyti.

Kokia šios sodos istorinė raida, kur rinktasi gyvenimų (sodybų) vietas, kokia jų struktūra, kaip buvo įrengtos trobos, o jose – bent dvi priemenės, alkieriai, nuo žemės kūrenami kaminai; kiek jų dar teko matyti? Kiek kartų gimtosiose sodybose paprastai gyvendavo?

Jau sakiau, kad labai sena ta Kernų soda. Mėgindamas įsivaizduoti atsakymą į Tavo klausimą, regiu lyg ir kokį senovinį žemėlapį – miškus, krūmynus ir upių gyslas: nuo Mosėdžio pusės pro Udralius ir Gaubes į Puodkalius atvingiuoja Bartuva, čia pat prie pilies kalno į ją įsilieja Erla, atnešusi savo ir *opalių* vandenis, vienas didesnių tas, kuris dar turės vandens, dar tekės ir pro mano mamūnės ir papunio, pro Mickų-Muižininkų, pro Paulauskių *gyvenimus*, kitas atribos Kernus nuo Šakalių (manoma, nuo tos paminėtos istoriniuose šaltiniuose kuršių Šakalės). Prie tų upių ir *opalių*, neabejotina, ir kūrėsi pirmieji gyventojai. Kitas, tikriausiai vėlesnis orientyras – Skuodo–Puodkalių–Kernų kelias, Daukšiuose atsiremiantis į „magistralinį“ Mosėdis–Lenkimai–Darbėnai... Ir kuo toliau nuo Erlos ir jos *opalių*, tuo didesni sodybose *prūdai*, mat viskam reikia vandens... Dabar man keisčiausia, iš kur Paulauskių Stanislovas, tas kaimynas senbernis, žinojo pasakojimus apie užėjusius švedus (žuvėdus), norėjusius tuose *prūduose* auginti žuvis... Dėl tų sodybų (gyvenimų) galiu sakyti, kad ankstyvoje mano vaikystėje jų dar būta apie dešimt tikrai „klasikinių“: dvejos *kūtės* (didesnės – arkliams ir karvėms, mažesnės – kiaulėms ir kokioms avims), didelė daržinė, kur suvežami ir ant grendymo kuliami rugiai, kur ir *duoba* su *pečium* linams ir grūdams džiovinti, kitame gale sukraunamas vasarojus, galbūt ir šienas, taip pat stoginė malkoms ar statybinėms medžiagoms laikyti, prie jos būtinai *vazaunė*, sakant, *meistarnė* su varstotu, dar vadinamu *stalbinkiu*, ir visais būtiniausiais įrankiais... Kiek žemesnėj vietoj, prie pat prūdo – pirtis. Šie *budinkai* paprastai apglėbdavo ūkinę sodybos erdvę, o troba ir klėtis, taip pat sodnas formuodavo gyvenamąją – jau daug pakilesnę ir „sakralesnę“... Kaip ir sakai, trobos paprastai būdavo dviejų galų, trys pereinamos priemenės per vidurį, vidurinioji priemenė – didysis kaminas, pro kurį dangus matėsi, ten ir atviras ugniakuras su vąšu, šalia – duonkepis su tamsia savo gerkle lyg nasrais, ten, aukštai kamine, ir pakabintos dešros ar lašiniai buvo rūkomi... Ko gero, vieni iš pirmųjų prisiminimų ir yra iš to kamino: tai buvo mistiška, gąsdinanti, bet ir labiausiai traukianti erdvė – ten kartais, rudens vakarais, blėsuojant jau gęstančioms žarijoms, kone baisios „apeigos“ vykdavo – pasakojimai apie prie Erlos sutiktas ugneles (nekrikštytas *dūšeles*), apie Kaminsko velnią, apie gyvos palaidotos moters vaidenimąsi... ten pirmąkart ir varomos naminukės paragauta. Kiek pamenu, beveik visų Kernų senųjų *gyvenimų* trobose tokie kaminai buvo. Žinoma, labiausiai gerbiama, švariausiai užlaikoma, su puikiausiais baldais ir su šventųjų paveikslais – geroji troba. Ji tik ypatingiems svečiams, giminės suėjimams ar kunigėliui kalėdojant priimti, o alkieriai – ir patiems būti, ir žmogui apnakvindinti. Paprastai gimtosiose sodybose gyvendavo trys kartos, o

Kryžius su Nukryžiuotojo skulptūra. Skuodo r. 2013 m. A. Baltėno nuotrauka

jei dar gyvi būdavo senieji tėvai karšinčiai – ir keturios. O kuo pasireikšdavo tų *gyvenimų*, kaip sakai, išskirtinumas? Pirmiausia, žinoma, jų vieta: vienos arčiau upės ar *opalių*, kitos visai netoli *medės* Mišutės, trečios labiau prie kelio glaudėsi. Apie pirmąsias sakydavo: *anū gīvenėmā īr dėdėlē poikiuos vėituos*. Išskirtinumo suteikdavo ir sodybos amžius. Bene seniausias buvo kaimynų Paulauskių *gyvenimas*, gyvenamoji troba dar iš XIX a. pradžios, o ant pat *opalio* skardžio, ant labai aukšto iš *opalio* pusės sukrauto akmenų pamato, stovėjo stačiai neįmanomo grožio klėtis, kuriai jau mano vaikystėje, Stanislovas taip sakė, buvo apie 200 metų... Norėję tą klėtį į Rumšiškes paimti, bet kas galėtų ramia širdim atiduoti tokią grožybę. Gyvenamoji troba, senas sodnas, *pliorių* (alyvų) krūmai, kur savo mėlyna spalva švietė maža koplytėlė, ir ta klėtis ribojo nedidelį kvadratinį kiemą, o jame – tamsiai žalia žolė, irgi lyg šimtmečių senumo. Nežinau kodėl, bet kai skaitau R. Granausko „Raudonus miškus“ ir prieinu tą vietą, kur sakoma, kad asloje žaidė vaikas, o už lango švietė nesudėtingas laikas, būtinai išvystu tą Paulauskių sodybos kiemą... Šiek tiek kitaip (net negalėčiau pasakyti kuo – gal savo racionaliu tvarkingumu) atrodė dvi kalvių Jodkų ir Motiejausko sodybos. Be abejo, nors savo struktūra ir *budinkais* panašūs, tie Kernų *sodos gyvenimai*, kaip ir jų žmonės, buvo labai individualūs: savo išvaizda, vieta, darbais, kvapais ir kitokia „materija“ kaipmat atpažįstami.

Kiek svarbūs ūkiuose buvo sodai (sodnai), daržai, gėlių darželiai? Ar vien tik praktiniais sumetimais dėl apsaugos nuo žiemių vėjų ir pūgų šiaurinėse sodybų pusėse diegdavo egles? Nelygu kur, bet koks būdavo liepų, klevų, šermukšnių, ąžuolų ir kitų medžių svarbumas?

Vaikai būdami tikrai žinojome, kurio *gyvenimo sodne* skaniausi obuoliai. Pats supranti, kodėl žinojome. Ne šiaip sau mums, vaikams, kalvis Jodkus Čigūninis žadėjo *pu gelžėnāti nukaltė* – neaišku, ar kad dantis išsilaužytume, ar kad visam laikui obuolį turėtume. Net keliu pro šalį važiuojant, ištremtų Stanių *sodnas* iš tolo kvepėjo. Ne kartą mes, mokinukai, tame sodne esame obuolius ir kriaušes kolchozo naudai skynę... O šiaip, neturėti savo obuolio savo vaikui – tikra sarmata prieš kaimynus. Tiesa, tie, kur buvo per melioraciją prie kelio suvaryti, iš pradžių ir neturėjo. Turbūt nenusikalsiu mūsų pasaulėjautai pasakydamas, kad *sodnas* gilai giliai yra iš Rojaus pirmavaizdžio – ir kūnui, ir sielai, ir ramybei atgauti... Be to, mamūnės antaninių kvapas – kaip viso rudens kvintesencija, o *gelžinės* obuolių, storai ir gražiai ant aukšto apklostytų, rūgštelė – net prieš pat Velykas dūšiai, ligonio sveikatai atgauti. Apie pritinginčius, apsileidusius mama sakydavo: *kad anėi ė gīven – ni vuobėlelės, ni kvietkelės, ni kuokė ougas krūmelė...* Tikriausiai neprieštarausi, kad tie daržai „aruose“ buvo įgavę kone išlikimo prasmę, nors, kita vertus, juose mes, vaikai, pajusdavome, ką reiškia darbuotis. O dėl gėlių darželių, tai atsimenu, kaip mūsų mama su kaimynėmis tardavosi, kaip gėlių daigais, jurginų kerais ar tulpių svogūnėliais keisdavosi, kaip paskui viena kitos darželio eidavo apžiūrėti. Neaiškus, dar baugus buvo tas antras dešimtmetis po karo, bet estetikos, grožio mat vis vien reikėjo. Kokias sunkiai paaiškinamas, net mistines nuojautas man, dar vaikui, sukeldavo tetos Stanislavos arbatinių rožių kvepėjimas pietinėje trobos pusėje prie *gonkų*, mėginau parodyti VIII knygos stacijoje „Nebova beraštė“. Ir visad sujaudina, vaizdo gaivumu perveria tie iš iš juodos žemės pavasarį lendantys rausvi „diegai pinavijų“ Kazio Binkio eilėraštyje...

Kažinkas mumyse yra išlikę (o gal ir įdiegta?) dėl medžių šventumo. Keista, kad net melioratoriai nedrįsdavo šimtamečių ąžuolų liesti, lyg kokius pagonybės paminklus vidur lauko palikdavo. Tas, kuriame buvo Jodkų sodybos gandralizdis, ir dabar vienišas stūkso. Mamūnė, man regis, dar žinojo medžių „kerėjimo reikšmes“, tačiau niekam jų neperdavė, nors tų jos kerų poveikį ir pats esu patyręs. Kad ievos, kad šermukšnio ar skirpsto žievė gydo, kad kadugynai, jų intensyvus kvapas gali sukelti regėjimus, haliucinacijas – niekam net abejonių nekildavo. O liepos tikrai dar buvo šventi medžiai – ir dėl savo žiedų, ir dėl juose dūzgiančių bičių, dėl jų skleidžiamos sveikatos. Neatmenu senos sodybos be liepų ir klevų. Nebežinau pastarųjų „reikšmės“ – gal sodindavo (ar palikdavo) dėl jų ramaus šlamėjimo, dėl teikiamo plataus pavėsio ar gydančios gaivios sulos pavasarį, o rudenį – dėl nepakartojamai skaidrių spalvų, dėl to rudeninio gamtos „gaisro“. Manau, esi teisus sakydamas, kad eglių eilės šiaurinėje sodybų pusėje irgi buvo sodinamos ne vien nuo žiemių vėjo ar pūgų. Tikriausiai pasąmoningai tai buvo apsaugos linija nuo pikto, nuo svetimo, riba, skirianti saugią *gyvenimo* erdvę nuo pavojingos svetimųjų (ar net savų mirusiųjų), nuo piktų dvasių erdvės. Kartais eglių juostos supdavo sodybą net iš kelių pusių.

Vis meni kaimo kelalio ronīčės kūlius *(kuršiškas žodis), iš jų būdavo sudėti trobų pamatai, prie slenksčio dunksojo akis traukiantis rausvas* kūlis, *o* šulinė *(ne*

šulinys!) buvo iškrauta tašytais akmenimis... Netoli stūkso ir į Mosėdį Vaclovo Into iš aplinkinių kaimų suvilkti kūlynai. *Kuo dar ir kodėl reiškėsi kerniškių pagarba* kūliams*?*

Gal tos *ronyčės* ir nebuvo specialiai akmenim klojamos, gal žmonės paprasčiausiai juos, iš laukų surinktus, sumesdavo į rudenim išmaltų *kelalių duburkius* ir taip tas *ronyčes* per kartų kartas *kūliais* „išgrįsdavo“? Dabar mėginu suprasti, ar ta kerniškių pagarba akmenims vien su mitiniais vaizdiniais, su Perkūno ir Velnio kova, su aukojimu ant jų, su paslaptingais ženklais, su buvusiom žemaičių šventvietėm, su senaisiais kapais susijusi... Vaikai būdami, vis ieškodavom akmenų, kuriais galėtume kibirkštis, ugnį išskelti. Kai tai pavykdavo, apimdavo keistas nepaaiškinamas džiaugsmas – lyg būtume kažką labai svarbaus padarę, kažką labai seno pakartoję. Mamūnė, pamačiusi, kad kas nors kokius geležius ant slenksčio akmens kala ar tiesina, visada subardavo: *Negadink nomų kūlė – velnė i truoba sulīs!* Vis dėlto manau, kad akmuo buvo gerbiamas ir dėl „būtiškųjų“ jo savybių: pats jo sunkis, jo kerpėm apėjęs amžinumas, gebėjimas priešintis viską naikinančiam laikui, jo su žeme suaugęs ramus gulėjimas buvo tos savybės, kurios tikrai patikdavo žemaičiui. Kaip ir duoto žodžio tvirtumas – lyg akmeny iškalta. Nieko neįsivaizdavom „tikresnio“ ir pastovesnio už tuos nepajudinamus *kūlius* po senais klevais prie klėties. Ant jų dažniausiai ir žaisdavom.

Kita vertus, akmuo – tvirčiausia statybinė medžiaga, be to, *kūliai* visur su žmogum žemaičiu kartu: ir *budinkų* pamatuose, ir iškrautoj iš jų *šulinėj*, ir atviram namų židiny, ir pirties krūsnėj, o įkaitinti ir kūtėj per speigus gyvulius šildantys... Ir, žinoma, prie trobos slenksčio. Neatsimenu nė vienos Kernų *sodos* koplytėlės (o jų būta visuose *gyvenimuose* ir prie kelio), kuri nestovėtų ant didelio, dailiai paplokščio akmens. Ir kur jie tokių rado!? – stebėdavausi. Dabar stebina kitkas – ta religijų simbiozė, taikus sugyvenimas: daili krikščionių bažnytėlė ant pagonių akmens.

Apie Vaclovo Into *kūlynus* pasakysiu taip: visiškai suprantu geologinę, edukacinę, pažintinę jų vertę, bet mane visada šiek tiek prislegia tų akmenų, suvilktų ten, išplėštų iš natūralios aplinkos, didingas ir niekaip neįveikiamas vienišumas... Beje, V. Into brolio žmona Staniūtė yra kilusi iš Kernų sodos... Su jų dukra Liuda Intaite kartu mokėmės Skuodo vidurinėje mokykloje 1970–1973 metais. Yra klasėje pasakojusi apie savo dėdę Vaclovą, žinoma, neužsimindama, ką Intų ir Stanių šeimoms teko patirti Sibiro tremtyje.

Kaip minėti vaizdiniai veikė kaimiečių gyvenimo būdą ir savybes? Ar vienodai buvo bendraujama su sau lygiais ūkininkais ir vadinamaisiais bubiliais*? Kuo pasireiškė kaimo bendruomeniškumas ir vienybė, kaip buvo sprendžiami nesutarimai?*

XVII knygos stacijoje „Daugiau tomsuos!“ mėginau atskleisti tą keistą, kone iš amžių einančią priešpriešą tarp Kernų ir Valakų sodos. Galbūt tai susiję ir su tuo, kad Valakai buvo „satelitinis“ kaimas, atsiradęs po LDK žemės reformos, taigi ne toks senas ir ne toks „tikras“, kaip Kernai. Kerniškiai kažkodėl galvojo, kad valakiniai ne taip uoliai tikėjimo ir tradicijų laikosi, ne taip noriai savo žemę dirba, yra kažkokie laisvamaniai ir „sicilistai“, kas be ko, tingūs ir apsileidę, tad visus, net gana pasiturinčius, vadino *bubiliais*. Vadinasi, iš aukšto žiūrėjo. Žodžio *bubilis*, labai aiškiai nusakančio požiūrį į žmogų, etimologiją iš latviško *būbēt* (mūsoti, pelyti, gliaumėti, nešvarumais apeiti) perteikiau irgi toje pačioje XVII stacijoje. Man pačiam įdomesnis kitas aspektas: praradus nepriklausomybę, po karo vėl sovietams užėjus, ta priešprieša tik pagilėjo, įgavo sunkiai nusakomo egzistencinio nuožmumo (tarkim, pažeminti išdidūs ūkininkai, jų šeimos, jų sūnūs ir neva teises „atgavę“, šiek tiek galios „įgiję“ samdomi bernai, mažažemiai, suvargę *bubiliai*), tačiau ji atkakliai buvo stumiama iš apšviesto santykių lauko, traukėsi į kalbos periferiją, į pasąmonės tamsą. Toje tamsoje, toje sąmonės periferijoje ir virė užgniaužtų jausmų „gyvenimas“, buvo daromi niūrūs sprendimai... XVII staciją apie pokarį ir kolchozus baigiu tokia formule: „Tuoki tatā, bruolē žemaitē, stacėjė, vuo gīva, vėskuo pėlna tomsa – anuos riemā.“

O bendruomeniškumas? Tokiame uždarame, bet gyvame „organizme“, koks buvo Kernų soda, bendrų reikalų, bendrų darbų, bendro susitarimo ar sprendimų niekaip neišvengsi – tai ir vieškelio taisymas, ir bendros ganyklos bei ganiava, ir užliejamų Erlos pievų šienavimas, o kur dar rugiapjūtės, bulviakasio, vasarojaus kūlimo talkos ir patalkiai. Tų talkų ir patalkių ir pats dar esu matęs, o labiausiai prisiklausęs, tarkim, apie bernų *šposus*... Kolchozų laikais irgi būdavo darbų pabaigtuvių šventės su vaišėmis *iš paskutiniųjų*, o konfliktų sprendimas virto „draugiškų teismų“ farsu. Man regis, sodą vienijantis veiksnys buvo ir jos amatininkai – kalviai ir meistrai: arklių kaustymas, padargų ir kitų apyvokos daiktų taisymas, nauji baldai ir, žinoma, statybos. Visu kaimu sueję, vyrai per dieną rąstų sienas suklodavo, *kazilus* suremdavo ir ąžuolo lapų vainiką su sūriu ir buteliu iškeldavo... Žodžiu, kam sulūžus, sugedus

ar kokiam sienojui papuvus – pas kalvį ar meistrą kelio galas, o ten ir visos *naujynos* kartu su žmonėm sueina... Be to, jų Mosėdžio parapija, religinės šventės, atlaidai, Velykų prisikėlimas, kunigo kalėdojimas, vaišės (pietūs) jam. Dėl to, atmenu, net varžomasi buvo – kas gi šiemet priims?!

Ne viskas, aišku, taip jau gražu ir šviesu buvo. Būta ir savivalės. Kernų gaspadoriai, įtarę vieną varganą žmogų karvę pavogus, šonkaulius sulaužė, negyvai *nuzurdojo*. Net vaikai žinojom tą posakį: *Cu! Tumsi naktės, jouda karvė! Kamė mona piningā?!*

Ką byloja knygon pasitelkti istoriniai dokumentai: XVI a. Valakų reformos Daukšių dvaro inventorius, XIX a. pabaigos sodos vyrų su vis atsikartojančiomis pavardėmis bylinėjimasis su kunigaikščio Oginskio ūkvedžiu dėl bendrose Kernų sodos ganyklose (Mišutėjė) iškirstų medžių? O kaip pokariu kulkoznikams *su išpjautomis kelnių sagomis iš klubo, šaudydami virš galvų, liepė bėgti vietiniai „miško broliai“?*

Tiesą sakant, tie dokumentai irgi buvo viena iš paskatų parašyti tas stacijas, tą „Tomsė so žalės“ skyrių. Kaip jau sakiau, pribloškė stačiai protu nesuvokiamas gimtosios sodos žmonių sėslumas – šimtmečiais tos pačios pavardės, tos pačios giminės, nors racionaliai tai nesunkiai paaiškinama: juk *gyvenimus* vis paveldėdavo vyresnieji sūnūs, ūkiai nebuvo išdraskomi, dalimis išskaidomi, užkuriom retai kas (kaip tas mano prosenelis) ateidavo. Tačiau emociškai giliai užkabina, kai žinai, kad štai to kartu augusio, tarkim, Mickiuko, protėviai čia jau prieš šimtmečius gyveno... Kita vertus, skaitydamas Kernų sodos žmonių bylinėjimosi su kunigaikščiu Bogdanu Oginskiu dokumentus suvoki, kaip buvo jų susitelkta: juk turbūt reikėjo išmanantį advokatą (gynėją) samdytis, reikėjo kažkokiu būdu iš Senato kanceliarijos Peterburge tas jų teisumą įrodančių dokumentų kopijas gauti, apeliacinį skundą parašyti. Nors byla ir buvo (mano nuomone, nepelnytai) pralaimėta, tačiau susitelkta, daug išmanymo ir drąsos parodyta, taigi veikta išvien, tik pora atsimetėlių buvo... Beje, tą istoriją, kaip kortuotojams, kurie, viską iš namų, iš savo šeimų grobdami, per kiauras naktis lošė, vietiniai „miško broliai“ kelnių sagas išpjaustė ir šaudydami virš galvų liepė bėgti, man ne kartą pasakojo tėvas... Matyt, panašių atsitikimų ir daugiau būta, nes supainiojai su tuo, kaip kartais miškiniai jaunimo pasišokimus tuoj po karo išvaikydavo. Mano XX stacijoje aprašytas atsitikimas, regis, liudija, kad vis dėlto labiau tuomet pasitikėta savais miškiniais, nei svetima sovietų valdžia...

Pro Kernus savaip užgaudama sodos žemes pravinguriuoja Erla (gaila, bet jau užtvenkta). Kaip aiškintum jos vardą? Rašei, kad jos tėkmė vis mainėsi kaip mintys, nes ją supo užtvenkiami ir paleidžiami opaliai*, gurgėję net soduose. Kuo įsidėmėtini visokie kitokie vandenai – pelkynai, duburkiai, šaltiniai?*

Net dabar vanduo, jo takumas, jo mainymasis, skaidrus jis ar sutemęs, ką atspindi ar ką sugeria, man atrodo kone pats paslaptingiausias dalykas. Tokia pat yra ir ugnis... Nežinau, ar pavyko tai perteikti XIX stacijoje „Viegielės“, bet Erla man saugo tokių vandenų pavidalus. Jos vardas gali būti siejamas su erlomis (užliejamos lankos), vis dėlto norisi tą vardą kildinti iš indoeuropietiškos šaknies *er* ‘bėgti, vingiuoti; virti, kunkuliuoti’ – ir giliau, ir „realybę“, regis, labiau atitinka. Man tai ir tekančios, dabar jau ir užtvenktos, *pomietės* sinonimas, gal metafora. Esu matęs, kaip Erloje vėgėles rankomis gaudydavo. Tam reikėjo ir nuojautos, ir įgudimo, tik keletas sodos vyrų tuo užsiimdavo. O kitas žuvis meškeriodavo, lydekas ašutų kilpom mėgindavo užnerti. Tiesa, Skurdauskių ir Paulauskių trobų ar klėčių pastogėse dar rasdavome venterių, bet kaip juos stato, nesu regėjęs. *Prūduose* karosus ar lynus daugiausia *bridėmis* išsmaukdavo, o mes, vaikai, – ant virvės prisirišę *krežį*. Kokių didesnių pelkynų ar įsimintinų šaltinių aplinkui nebuvo, prisimenu tik *linmarkas*, jau kerpėm užėjusias. Jose labai skaidrus vanduo...

Kiek Tavo vertybines nuostatas lėmė S. Daukanto, Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos, Motiejaus Valančiaus, Žemaitės, R. Granausko, Stasio Jonausko ir kitų tėviškių ir gyventų vietų artumas, jų kūrybos žemaitiškas tikrumas?

Turbūt niekas neprieštaraus, kad gimtinės, gimtojo krašto vaizdinys kuriasi (klostosi) ne vien iš to, ką pats esi regėjęs, girdėjęs, iš tikrųjų patyręs. Ar galimas Šiaurės vakarų krašto paveikslas be R. Granausko, be S. Jonausko kūrybos? Kaip ir XIX a. pabaigos–XX a. pradžios kaimo žmonių gyvenimo, jų charakterių suvokimas – be Žemaitės? O dar giliau, lyg nepajudinamas savimonės pamatas, – J. A. Pabrėža, S. Daukantas, M. Valančius... Kad ir nelabai daug apie juos bežinantiems – vis dėlto laiko, pasaulėjautos tęstinumas. Kas be ko, šių iškilių žemaičių tėviškių, gyventų vietų artumas, nori tu ar nenori, veikia emociškai, kelia savivertę: esi iš tos pačios žemės, iš tų pačių žmonių. Atsiranda neišgalvoto bendrumo jausmas. Tai tikra.

Kalbam žemaičių telšiškių tarme, bet esam kuršių palikuonys, išlaikę šio krašto žmonių keistumą,

savitumą, archajines pasaulėjautos ir kalbinės mąstysenos lytis (dviskaita, būtasis dažninis laikas su liuob *konstruktu ir kita). Vis dėlto žemaičiai (ir šiaurės vakarų) – rytų baltai, o kuršiai buvo vakarų baltai, tad skyrėsi kalbinė (ir ne tik) genetika... Kiek tai pastebima ir susilieję kasdienybėje?*

Šiek tiek žinome apie išnykusių (ar žemaičių asimiliuotų) kuršių gyvenimo būdą, įpročius ir papročius, apie jų kalbą, jie turbūt anksčiausiai iš šio regiono minimi ir kitų kraštų istorinėse sagose, kronikose. Kai kurie tyrinėtojai, tarkim, Arturas Mickevičius, mano juos buvus narsia, žiauria, plėšikaujančia gentimi... Nežinau kodėl, bet ir pats jaučiuosi turįs kuršiško kraujo. XX stacijoje rašau apie keistą vaiko išgyvenimą, patiriamą su tėvu ir dėdėmis per istorines kuršių žemes važiuojant į Latviją – jam atrodo, kad kažkada, labai labai seniai, jau yra čia buvęs... Gal tai tik kelionės įaudrinta vaizduotė, bet gal kas ir giliau – genetinė kūno atmintis?

Ir dar vienas, tikriausiai irgi įsikalbėtas, įsivaizdavimas. Man, vaikui, visada kėlė baimę, bet ir keistą pasididžiavimą tie staigūs mano krašto žmonių valios, drąsos, netikėti pykčio proveržiai vos tik pajutus pavojų sau ar artimiesiems. Lyg kažkas iš tų karingųjų kuršių užsilikę... Toks buvo ir mūsų tėvas, ir dėdė Konstantinas, o ypač tėvo pusbrolis Skarų Povilis... O šiaip juk romūs ir taikūs žmonės. Klausiu savęs, ką sako tie nuožmūs, kruvini susidūrimai jaunuomenės susiėjimuose jau gerokai po karo?..

Apylinkėse tebedunkso kuršiškieji Apuolės, Puodkalių, Kubiliškės, Imbarės piliakalniai, Laivių senkapiai, jaučiama latviškojo Kuršo, seniau jų įvaldytosios Baltijos artuma... Kaip pats suvoki kuršiškojo substrato poveikį vietiniams, kuriems nuo seno, anot gintališkėno, irgi žemaitiškai rašančio Donato Butkaus, „žemė brangesnė už duoną“?

Galvodamas apie šio krašto praeitį, nebegali jos įsivaizduoti be čia kadaise gyvenusių žmonių, ieškai reliktų, nori juos išvysti savyje ir kituose, o tas intonacinis šių vietų kalbos tamsumas – tarsi iš gūdžių Kuršo miškų, ritmo kietumas ir staigumas, manai sau, – iš kuršiško charakterio... Tiesą sakant, savųjų vietų istorijos pažinimas – itin svarbus savivokai: jis suteikia tvirtą pamatą autentiškai laikysenai, o jausmams – gylio.

Mums artimų vietovių žmonės tradiciškai laikomi labai krikščioniškai pamaldžiais: kryžkelėse ir prie namų stūkso medinės koplytėlės, kryžiai, per religines šventes ir laidotuves būtinai pritariant trūbais giedami Žemaičių Kalvarijos kalnai. Kita vertus, kaimiečių (ir išeivių) sąmonė tebėra natūraliai prisodrinta prosenovinių baltų religijos ir mitologijos vaizdinių, be išlygų gerbiama žemė, vandenys, šaltiniai, akmenys, medės (miškai), išskirtiniai šventi medžiai, biržės, gojai, godojamas Perkūnas ir kitos senosios dievybės, pasitelkiami būrimai, gydančios čemeryčios, ateities spėjimai. Kaip tai buvo suderinama Tau augant ir bendraujant su kaimynais ir artimaisiais?

Esi visiškai teisus dėl šių mūsų krašto žmonių pasaulėjautos ar net pasaulėžiūros bruožų. Kai dabar pagalvoju, man augant, tasai pagoniškasis, gamtiškasis pasaulėjautos sluoksnis senuose žmonėse buvo gal net gyvybingesnis nei krikščioniškasis, nes kilo iš jausmų, iš pagarbos žemei, jos medžiui, jos gyviui. Tai natūrali gyvenamoji aplinka, įtraukianti visą žmogų, jo mintis. Suprantama, moraliniai imperatyvai, viešoji elgsena jau tvirtai siejosi su krikščionybe, tačiau maitinama ji buvo (o gal ir tebėra) senųjų mitologinių ir religinių vaizdinių „materijos“ – žemės, ugnies, vandens... Ką iš tikrųjų reiškia šlakstymas švęstu vandeniu, nuo gaisro sauganti Agotos duona, už *balkio* užkišta kadagio šakelė?.. Kokių tik veiksmų, kokių kerų ir užkalbėjimų nesigriebdavo mamūnė artėjant perkūnijai, kurios kažkodėl labai bijojo! O ta papunio *biržalė*, buvusi jam lyg kokia antroji bažnyčia... Galbūt iš ten pat, iš tos simbiozės, ir tas mano palyginimas X stacijoje: „vuo šėndėin anėi jau kert velkiems paponė bėržalė, kor beržā tėik aukštė, tėik tėisė – liguo dėdiuojė altuoriaus žvakės Muosiedė bažnīčiuo...“ Tarkim, kaimynė Rozalija Taurinskienė mums, vaikams, atrodė turinti kerėjimo galių, esanti *čerauninkė*.

O sugyveno tie senieji ir krikščioniški vaizdiniai gana taikiai, nebent kas nors (tarkim, kunigas per pamokslą ar kalėdodamas) imdavosi specialiai tai racionalizuoti, rodyti, kad senieji tikėjimai, visokie būrimai ir *čerai*, yra visiškai netinkami tikram katalikui. Žodžiu, kažkokio didelio nesuderinamumo, priešpriešos žmonių sąmonėje dėl to nebūta... Kad jau kalbamės, noriu ir pasiguosti: kaip sunyko žmonėse autentiškų dalykų pojūtis! Parvažiavęs šį rudenį į tėviškę, apstulbęs pamačiau, kad prie kelio stovėjusi sena mūsų koplytėlė, kurią daugiausia prižiūrėdavo teta Stanislava, o ir aš pats retkarčiais paremontuodavau, perdažydavau, – visiškai nauja, bet kita. Nežinau, koks ir kieno ten vykdytas „projektas“, bet senosios prie Kernų kelio buvusios koplytėlės (ir toji, kur ant Kernų ir Puodkalių ribos) pakeistos naujomis, pagal vieną kurpalį padarytomis. Tiesa, mūsosios viduje dar radau lyg ir tuos pačius šventus paveikslėlius, Sopulingosios Marijos skulptūrėlę, tik jau be žvaigždžių vainiko... Ir taip skaudu

Lietuviškasis epidemijų, karų ir kitų negandų kryžius – karavykas. Skuodo r. 2013 m. A. Baltėno nuotrauka

pasidarė – o kur ta sena, mūsoji, ta, kuri tokia pažįstama, ta tikra?! Suprantu, kad kilnių tikslų būta – atnaujinti, pagražinti, gal net išsaugoti... Bet nejaugi mūsų sąmonėje tai, kas tikra, autentiška, jau visiškai yra išstumta pakaitalų, padirbinių ir surogatų?.. Gerai nors tiek, kad tų paplokščių *kūlių*, ant kurių tos koplytėlės stovėjo, kokiais cementiniais blokais nepakeitė.

Daug kas telpa į du esminius dėmenis, prasmingai įvardytus Tavo knygos pavadinime, – žemę ir dangų. Kaip nusakytum jų filosofinį ryšį ir prieštaras kaimiečių, žemės žmonių, (ne)kasdienėje buityje ir jiems savaip gvildenant būties prasmę?

Pasakysiu, kad ir man pačiam tos knygos pavadinimas nėra visiškai aiškus – lyg iš pasąmonės būtų iškilęs. V. Daujotytė recenzijoje šią žemės ir dangaus priešpriešą taip interpretavo: žemės ir dangaus ginče žemaitis visada stosiąs žemės pusėn, mat dažnai dangus dar nematąs to, ką žemė jau žino. Ir tai turbūt tiesa. Kita vertus, supraskime, koks sunkus yra žmogaus sąmonės, taip giliai įtrauktos žemės darbų, jos rūpesčių, paties išlikimo ir išgyvenimo, kelias iki dangaus, iki sakralumo, iki simbolio. Bet dar sunkiau be vilties, be pažado. Prisimenu, kokią tikėjimo dramą išgyveno mūsų mama, mirus pusantrų metų mūsų sesutei, kol galiausiai susitaikė, tarsi suvokė, kad *dangus jau mato*. Sauganti, globianti, jau žinanti žemė ir priimantis, iškeliantis, amžinybės pažadą teikiantis dangus. Jei pastebėjai, beveik visos stacijų (o dažnai ir eilėraščių) situacijos tokios, kad žmogus t e b ė r a kelyje. Anapus nebūtų anapus, nebūtų idealybė, jeigu ten galėtum taip paprastai įžengti... Gal žmogus ir yra tasai einantis, bet, kol gyvas, visada liekantis t a r p, liekantis š i a p u s.

Knygoje ypač išryškintas egzistencinis ir, rodos, nesvarstytinas doros pagrindas – šeimos ir giminės (genties) ratas, jo pojūtis kur bebūtum. Ir mano tėvas, kilęs iš Gintališkės, sakydavo: – kap gali nesigintintė, juk tas pats kraus... *Ką pasakytum apie žemaičių douninin̄kų šeimos kerą ir platesnę giminystę?*

Gal kiek ir pompastiškai nuskambės, tačiau be tvirtos šeimos, be tų giminės kerų, be kaimyniškų bendruomenių neįsivaizduoju ir stiprios, tarkim, žemaičių, genties, galiausiai ir atsparios, gyvybingos tautos. Man augant dar buvo įprasta vestuvėms ar net krikštynoms kone visą giminę, visus kaimynus sukviesti. O susirinkę juk ne vien gerdavo ir *baliavodavo* – ir apie gyvenimą pasišnekėdavo, tarsi iš naujo „susipažindavo“, ryšius sutvirtindavo. Ten ir jaunoji giminės karta galbūt pirmąkart susitikdavo, vienas kitą pažindavo. Gera buvo žinoti, kad plati tavo giminė, kad tvirta, kad vieni kitus gerbia, kad bėdai ištikus padės. Gal ne vien *tas pats kraus* juos vienijo, bet ir tarmė, žemė, gyvensena, toks vis dėlto specifinis jų tikėjimas, apeigos. Kam nors mirus, į *budynes* nieko atskirai kviesti nereikėdavo – vienas per kitą susižinoję susirinkdavo. Stacijoje „Nebova beraštė“ mėginu dar gilesnį tos bendrystės klodą atskleisti – tarsi mamūnės akyse koks genties kodas būtų „įrašytas“..

Kokia buvo Tavo mamalė (mama), tėvalis (tėvas)? Kaip apibūdintum santykių su seserimi ir broliais svarbą, lyginant su kitais kaimo vaikais, vėliau moksladraugiais?

Suprantama, norime tą laiką, kai kartu su tėvais, su seneliais, su broliais, su kitais artimaisiais buvom, matyti kuo šviesesnį. Bet juk tėvas yra ne vien saugumo garantas, o motina – ne vien meilė ir švelnumas, tad negali pernelyg idealizuoti. Jie yra ir autoritetas, ir pavyzdys, ir moralinis imperatyvas, o iki atsiskiriant jų valia yra ir tavo valia. Jausmas, kad esi neatskiriama jų dalis – jokiais svarstymais nesunaikinamas. Tai „įrašyta“ genetiškai, tai tavo pirminės tapatybės „pasas“. O su kitais kaimo vaikais draugaujant, reikėjo tas „tapatybes“ suderinti, prisitaikyti ir susitaikyti: juk buvom aiškiai identifikuojami: *Kobėliaus vaikelė*, *Būtės vākā*, *Mėckaus mergātės*... O toliau – lyg antras tapatybės ratas: *kernėškė*, *valakėnė*, *daukšėškė*, *užopėnė*... Sunku tai racionalizuoti, visai kas kita – kai rašai, kai visa tai jau regi, kai jau „gyvenama“. Gal todėl ir tėvų savybių čia „neišskaičiuoju“ – skaitykite stacijas, jie ten tikresni pasirodys...

Tikslingai sustodamas stacijose, rokoudamasis *su kraujo artimaisiais tarsi iš čia ir iš anapus, papasakojai epinę bene penkių kartų šeimos istoriją. Pavyzdžiui, kaip propapunis dėl teisės turėti savo žemės vedė našlę su septyniais vaikais. Skvarbių įžvalgų kupini pastebėjimai apie mamūnę, papunį, mamalę, bočių, daugelį kitų artimųjų. Ką išskirtum iš Tau gal nevalingai jų perteikto tradicinio pasaulio pažinimo ir gyvenimo išminties?*

Teisingai sakai, kad nevalingai perteikto pažinimo. Gyvenimo išminties irgi niekas specialiai nemoko. Kartu su jais būdamas tik nujaučiau, o dabar turbūt jau ir žinau, ko vertas buvo tas tetos audėjos Stanislavos darbštumas, žemaitiškai kieta jos laikysena, kai pareiškė: *Ėš anū valdiuos pėnsėjės aš nejimsio!* Arba tas propapunio begalinis noras savo žemės, savo *gyvenimą* turėti – kiek atkaklumo, užsispyrimo ir valios būta, rodo tie dalių našlės vaikams atidavimo, skolų grąžinimo

ranka rašyti pakvitavimai. Jis iš tikrųjų uždirbo tą žemę ne tik sau, bet ir būsimoms šeimos kartoms... Manau, nėra neginčijamas posakis, kad tik teigiami pavyzdžiai moko. Valakų bočiaus Aleksandro gyvenimas yra tikras pavyzdys, kaip valia palaužiama, kaip sunyksta gebėjimas dorai būti, nors giliai giliai dar gyvas žmogiškas gerumas...

Su broliu Velykų antros dienos rytmety, mamos pakusinti, ėjote su rykštelėmis nuplakti Valakų marmalės tam (ir ne tik tam), kad gautumėt kietai virtų kiaušių... Kaip švęsdavote pagrindines kalendorines ir šeimos ar visos giminės šventes? Kaip tada rengdavotės, ką valgydavote, ar dainuodavote? Kur „susigadydavo" tetos Stanislavos austi tamsūs su žaliais divonai? Kaip švęsdavote Užgavėnes, gal įstrigo pasakojimų apie blukio valkiojimą ir deginimą?

Pernelyg „nesidemonstruodami", kiek atsimenu, visada Kūčias, Kalėdas ir Velykas švęsdavome, per Visus Šventus į Mosėdyje esančius kapus ir bažnyčią važiuodavome. Išlikęs atminty toks vaizdas: mama traukia iš pečiaus apskrudusias silkių galvas, o tėvas atsisėdęs ant krėslalio piestoje grūda kanapes – Kūčioms tikrai bus spirginės ir cibulynės... O kitko – ką Dievas duos. Sunkus mums tuomet buvo metas, mat tėvai statėsi. O dėl aprangos – ir namuose būdami šį tą geresnio užsivilkdavo. Kad giedodavo – neprisimenu, nors per Velykas svečių atvažiavus tikrai uždainuodavo, tėvas manėsi labai gerą balsą turįs... Vėliau, jau prakutus, mama visada šventėms pyrago, paprasto ir vyniotinio su uogom, taip pat Velykų bobą (*babką*) iškepdavo, visada žlėgtainio (*roleto*) suslėgdavo, kitokios mėsos, rūgusių šutintų kopūstų patiekdavo, o per Užgavėnes lyg ir regiu ant stalo virtą kiaulės pusgalvę su visu šnipu... Prisiminimas iš tikrai gilios vaikystės: aplink mamūnės namus baisus alasas, smarkiai į duris, į langus beldžia, kažką laluoja ar dainuoja, o mama mane kažkur neša, lyg paslėpti norėtų – „žydeliai" (persirengėliai) į trobą veržiasi, visiems tiek išgąsčio... Aš to jau nebemačiau, bet kaimynas Paulauskių Stanislovas pasakojo, kad jo jaunystės metais ištisais pulkais „žydeliais" eidavo, didžiausiom kompanijom iš kaimo į kaimą rogėm važiuodavo, dažnai tos kompanijos susidurdavo, visko tuomet, net kraujo, būdavo. Medinių išskaptuotų *ličynų* su kučkailio barzdom, su pakulų plaukais ant mamūnės trobos aukšto ir pats dar esu radęs... Apie blukio vilkimą per kaimą nesu girdėjęs pasakojant... Man atrodo, kad, be tradicijos tęsimo, tiems persirengėliams ne mažiau svarbi buvo ir psichologinė jų būsena: gera būti neatpažintam, lyg už bendruomenės ribų pasitraukusiam. Užsidėta Užgavėnių kaukė leidžia nusiimti kasdien nešiojamą... Tiesa, tetos Stanislavos austi *divonai* tikrai daug kam ir daug kur *susigadydavo*. Tie *tomsė so žalės* – kambariui, kur mirusysis šarvojamas, išsegti, šviesesnių spalvų – ant lovos užtiesti, sakant, prieš šventes pasipuošti, ar *sėdenei*, į svečius ar bažnyčią važiuojant, užkloti. Aš pats, jau Vilniuje, vaikams (o paskui ir anūkams) ant grindų žaidžiant paklodavau – lai pratinasi „rūpužiokai" prie žemaitiškų „raštų"!

Rašei, kad visa, kas yra esminga, – žmogaus dvasios, prigimties tarmiškumas. Ar po rašymų iššūkių lieka pojūtis, kad Kernų (gal ir kitų vietovių?) egzistencinis tarmiškumas išliks?

Maniausi, kad parašęs ir išleidęs „dā dongou nematont, bet žemē jau žėnont" ir būsiu išskleidęs, realizavęs tą savo tezę apie žmogaus dvasios, jo prigimties, visos jo būties tarmiškumą. Tai patvirtintų ir mano gimtųjų vietų žmonių, perskaičiusių šią knygą, reakcija: viską supratę, atpažinę, net apsiverkę skaitydami – taip artima, sava buvę. Žinau, kad teoriškai pagrįsti mintį apie žmogaus būties tarmiškumą prireiktų labai rimtų filosofinių, kalbinių, galiausiai ir mitologinių tyrimų, vis dėlto nuojauta sako, kad pamiršti šios tezės nereikėtų. Nėra gyvybės, mąstymo, jausmo be pradžios, be laiko ir be vietos, todėl manau, kad ir tas Kernų „egzistencinis tarmiškumas" išliks. Kad ir kaip jis keistųsi.

ORIGINATING FROM KERNAI

A conversation with the poet and essayist Justinas Kubilius, who published a book of poems written in the Samogitian *dounininkai* dialect: "*dā dongou nematont, bet žemē jau žėnont*" (2023). Born and raised in the village of Kernai (Skuodas district), after graduating from Lithuanian studies at Vilnius University, Kubilius is known as a professional and experienced editor of publishing houses, he has written literary criticism, essays, and poetry. His new book, where family and family history intertwine, is discussed here. The unique life of several generations in Kernai village, as well as old customs and lifestyle changes during the Soviet period, are remembered. The importance of language (dialect) and place (homeland) for the identity of a person and their worldview is revealed. According to Justinas Kubilius, people born in the northwestern region, in historical Curonian lands, are connected by "some emotional, even historical memory of the dialect."

GIRIOS MEDELIAI – MANO BROLELIAI

Vykintas VAITKEVIČIUS

Paskutinioji 21-ojo Prigimtinės kultūros seminaro diena. Juodonys. 2023 m. liepos 2 d.
Dalios Blažulionytės nuotrauka

Toks buvo ir šiemet jau 21-ąjį kartą surengto Prigimtinės kultūros seminaro pavadinimas. Jo rengėjai, pranešėjai, aptarimų vedėjai dėmesį sutelkė į žmogaus ir miško ryšį. Seminaras subūrė daugiau kaip keturias dešimtis tyrėjų iš įvairių mokslo sričių ir antra tiek klausytojų, kurie kartu ieškojo žodžių ir būdų, kaip apibūdinti, atskleisti ryšį su mišku ar vienu vieninteliu medžiu, taip pat tyrė šio reiškinio kontekstą. Po jo sekė svarbi užduotis šią be galo seną ir mūsų dienomis dar gyvą tradiciją aprašyti kaip tautos vertybę ir pateikti Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadui atitinkamą paraišką su gausiais priedais[1].

Įvadinėje seminaro dalyje, kuri 2023 m. sausį vyko Marcinkonyse, ryšys su mišku buvo nagrinėjamas iš kalbos, tautosakos ir literatūros, religijos ir mitologijos, kultūrinės antropologijos, filosofijos, taip pat geografinės – kraštovaizdžio tyrimų ir apsaugos – perspektyvų. Po pusmečio susirinkus Juodonyse, Rokiškio rajone, įprastų mokslo sričių ribų tarytum neliko, ir visi seminaro dalyviai į mišką žvelgė kaip į nežmogiškųjų asmenų bendriją, kaip į vietą erdvėje, kaimo ir miesto kraštovaizdyje, taip pat apmąstė miško pajautą, miško išteklių – gėrybių naudojimą ir miško reikšmę lietuvių tapatybei[2].

Prieita prie išvados, kad žmogaus ir miško ryšys – tai lietuvių prigimtinės kultūros reiškinys, kuris kyla iš asmeninės, bendruomeninės ir visos tautos pasaulėžiūros, žinių, įgūdžių bei praktikų visumos (jis taip pat glaudžiai susijęs su gyvensena miškingose vietovėse bei amatais).

Tradiciniam žmogaus ir miško ryšiui Lietuvoje būdinga, kad žmogus: 1) miške su biologinėmis

1 Lietuvos kultūros tarybos finansuojamą projektą 2023 m. įgyvendino Prigimtinės kultūros institutas, bendradarbiaudamas su Lietuvių literatūros ir tautosakos institutu, Dzūkijos nacionalinio parko ir Čepkelių valstybinio gamtinio rezervato direkcija ir Lietuvos nacionaliniu kultūros centru.

2 Pranešimų ir jų aptarimų vaizdo įrašai yra prieinami „Youtube“ platformoje, Prigimtinės kultūros instituto paskyroje www.prigimtine.lt.

rūšimis – medžiais, krūmais, žvėrimis, vabalais, grybais, kerpėmis, uogomis ir kitomis – kuria, palaiko ryšį kaip su sau lygiomis būtybėmis; 2) miško išteklius naudoja (medžius kerta, žvėris medžioja, grybus, uogas, vaistinius augalus renka ir kitas veiklas atlieka) laikydamasis tvarumo – socialinės atsakomybės – nuostatų ir sau priimtinu būdu už gautas dovanas miškui atsilygina arba padėkoja; 3) bendrauja su mišku ir medžiais, atrasdamas ten prieglobstį, dvasinę pusiausvyrą, sveikatos ir kūrybos įkvėpimo šaltinį, saugodamas istorinę atmintį ir ugdydamas pilietiškumą. Pabrėžtina, kad žmogaus ir miško ryšys yra įsišakniję skirtinguose tradicinės kultūros lygmenyse, jis reiškiasi per mąstyseną, elgseną, jauseną; tai yra svarbus lietuviškos tapatybės dėmuo[3].

Seminaro dalyviams ir paraiškos rengėjams daug kartų kilo klausimas, kaip, kokiomis formomis žmogaus ryšio su mišku tradicija gyvuoja Lietuvoje šiandien, kaip ji reiškiasi, kas sudaro jos branduolį. Lengva pasakyti, kad grybautojai ir uogautojai bendrauja su mišku, tad puoselėja šią tradiciją, o miškus kertantys verslininkai jai nepriklauso. Kur kas sunkiau rasti liudijimų, jog vis dar gyvas dvasinis ryšys su mišku kaip esybe, jog žmogus miške patiria šventumą, randa nusiraminimą ir paguodą. Tad šiandien žurnalo skaitytojų dėmesiui – nepaprasti Elenos Butrimavičiūtės-Targavičienės iš Poškonių (Dieveniškių sen., Šalčininkų r.) (1929–2018) gyvenimo istorijos puslapiai bei pasakojimas apie jos ryšį su mišku ir medžiais.

Nuo 2011 m. vasaros iki 2014 m. vasaros Inga Butrimaitė-Jurginienė, dr. Daiva Vaitkevičienė ir dr. Asta Skujytė-Razmienė pas Eleną lankėsi iš viso 18 kartų. Susitikimai truko nuo valandos iki visos dienos, praleistos Elenos namuose, kieme ir (arba) miške. Buvo nustatyti 127 vaistiniai augalai ir dar 13 sveikatinančių augalų rūšių, kurias Elena pažinojo, rinko ir naudojo. Per minėtąjį laikotarpį Lietuvių tautosakos archyvui perduota 51 val. garso įrašų, daugelis Manto Lapeikos sukurtų vaizdo įrašų, nuotraukų.

Elenai parodytas išskirtinis dėmesys (beje, šiam moksliniam tarpdalykiniam projektui neprašant jokios institucinės paramos) suteikė galimybę surinkti vertingiausių žinių. Prie daugelio faktų, siužetų, receptų, augalų ir dar daugelio Elenos išgyventų, patirtų dalykų buvo sugrįžta ne po vieną kartą, vis tikslinant ir pildant tai, kas jau anksčiau buvo jos ištarta arba parodyta. Tyrėjų sukaupta ir iš dalies perimta Elenos žinija – tikras mūsų kultūros turtas. Prie šių vertybių tautosakininkai, etnologai, antropologai, botanikai, medikai, istorikai sugrįš dar ne kartą.

Iki šiol apie E. Targavičienės asmenybę ir jos etnobotaninę žiniją plačiai kalbėta VII Prigimtinės kultūros seminare Rumšiškėse[4], rašyta „Būdo“ žurnale[5]. Prigimtinės kultūros instituto teikimu, 2014 m. gruodį Elena buvo apdovanota Kultūros ministerijos premija už tradicinės kultūros puoselėjimą.

Šiandien pateiksiu pokalbių su Elena ištraukas apie miške augančią jos pušį, o kieme – ąžuolą. Cituosiu kreipinius, maldeles ir linkėjimus pušiai, kuriuos išgirdo tyrinėtojai (taip pat ir aš), lydėję Eleną į mišką, ir kurie, Elenai leidus, buvo įrašyti.

2012 m. birželio 26 d. Inga, klausinėdama vietos vardų ir koks pasakotojos santykis su tomis vietomis, iš Elenos pirmą kartą išgirdo, kad jai paguodą teikia miškas:

> Ar kas jau nuskriaudė, ar nervas kokis, ar negerai, tai aš miškan. Mano paguoda – miškas. Aš nueinu, pabūnu, pasėdžiu, aš ir padainuoju, aš tį paverkiu, miške, ir ateinu, nors kojos pavargusios, bet aš, atrodo, kad iš pirties – lengva ant dūšios[6].
>
> Aš sakau, miškas mano paguoda. Vargo užtekdavo savo gyvenime: vienintelį sūnų turėjau, palaidojau. Paskiau vyrų palaidojau. Dabar žentas mano namuose mirė, staigiai, netikėtai, infarktas, in mano lovos. Aš ir sakau – vargo užtenka. Jeigu man labai labai liūdna, labai kažkaip tai negerai, tai aš juk neinu pas kaimynų žėlytis, pasakot savo bėdas. Aš už lazdos – ir miškan. Nueinu, pasėdžiu. Seną pušį apkabinu, pašneku su sena pušim. Aš jai padainuoju:

3 Tradicinio žmogaus ir miško ryšio Lietuvoje aprašymą – paraišką Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadui – parengė V. Vaitkevičius ir Daiva Vaitkevičienė, padedami Dalios Blažulionytės, Austės Žalnieriūnaitės ir Irenos Žilienės.

4 D. Vaitkevičienė, A. Skujytė-Razmienė. Apie atvirą žinojimą (Elenos Targavičienės etnobotaninė žinija). Pranešimas VII Prigimtinės kultūros seminare „Žinios, žinojimas ir žinija“, 2014 m. birželio 28 d. Prieiga per internetą: http://tautosaka.llti.lt/media/filer_public/50/e1/50e1bb5e-6683-4a14-a2ed-239e0c06079f/ltrv_678-04mp4-web.mp4 [Žiūrėta 2023-11-10].

5 I. Butrimaitė. Elena Targavičienė iš Poškonių pasakoja. *Liaudies kultūra*, 2015, Nr. 3, p. 86–95.

6 Rengdamas publikaciją, šių eilučių autorius pakartotinai klausė garso įrašų ir žiūrėjo vaizdo įrašus, tikslino esamas transkripcijas arba pirmą kartą jas parengė. Retinimas citatose žymi pačios Elenos akcentuojamus žodžius. Šifrai LTRF – Lietuvių tautosakos archyvo fonotekos signatūros.

Iš miško grįžusi Elena ir pirmą kartą ją aplankiusių tyrėjų grupė. Iš kairės: Jonė Pivoraitė, Giedrius Vaivilavičius, Elena (su vaistažolių mišinio, naudojamo arbatoms, maišu), A. Skujytė-Razmienė, I. Butrimaitė-Jurginienė, M. Lapeika. Poškonys. 2013 m. liepos 22 d. Daivos Vaitkevičienės nuotrauka

Oi, pušis, pušaite,
Būk mano seselė,
Būk mano tu motina,
Ar tu senelė.

Prie tavęs prieisiu,
Aš rankas ištiesiu,
Gailiai aš pravirksiu,
Tyliai pašnekėsiu.

Tu viena pasauly
Paslaptį nešioji,
Tu man lyg motina,
Lyg sesuo gailestingoji.

Prie tavo kamieno
Vargšas pailsėjo,
O tavo viršūnėj –
Paukšteliai perėjo.
(LTRF cd 983-12/37)

Daina vadinamą eilėraštį Elena daugelį kartų pakartojo ir vėlesnių susitikimų metu. Deklamuodama ji kiekvieną kartą permainydavo balsą (pasikeisdavo ir laikysena), taip šiam tekstui suteikdama tam tikro iškilmingumo. Nesvarbu, važiuodama automobilyje, eidama per mišką ar atėjusi prie pušies, Elena laikėsi iš esmės to paties teksto. Nežymiai galėjo skirtis kreipinys pirmojoje eilutėje ir prašymas paskutinėse eilutėse:

Oi, pušis pušaitė,
Būk mano seselė,
Būk mano tu draugė,
Motina, o gal senelė
(LTRF cd 983-30/194; plg.: Motina ar senelė – LTR cd 1009-05/33)

Kartą eilėraštis buvo pabaigtas kitaip:

Prie tavo kamieno
Vargšas pailsėjo,
O tavo viršūnėj –
Paukštelė čiulbėjo
(LTRF cd 984-09/83)

2013 m. rugpjūčio 28 d. Elena pas ją į Poškonis atvykusiai tyrėjų grupei – Ingai, Daivai ir Astai – plačiai ir atvirai papasakojo apie išsirinktą pušį:

Aš turiu apsirinkus vieną pušį, kur aš pas tą pušį kožną sykį, kada ateinu į mišką, aš su ja pašneku tep, kaip su žmogum. Aš su ja pašneku, aš ir poterius sukalbu prie pušies tos, ir pašneku, savo visas bėdas rassakau. Ana man tai neatsako, aš žinau, kad neatsako, bet aš sakau: „Pušele, tu viską girdi, visas mano bėdas, viską...“ Nu va taip, pašneku pašneku, i vėl einu toliau.

– *O kaip Jūs ją apsirinkot?*

– Nu tokia stora stora pušis, ir kaip tik jinai an kryžkelio stovi. Ta pušis, jinai labai stora. Ir

eina takelis tokis į mišką – į vieną pusę, į kitą pusę, ir tokis jau pravažiuojamas kelias, su mašinom galima pravažiuot. Va šitep stovi. Ir jinai kaip tik pačiam klynely, ir stovi ta pušis. Pažiūrėjau – stora stora! Sakau: „Pušis, pušis, tu mano motule. O gal ir senele?“ Aš ir eilėraščius tokius kuriu apie tą pušį (*juokiasi*).

Sakau, aš visą laiką, kada einu į tą pusę, tai aš visada turiu ją aplankyti. Ir saldainėm pavaišinu, už jos, kur yra ščėlė kokia[7], tai aš prikemšu saldainių, vaišinu (*juokiasi*). Vaišinu. Ar tį būna po Velykų (žiemos metu nedaeinu, ba toli), o po Velykų, tai aš ir kiaušiniu ją pavaišinu. Koks nors paukštelis paims, pušis tai nevalgys, aš gi tai suprantu, ale pavaišint reikia.

– *Tai nešat tokį dažytą kiaušinį?*

– Dažytą kiaušinį nunešu, jeigu jau vasaros metu, jau šilčiau, nunešu, prie tos pušies padedu. Paskui, kap ainu, jau nerandu, tai gal, sakau, žvėrelis kokis, ar paukštelis kokis nusineša. Bet aš vaišinu p u š į.

Saldainių prikaišioju, o kap einu kitą sykį, žiūriu, kad jau popieriukai tiktai guli, saldainiuko nėra. Ar tį skruzdės iščiulpia, ar paukšteliai išlukštena, bet popieriukai guli, o saldainiukų nėra. Aš visą laiką, sakau, turiu aprinkus tą storą pušį, seną motulę (*atsidūsta*). Taip. Aš pas ją einu pasiguosti.

– *Gal ir vardą jai davėte?*

– Ne. Pušis, pušis. [Kito] vardo nedaviau.

– *O kiti žino, kad jūs einat pas tą pušį?*

– Ne, tai aš visai... labai nepasakoju. Savi tai taip, [žino], o kitiem nepasakoju. Nu kų tė kiti, nesupras, dar durnium pavadins (*juokiasi*).

Mano kaimynas (va, ne per seniausiai jisai mirė, tas kaimynas) sako: „Ot, sena boba durna, geriau pagulėt, tai landa ir landa tan miškan. Kų tį jai miškas tas duoda? Sako, durna boba, geriau pagulėt.“ Nu ką aš pagulėsiu geriau? Aš nuveinu, aš atsipalaiduoju miške, aš nežinau, kap aš jaučiuos, kap miške, kap man gerai!

Aš miške nieko nebijau, aš trobelę pasistatyčiau ir būčiau miške (*juokiasi*). Aš nieko nebijau tan miške. (LTRF cd 984-01/18)

Jau kitą dieną visos kartu, su Elena, automobiliu nuvyko pas pušį, kuri auga Lokine vadinamame Poškonių kaimo miške, buvusių Plėšimų rėžių vietovėje, nedidelėje kryžkelėje (LKS94: 606911, 6016928). Prieidama prie Pušies, Elena tarė: „Na va, mano pušis, mano pušaitė.“ Ir pradėjo deklamuoti eilėraštį. Ištardama žodžius „gailiai aš pravirksiu“ susigraudino, bet po akimirkos jau ramiu balsu pasakė: „O, žiūrėkit, dar saldainių [yra], ne visus iščiulpė“ ir paaiškino, kad tai ji čia atneša, prikaišioja saldainių. Dar po akimirkos kreipėsi į Pušį:

> Vaišinkis, pušele motule, ir laikykis! Atsilaikyk prieš vėjų, tik blogai bus tau išsilaikyti prie gobšų žmonių“ (LTRF cd 984-08/79).

Po pusmečio šių eilučių autorius kartu su Daiva, Inga, Asta ir Mantu stebėjo, kaip Elena, priėjusi prie Pušies, kreipėsi į ją tokiais žodžiais:

> Mano pušis, pušaitė, Tu man gal motulė, gal senelė, gal prosenelė, aš noriu tave pavaišinti saldainiukais. Jau seniai čia buvau, gal jau užmiršai manį, pušaite, čia saldainiukai. Tegul atskrenda paukšteliai, palesa tą viską.
>
> Aš tau dovanoju, pušaite motule. Vaišinkis, pušele. Ir žvėrelius vaišinki.[8] (LTRF cd 1009-05/33)

Sugrįžkim į 2013 m. rugpjūčio 29-ąją. Tądien miške Elena, su jai būdingu atvirumu ir nuoširdumu, pasakojo apie Pušį ne tik kaip paguodos, bet ir tam tikrą šventą vietą, kurią ji lanko per didžiąsias šventes, kurioje meldžiasi, uždega žvakę ir, kalbėdamasi su Pušimi, jaučiasi lyg per išpažintį:

> Čia mano pušis, aš vis prie jos kada prieinu, man ašaros byra, negaliu (graudinasi). Aš viena ateinu ir paverkiu, ir padainuoju prie jos. Pabūnu pabūnu, pasiguodžiu, ir man kažkaip tai... linksmiau.
>
> Aš visiem ot tep sakiau, kaimynei (jinai su sūnumi negerai sugyvena) sakiau: „Eik į mišką, apsirink pušį pačią storiausią, apsirink ir pasiguosk pas ją. Pažiūrėsi, kaip tau bus daug langviau“.
>
> Tu gali žmogui papasakot viską, žmogus gali išplepėt, visur ais tos pletkos, o prie pušies gali viską išpasakot, taip, kaip prie išpažinties. Kaip sako, išpažintin žmogus aina prie kunigo, tai gali ir pušiai tep viską išpasakot, išpasakot ir pažiūrėsi, kaip tau jau palengvės nuo dūšios langviau. Atseit tu... kap aš vaikštau, sakau, kojos pavargusios, bet širdis mano kažkokia jau tai linksmesnė (*juokiasi*). Atrodo, aš iš pirties einu (*juokiasi*), visur langviau.

7 Plyšelis žievėje.

8 Tą kartą, pavaišinusi Pušį saldainiais ir pasakiusi šiuos žodžius, Elena toliau garsiai su savimi ir su ją lydinčiais tyrinėtojais kalbėjo: „Žiūriu, apelsinų tai nėra. Gal pavaišino kokį žvėrelį? Aš buvau ant šakelių per Velykas apelsinų prikaišiojus. Nėra apelsinų. Gal nusnešė kokie ar krankliai, ar varnos nusnešė? Saldainiukų tai dar yra, skruzdėlytės neiščiulpė. Mano pušaitė.“

Elena kalbasi su Pušim. Poškonių miškas. 2013 m. rugpjūčio 29 d. A. Skujytės-Razmienės nuotrauka

Trys Elenos saldainiai – Pušies žievės plyšeliuose. 2013 m. rugpjūčio 29 d. I. Butrimaitės-Jurginienės nuotrauka

Tai aš, sakau, visą laiką tep: kiek galiu, aš kada kur neinu, į tą pusę ateinu, aš visada einu prie savo pušies. Ir kur jum pasakoju, sakau, aš ir nuo Kalėdų, kas lieka, tai atnešu, pasveikinu. Jeigu žiema tokia langva, aš ir žiemos metu ateinu, žvakelį užžiebiu čia, prie pušies tos. Aš ir pasimelsiu, aš ir pagiedosiu, sakau, visap (*juokiasi*) (LTRF cd 984-08/79; plg.: Kalėdų buvo diena, kad mes[9] atėjom, kad voveruškų radom. Tai irgi, sakau, buvom prikaišiojį ir apelsinų, visa an tų šakelių, ir an eglės, an ąžuoliuko, – jau visus pavaišinom kartu, kaip šeimą <...>. Pavaišinom pušį, pastovėjom, pagiedojom „Tyliąją naktį“, kad buvo Kalėdos, pagiedojom (*juokiasi*). Nu, ten laužaitį mažų sukūrėm toliau biškį, paėjus pastovėjom, pavalgėm (arbatos turėjom su savim jau), išgėrėm, pabuvom ir atgal grįžom. Tai, sakau, kojos tai pavargo, ale taip kažkaip dūšioj langviau <...>. Velykų dieną <...> prie pušies atnešiau kiaušinį, atnešiau ir duonos švįstos, biškį druskos atnešiau <...>. Aš ne visą kiaušinį atnešiau. Aš dalį. Dalį atlaužiau, pušiai įdėjau į šščėlę[10], o kitą pusę pati suvalgiau. Pasidalijau <...>. Taip, čia pradaužiau ir supjausčiau, <...> lukštelius ažukasiau prie šaknų. (LTRF cd 1009-05/33)

Taigi, šioje vietoje Elenos pasakojimas atskleidžia dar vieną reikšmingą vaizdinį – čia pat augantys ąžuolėliai, berželis, kadagiai yra Pušies šeima, ir ji prilygsta visai miško šeimai, kurią mes dažniausiai vadiname miško karalyste:

Čia jos[11] šeimynėlė – ir ąžuolas, ir berželiai, kadugėliai čia. Čia visa šeima – miško šeima, visa karalystė. Man kažkaip tai prie jos, sakau, labai lengva. Vaikštau vaikštau visur, vaikštau

9 Su vyriausia dukra Alina.

10 Plyšelį kamieno žievėje.

11 Pušies.

Pušies šeima: ąžuolėliai, kadagiai. 2014 m. gegužės 16 d. V. Vaitkevičiaus nuotrauka

vaikštau, prie jos vis tiek ateinu, pabūnu, pasiguodžiu. Ir apkabinu, ir pabučiuoju, ir pastoviu prie jos, ir man atrodo, jinai man jėgų priduoda. Va teip.

Ir jūs kada pasensit (dabar jauni, tai jum dar nereikia (*juokiasi*), dar jum ne galvoj tos pušys), o kada pasensit, prisiminsit, ir taip gyvenime padarykit, teip, kaip aš sakau – išsirinkit miške kur nors pušį, seną pušį, ir guoskitės prie jos, pasakokit savo visas gėrybes ir blogus daiktus. Ir gerus daiktus, ir visus nusižengimus, jai viską išpasakokit. Jinai, pušis, tai tyli, bet jinai viską girdi ir mato. Va taip. Tai čia mano pušis pušaitė. Aš visada, sakau, pas jų ateinu ir pabūnu prie tos pušaitės. (LTRF cd 984-08/79)

Tada, žinoma, kilo klausimas, kada ir kaip Elena šią pušį pasirinko.

Oi, jau dvidešimt gal metų, virš dvidešimt metų, gal ir net daugiau, dabar jau net neprisimenu.

Manį buvo nuskriaudę žmonės, ir aš išėjau į mišką. Išėjau į mišką. Ajau ajau mišku, pati sau verkdama, kažkaip tai praėjau – būk tai ji mane pašaukė. Pakėliau galvų in viršų – pušis! O, pušis! Ir man būk tai... patraukė manį!

Aš priėjau tadu, vat, apkabinau, visas savo bėdas išpasakojau. Va taip aš ją išrinkau. Užtai aš ir sakau, jeigu būna kažkas tai negerai ant dūšios, sakau (tokiai moteriškei, Helytei) sakau: „Helyte, eik miškan, – sakau, – tu žmonėm nepasakok ir neverk prie žmonių, ba žmonės, kas tau užjaučia? Vieni užjaučia, kiti dar apjuokia, – sakau, – išeik va, miškan, tu visą savo išpasakok, išpasakok, ir tau palangvės.“ (LTRF cd 984-08/79)

Po pusmečio paklausta, kodėl ji, turėdama ir vaikų, ir vaikaičių, jaučiasi vieniša, kaip ji atrado ir pradėjo lankyti pušį, Elena dar kartą mintimis sugrįžo į pradžią:

Kaip Jum paaiškint. Kada netekau vyro, netekau sūnaus, vienintelio, nu, ir, man atrodo, kad aš vieniša likau[12]. Vat taip. Ir ateinu, man lyg tai atrama pušis <...>.

Aš jau pradėjau ait, kada man buvo... buvo labai in širdies sunku. Aš tadu pradėjau ait per mišką ir tep vat. Atėjau, suradau tą pušį. Kodėl, pagalvoju [dabar]. Aha.

12 Vyras mirė 1974 m., o sūnus sovietų kariuomenėje – 1984 m.

Pušis Motulė, žvelgiant iš pietų. Poškonių miškas. 2014 m. gegužės 16 d. V. Vaitkevičiaus nuotrauka

Čia važiuoja, čia žmonės eina, čia jinai kap kryžkelėj stovi kažkaip. Maždaug. Nes ir čia takas, va, anoj pusėj yra takelis, mažas takelis yra, žvėrių išvaikščiotas, žmonių išvaikščiotas. Tai kažkaip... nu kažkaip tai manį patraukė, kažkaip tai. Nežinau, kas manį patraukė. Vat, ėjau ėjau ir priėjau prie tos pušies[13]. Nu, pradėjau jai viską pasakot, savo visas bėdas, vat tep (*juokiasi*). Aš ir pavadinau Motule ją mano, ir dabar, jeigu man jau in širdies kažkas tai negera, ot aš pamažu išėjau, atėjau, išsipasakoju, išsipasakoju ir man palengvėja. (LTRF cd 1009-05/33)

Į klausimą, ar kas nors Eleną pamokė taip daryti – eiti į mišką, guostis medžiui, ji atsako neigiamai. Bet ta pačia proga pradeda pasakoti apie tai, kad kilus kokiems nors sunkumams namuose, guodžiasi namų kieme augančiam ąžuolui:

Kažkaip tai širdis mane pamokė. Mano širdis. Niekas nemokė, mano širdis pamokė. Nes aš pati supratau, kad sakau, eisiu pas žmones, pradėsiu skųstis, kad man tas tį padarė, tas kų padarė, nu tai vieni, sakau, užjaučia, o kiti apjuoks. Tai va, pati man. Tikriausia man širdis pasakė: „Išeik į mišką, pavaikščiok ir surasi kam nors pasiguost.“ Va tep aš ir einu. O jeigu va namuose, neinu [į mišką], tai prie savo ąžuolo. Guosiuos prie savo ąžuolo. Prie to didelio, kur prie namų auga. Prie to didelio ąžuolo. (LTRF cd 984-08/79)

Tai jau kap augau, tai visą laiką prie to ąžuolo. Visą laiką tokis ąžuolas. Kap tėvo netekau, tai ānas man kaip tėvelis – aš einu, paverkiu, jau kap mažas vaikas, jei kas manį nuskriaudė, tai aš einu lygiai kaip pas tėvelį, paverkiu su savo ąžuolu. Nu, ir dabar senė taip pat [daro] (*juokiasi*). Ir dabar, jeigu kas nors man, jei skaudu ant širdies, tai prieinu, jį apkabinu, tyliai pašneku, pašneku <...>.

Prie ąžuolo einu tokia vat, kap kažkas tai vat, vietoj kažkas tai pasidaro. Vietoj. O čia gali ir pašaliniai kažkokie man padaryt blogesnio, kokie kaimynai, ar kų. [Tada] išeinu toliau [į mišką, prie pušies], kad jau toliau nuo šito, kad manį niekas nematytų. Išait, kad aš jau galėtau atsipalaiduoti, kaip tas sako. Ir paverkėc, ir pagiedoc (*juokiasi*). (LTRF cd 984-08/82)

Ąžuolą Elenos namų kieme, sulig pasakojimų, baudžiavos laikais pasodino prosenelis Laurynas. Jis čia esą įsikūrė: ant savo rėžio (turėjo valaką žemės) pastatė dūminę pirkią, dviem sūnums pasodino po ąžuolą, o dukteriai – liepą. Vienas ąžuolas dar žaliuoja, liepa išvirto 2006 m. (LTRF cd 983-21/121).

Iš namų pas savo pušį Elena dažnai sugrįžta mintimis. Ji nuolat jaučia trauką, lyg kokį nematomą, nerašytą įsipareigojimą:

Prisimenu, kai namuose, ir galvoju, kadu galėsiu aš pas ją ateit? Prašau dar Dievo, kad Dievas palaikytų man sveikatą, kad aš galėtau jų aplankyt, pavaišint, aplankyti, pastovėti.

Aš ir prisiliečiu prie jos, prisiglaudžiu, pastoviu, paprašau, sakau: „Pušis, motule, jeigu gali,

13 „Ir kodėl manį patraukė? Tai aš pagalvojau, sakau, gal ta kryžkelė tokia? Gal kažkas tai buvo, gal prie tos pušies? Gal karo metais, gal kas čia palaidotas buvo, ar kas cia? Kodėl manį būtent jinai, kodėl... va daug yra pušų, jie mane netraukia. Gal kad jinai prie pacio kelio būna, nebežinau. Nebežinau, kaip tą aiškint. Nebežinau. Bet sakau, jinai kažkaip tai manį patraukė, ta pušis“ (LTRF cd 1009-05/33).

sakau, paskolink man biškį jėgų, kad galėčiau dar pavaikščiot po mišką, po jūsų karalystę, kad galėčiau... (*juokiasi*) galėčiau dar to oro pakvėpuoti, visokių žolelių pasirinkt," – va taip pašneku, pašneku, pašneku. Tai čia jau ir garsiai šneku, čia jau žmonių nėra, tai aš ir garsiai jau šneku su ta pušaite savo <...>.

Jūs įsitikinsit, kap būsit, mano amžiaus sulauksit, įsitikinsit patys. Kad ateit, pasiguost, vat, į gamtą, į mišką ateit, pasirinkt savo medį, juk nebūtinai pušį. Ką nors[14] jūs galit pasirinkt, ąžuolą ar beržą, ką jūs norit, tą pasirinksit. Vis tiek ateisit, pabūsit, kap tas sakė, pasiguosit ir jum pasidarys langviau, daug langviau pasidarys. Ir paskiau jus... jus paskiau net trauks pats tas miškas, tas medis trauks jus patys[15]. Kad pabūsit kiek laiko, ir vėl pagalvosit – reikia man nuveiti po biškutėlį, kol sveikata leidžia. Bus ir jum taip. O dabar tai jum gal ir juokinga, kų aš pasakoju. Bet sulauksit mano amžiaus, tada įsitikinsit <...>.

Kažkokia kaip būtinybė man, būtinai. Išeina, kad aš p r i v a l a u, privalau nueiti. Išeina va teip, kad aš privalau. Jeigu aš vaikštau aplink, aplink miškus, ir man jau sunku eit, kojos jau skauda, bet man tadu skriaudu, kad aš gi nuskriaudžiau pušį, neaplankiau. Skriaudu, aš turiu... Jeigu tą dieną aš jau nesuspėsiu, negalėsiu, tai aš turiu greitu laiku ateiti, pabūt su ja. Su ta pušim. Va taip. (LTRF cd 1009-05/33)

Nuo Elenos namų (Poškonių k., Centrinė g. 12) iki jos pušies, einant per Vaičiakalnį, Varyklų vietovę ir tolyn į Plėšimus, – apie 2,3 km atstumas. Istoriniai duomenys rodo, kad tai smėlėta, ypač nederlinga vietovė, kuri galbūt tik XX a. pradžioje buvo suskirstyta rėžiais. Tada kai kurie ūkininkai juos ėmė arti, o kituose rėžiuose sužaliavo miškas[16] (tokią padėtį atspindi 1934–1935 m. ir ypač – 1952 m. topografinis žemėlapis, žr. 68 p.).

Čia žemė, laukai, rėžiai buvo <...> jinai čia va, kampe, ir stovėjo. Čia kaip buvo rėžiai, tai čia kaip rėžis, tai čia ažia vadinasi. In ažės jinai užaugus. Ten takelis – jau kito kaimyno rėžis buvo, o čia – kito kaimyno. Jinai in ažės užaugus, toj pušis.

Elenos namų kieme auga prosenelio savo sūnui pasodintas ąžuolas (žvilgsnis nuo gatvės, iš pietų pusės). Poškonys, Centrinė g. 12. 2013 m. rugpjūčio 29 d. A. Skujytės-Razmienės nuotrauka

Aš prisimenu dar, kap jinai buvo dar jaunesnė, ta pušis, bet aš tadu dėmesio tokio nekreipiau. Tį pušis pušis, dėmesio nekreipi. Būna, ot, po pušim pasėdėti, ar lietukas lyja, tai va, prisėdi, nuo lietuko pasislėpi. O jau senatvės kaip prispaudė visoki vargai, tai radau ir tą pušytę savo. (LTRF cd 984-08/80)

Elenos pušis augo Videikų rėžyje, ant ežios. Kaip tik iš pribuvėjos, užkalbėtojos ir žolininkės Anelės Videikienės (mirė sulaukusi 96 metų) Elena perėmė didelę dalį savo žinijos ir Anelę vadino kaimyne. Ežia, ant kurios išaugo pušis, galėjusi būti tarp Videikų ir Michalkevičių arba Videikų ir Vasiliauskų rėžių (būtent Vasiliauskas kitados atėjo į žentus pas Elenos prosenelį Lauryną, ir šis padalijo savo valaką, atiduodamas vieną pusę Vasiliauskui). Kitas rėžis už Vasiliauskų – jau Elenos

14 T. y. ką norite.

15 T. y. pačius.

16 K. Šešelgis. *Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai* (Lietuvių liaudies architektūros paminklai, t. 4). Vilnius, 1996, p. 32–35.

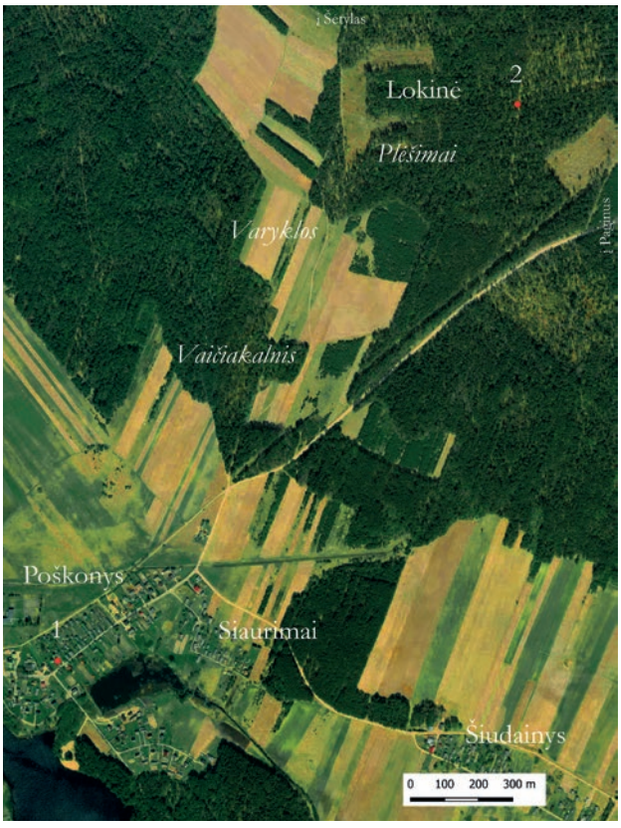

Poškonių kaimas (1 – Elenos namai) ir miškas (2 – Pušis) su mažaisiais vietų vardais. V. Vaitkevičiaus 2023 m. brėžinys (jo pagrindas – 2019 m. ortofotografinis žemėlapis; Nacionalinės žemės tarnybos teisės saugomos)

Poškonių kaimas (1 – Elenos namai) ir miškas (2 – Pušis). 1952 m. (VĮ GIS-Centras žemėlapių fondas)

protėvių. Taigi, pirmu atveju, Pušis auga už 20 m, o antru – tik už 10 m į pietus nuo buvusio Elenos tėvų rėžio[17].

1952 m. sutvėrus kolūkį, Plėšimai ir kiti Poškonių gyventojų rėžiai Paginų, Šėtylų kaimų link ilgainiui užaugo mišku (išdidėjo Lokinė ir kaimynystėje – Samaninės). Susidaro įspūdis, kad palaipsniui ežios simbolinę reikšmę Elenos pasaulėvaizdyje nustelbė prie pušies susidariusios nedidelės kryžkelės svarba („<...> kaip tik jinai an kryžkelio stovi <...>. Ir eina takelis tokis į mišką – į vieną pusę, į kitą pusę, ir tokis jau pravažiuojamas kelias, su mašinom galima pravažiuot“ – LTRF cd 984/01-18).

Vienišas kryžkelės medis – tai vienas iš lietuvių kultūros vaizdinių, pagal svarbą ir aprėptį, kurią atspindi dainos, pasakos, sakmės, tikėjimai, jis prilygsta archetipui. Apie tai, kokią reikšmę jam teikė Elena, kalbama dar viename jos eilėraštyje – tokia kryžkelės pušis kenčia ir viską pakenčia:

Kaip aš norėčiau
Medžiu pavirsti,
Viską matyti,
Viską išgirsti.

Bet žmogus negali
Tuo pavirsti,
Nes pušis tik vien
Ir miškas... (klysta, užsikerta)

Pušis viską mato
Ir girdi,
Bet tik pasakyt žmogui
Nebegali.

Čia pora žodžių, aš viso tai neprisimenu. Neprisimenu. Reiškia, viską iškentėti, kaip ir pušis viską kenčia.

Kada pjauna, gi kenčia pušis, o kada griūna... Tai tiktai viena drebulė, kada griūna, tai stena. O pušis nestena. O drebulė, kap vat nupjauna, ir griūna in žemės, ir tik padaro tokį: „E-e-eee“. Va tep, atseit, kap žmogaus balsas: „Heee!“ – tep sudejuoja (*juokiasi*). O pušis – tyliai. Nupjauna, nugriūna ir tyli. Tik šakos sutraiško. Pušis tyli. (LTRF cd 984-08: 80, 81)

17 „Rėžis – pusvalakis (12 ha), jo plotis – 10 m. Kas ketvirtį turėjo, tai 5 m pločio“ (LTRF cd 984-08/78). Rėžių eilės tvarka visur ir visada sutapo su sodybų išsidėstymu kaime. Antai Lokinės miške Ilgosios rėžiai buvo padalyti iš šiaurės į pietus: Černiausko, Stančiko pravarde Bolševikas, tada Stančiko Liudviko, Stančiko Jono, penktas – Butrimavičiaus (Elenos tėvelio), toliau Vasiliauskai, Videikai ir t. t. (LTRF cd 1009-04/30; plg.: Šešelgis, K. *Pietryčių Lietuvos gatviniai kaimai*, p. 41).

Pabaigoje sugrįžtu prie ryšį su mišku ir dažnai – konkrečiu medžiu užmezgusio žmogaus.

1951 m. Jurgis Dovydaitis Maciučių kaime (Dieveniškių sen., Šalčininkų r.) užrašė unikalią žinią apie tai, jog seniau žmonės išsirinkdavo miške savo medį ir taip pat kaip Elena, eidavo prie jo ieškoti paramos:

> Vierijo medzin del kvarabos (įsitikėjo į girią, į medį, kad nesirgtų). Dar apie Jurgelionių k. seni žmonės seniau, kai buvo jauni, išsirenka miške kurį medį, paprastai šermukšnį, erškėtį, jo nelaužo, nei degina iki savo mirties, jį prižiūri. Kai atsitinka kokia negerovė, nesveikata, eina prie to medžio ieškoti paramos. Tą paprotį uždraudė kunigas[18].

Vėliau Dieveniškių apylinkėse dar daugelį kartų dirbo kalbininkai, tautosakininkai, istorikai, o 1996–1997 m. tikslingai senovės tikėjimus ir papročius čia tyrė ir šių eilučių autorius, bet niekas negalėjo patvirtinti girdėjęs apie minėtąjį reiškinys ar juo labiau, kad jis tebėra gyvas. Galimi mažiausiai trys paaiškinimai, kodėl taip nutiko. Pirma, tai labai asmeniška ir netgi intymi patirtis, kuria neskubama dalytis. Antra, nepaklaustas pateikėjas nebūtinai pats ims tokį dalyką pasakoti. Trečia, tradicija eiti į mišką ieškoti paramos pas savo medį buvo draudžiama ir XX a. viduryje ir antroje pusėje iš tikrųjų jau galėjo būti užgesusi.

Elena apie Pušies atradimą pasakoja kaip apie nesąmoningas išeities iš kritinės padėties paieškas (juk nueita iš namų į mišką už 2 kilometrų!), t. y. kaip apie niekaip nenumatytą įvykį. Vis dėlto ji nematomos jėgos buvo atvesta į gerai pažįstamą vietovę. Čia, ant buvusios jos kaimynės ir mokytojos ežios, vėliau atsidūrusios miško kryžkelėje, nuskriaustą ir vilties netekusią Eleną pašaukė viską matantis ir girdintis medis. Pušis, kuri kenčia ir viską iškenčia, taigi, galinti išklausyti, suteikti jėgų ir į panašią padėtį patekusiam žmogui. Taip Elena patenka į be galo senovinės tradicijos – ryšio su savo medžiu – lauką, ir puoselėja ją su daugeliu elementų: kreipinių, maldų, aukojimų. Elena taip pat elgtis kviečia vieną, vėliau kitą kaimynę, kai jas prislegia sunkumai, ir galų gale savo subrandinta, tikra ir gilia patirtimi dalijasi su tyrinėtojais. Tam, kad paliudytų šią unikalią prigimtinės kultūros tradiciją ir jos svarbą, galią būti modernybės laikais.

18 LTR 2919/321 (pateikėjo pavardė nenurodyta); plg.: N. Vėlius. Senųjų tikėjimų liekanos. *Dieveniškės*. Redkolegijos pirm. V. Milius. Vilnius, 1968, p. 287.

PADĖKA

Dėkoju visiems 21-ojo Prigimtinės kultūros seminaro rengėjams ir dalyviams, kurių bendrų pastangų dėka, tradicinis žmogaus ir miško ryšys Lietuvoje buvo pradėtas visapusiškai tirti, pirmą kartą aprašytas. Skambus, nuoširdus ačiū Ingai Butrimaitei-Jurginienei, dr. Daivai Vaitkevičienei ir dr. Astai Skujytei-Razmienei, operatoriui Mantui Lapeikai, kurie sukaupė ir šiandien man leido praverti unikalios Elenos Targavičienės žinijos ir pasaulėjautos skrynią.

TREES OF THE WOODS MY BROTHERS

Vykintas VAITKEVIČIUS

The participants of the 21st Indigenous Culture Seminar focused on the connection between humans and the forest. More than four dozen researchers from different fields of science and twice as many listeners gathered to explore ways to describe and reveal ones connection with the forest (and with a single tree). The task was to describe this tradition as a national value and to submit a corresponding application to the Intangible Cultural Heritage Inventory (the project was funded by the Lithuanian Council for Culture).

The traditional relationship between humans and the forest in Lithuania is characterised by the following: 1) in the forest with its biological species (trees, bushes, animals, insects, mushrooms, lichens, berries, etc.) creates and maintains contact with beings equal to oneself; 2) consumes forest resources (tree felling, game hunting, mushroom, berry, medicinal plant picking, etc.) following the provisions of sustainability social responsibility and rewarding or thanking the forest for the gifts received; 3) communicates with forests and trees, finding shelter, spiritual balance, source of inspiration for health and creativity, preserving historical memory, and developing public spirit. It should be emphasised that the relationship between humans and the forest is rooted in different levels of traditional culture and manifests itself through mindsets, behaviours, and feelings; this is an important element of Lithuanian identity.

The story about Elena Butrimavičiūtė-Targavičiene (1929-2018) from Poškonys (Dieveniškės, Šalčininkai d.) and her connection with an oak tree that her great-grandfather planted in the yard, compared to Tėvelis (Figure 7), and a pine tree 2.3 km away at the crossroads of a forest road, which Elena often called Motule (Figure 6), is presented as an illustration of the spiritual connection with the forest and trees.

In 2012-2014, a group of researchers from the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Inga Butrimaitė-Jurginienė, Dr. Daiva Vaitkevičienė, and Dr. Asta Skujytė-Razmienė, assisted by the operator Mantas Lapeika recorded Elenas stories and how she communicated with her pine tree: talked to it, prayed, made sacrifices, and what place the tree occupied in her worldview (the collected material is stored in the Lithuanian Folklore Archives).

Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos
ir archeologijos institutas,
H. Manto g. 84. 92294, Klaipėda
E. paštas: vykintas.vaitkevičius@ku.lt

ŠYVIO ŠOKDINIMAS

2023 m. Šyvio šokdinimo tradicija Gražiškiuose buvo įtraukta į nacionalinį Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadą. Šia proga Suvalkijos (Sūduvos) kultūros centro-muziejaus etninės kultūros specialistą Andrių MILINKEVIČIŲ kalbina Juozas Šorys.

Gražiškių miestelio Šyvio šokdintojai. 2022 m.

Andriau, neabejoju, kad daugelis Suvalkijos (Sūduvos) kultūrininkų ir žmonių apsidžiaugė išgirdę, kad Šyvio šokdinimo tradicija Gražiškiuose paskelbta nacionaline vertybe. Buvai vienas iš šio proceso judintojų, rengei paraiškos dokumentus. Gal galėtum trumpai nusakyti, kokie pagrindiniai šios tradicijos bruožai?

Šyvio šokdinimas – tai senovinė tradicija, išlikusi Gražiškių miestelyje ir jo apylinkėse (Vilkaviškio r. savivaldybėje). Nuo antrosios Kalėdų dienos iki Trijų Karalių gausi karnavalinė persirengėlių grupė šiose vietovėse (seniau – ir plačiau) lanko žmonių namus, linki šviesesnių dienų, gero derliaus, sveikatos, vaisingumo. Senais laikais tai buvo daroma tamsiuoju paros metu, o dabar – dieną. Šyvio šokdintojai eina nuo sodybos prie sodybos, o į jas užsukę, atlieka tam tikrus apeiginius veiksmus. Pagrindinis šio sambūrio veikėjas, aišku, yra Šyvis – raitelis, jojantis ant baltos spalvos žirgo. Šyvis turi mokėti gražiai šokti ir peršokti jam pastatomas kliūtis – suolą, kėdę, net stalą. Jei Šyvis *miklas*, jis turi su šiais iššūkiais susidoroti. Gausią Šyvio palydą sudaro keturi jį saugantys kareiviai ir jų vadas, šluočius, muzikantas, meška su meškininku (tramdytoju), gervė (gandras), velnias, čigonas ir čigonė su vaiku, daktaras ir kiti šios karnavalinės eisenos dalyviai.

Kokia šio papročio paskirtis ir prasmė? Kokiu tikslu jie vaikšto pas žmones, ko siekia?

Pateikėjai iš senesnių laikų prisimena, kad tarpukario metais ir po Antrojo pasaulinio karo, maždaug iki 1970 metų, tai buvo tradicinė kaimo pramoga. Susirinkdavo jauni kaimo vyrai, žinantys savo vaidmenis ir pareigas, iš anksto apsitardavo, ką ir kaip darys, dar parepetuodavo, kad apsilankymai pas kaimynus vyktų sklandžiai. Sodybų lankymas turėjo visiems žinomą ir suprantamą prasmę – Šyvis laimina namus, visokių gėrybių linkėdavo ir kiti personažai. Iš esmės tai buvo kaimų bendruomenių šventė ir būdas palinkėti vieni kitiems asmeninės ir ūkinės sėkmės.

Kitaip sakant, ilgainiui apeiginę Šyvio šokdinimo paskirtį keitė pramoga?

Kaip žinome, tai būdinga ne tik šiai, bet ir daugeliui kitų tradicijų. Keičiantis laikams senosios archajinės prasmės nubyra, ima vyrauti pramoginis turinys. Tai natūralūs procesai. Su Šyvio šokdinimu irgi panašiai nutiko, tačiau išliko elementų, iš kurių etnologai gali atkurti gilesniąją tradicijos prasmę, archajiškuosius jos bruožus.

Tenka pripažinti, kad Šyvio šokdinimo tradicija etnologams ir mitologams yra neblogai žinoma, bet rimčiau ji nėra tyrinėta. Kokia galėtų būti istorinė šios tradicijos kilmė? Ar ji atneštinė iš tolimesnių vietovių, ar vietinė? Ji turi nemažai lietuviškoms tamsiojo meto karnavalinėms vaikštynėms būdingų elementų, bet nestinga ir kitur neužfiksuotų specifinių bruožų.

Kur ši tradicija susiformavo, mokslininkams dar nėra pavykę nustatyti, bet esama nuomonių, kad ji galėjo kilti iš Mažosios Lietuvos arba net iš tolimesnės Prūsijos. Su minėtų žemių gyventojais mūsų krašto žmonės palaikė glaudžius ryšius, tad buvo patiriama ir kultūrinė įtaka. Tradicija išliko maždaug dabartiniame Vilkaviškio rajone, gal buvo paplitusi ir plačiau, bet kitur neprigijo. Sūduvos archeologinė, istorinė ir (etno)kultūrinė raida dar menkai ištirta, tad papročių kilmės ir prasmės aiškinimai tėra bendro pobūdžio ir reikalauja išsamesnių tyrimų.

Vis dėlto kai kurie pateikėjai Šyvio šokdinimą sieja su turtingų vokiečių ūkių įtaka, esą ten panašūs dalykai buvo labiau skatinami.

Tai įdomi tema, nes ir Gražiškių apylinkėse, ir apskritai Vilkaviškio r. žemėse maždaug 13 nuošimčių gyventojų sudarė vokiečiai. Tarp jų buvo daug stiprių ūkininkų. Artėjant Antrajam pasauliniam karui dauguma vokiečių pasitraukė, tada buvo detaliai surašyta, iš kur jie išsikėlė, ką paliko, ir už tą turtą jiems buvo kompensuota Vokietijoje (vėliau šie duomenys buvo paskelbti).

Turbūt natūralu (tai žinome iš pateikėjų pasakojimų), kad pasiturintys, technologiškai pažangūs ūkiai turėjo sąlygas plėtoti ir kultūrinę veiklą. Negalėtume teigti, kad būtent iš čia gyvenusių vokiečių išmokome šokdinti Šyvį, bet Vitas Venclova ir kiti pateikėjai prisimena Šyvį šokdinusius „vokietukus“, kurie puikiai kalbėjo lietuviškai, dažnas iš jų buvo vedęs lietuvę. Vien Bambinių kaime su pagarba prisimenami Tlijanskis, Kalfynas, Glecoberis, Obreineris, Okas, stambus ūkininkas Neibakas. Tlijanskių paliktame name ir apsigyveno Venclovai, kurie tuose namuose rengė šokius, sueigas po talkų ir sukūrė savo Šyvio šokdintojų trupę.

Vadinamieji vokiečiai turbūt daugiausia buvo suvokietėję gretimų baltiškų žemių žmonės... Juk ir už sienos gyveno daug mažlietuvių, prūsų kilmės žmonių.

Šyvio šokdintojai Bambinių kaime (Gražiškių vlsč., Vilkaviškio apskr.). 1926 m.

Mūsų krašte dažnai sunku nustatyti gyventojų etninę kilmę. Mūsų žmonės kėlėsi į Vokietiją, ir atvirkščiai. Su lietuviais maišėsi ir vokiečiai, ir lenkai, buvo ir baltarusių, rusų, žydų, totorių, romų...

Kokie seniausi duomenys apie Šyvio šokdinimo tradiciją? Kokias vietoves, be Gražiškių, ji siekė?

Žilvyčio Šaknio duomenimis (Šaknys 2001: 44), paprotys buvo paplitęs vakarinėje Vilkaviškio rajono dalyje, Bartininkų, Gražiškių, Pavištyčio, Vilkaviškio, Paežerių apylinkėse. Mano duomenimis, remiantis gyvųjų tradicijos palaikytojų pasakojimais, nuo pokario iki dabartinių laikų Vilkaviškio rajone Šyvio šokdintojų grupių yra buvę Gražiškiuose, Bambiniuose, Šilsodyje (Duonelaičiuose), Dotamuose, Egliniškiuose, Vištytyje, Pavištytyje, Pajevonyje, Opšrūtuose, Keturvalakiuose. Gal ilgainiui paaiškės, kad tradicijos arealas buvo dar didesnis, siekęs rajono pietvakarinę, pietinę dalį? Ypač gyvybinga ji buvo tarpukariu, bet nenutrūko ir pokariu, ir kiek vėliau. Tai buvo savotiškas šios tradicijos ,,aukso amžius“, anot pateikėjų, dauguma žmonių tikėdavosi sulaukti Šyvio šokdintojų savose sodybose. Gerbdavo tuo užsiimančius, net žvelgdavo su pavydu, kad, va, jie jau daug ,,pasiekę“ artistai, jie keliauja, pramogauja, išdykauja... Akivaizdu, kad tradiciniame kaime tai buvo neeilinis įvykis, palikdavęs neišdildomus įspūdžius. Todėl ir kostiumai buvo atsakingai ir kruopščiai ruošiami iki detalių.

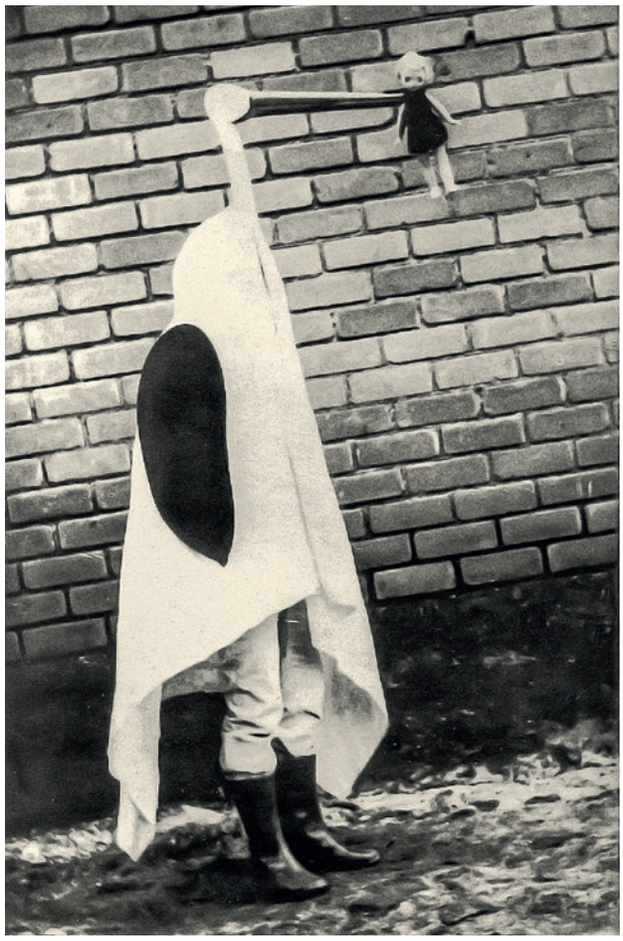

Gandras. Šioje ir kitose nuotraukose – Bambinių k. (Vilkaviškio r.) Šyvio šokdintojai. 1972 m.

Ar iš pateikėjų teko girdėti, kodėl Šyvis buvo šokdinamas būtent nuo antrosios Kalėdų dienos iki Trijų Karalių, o ne, tarkim, per Užgavėnes?

Dabartiniai pateikėjai prisimena būtent tą laiką. Kai daugiau laiko gali skirti kaukių gamybai ir puošybai, repertuaro tobulinimui. O tarpušventis – geriausias laikas vaikščioti, bendrauti, lankyti kaimynus. Aišku, tai siejasi su žiemos ciklo kalendorinėmis šventėmis.

Kitaip sakant, su žiemiškuoju Saulės atsigręžimu ir archajiniais laikais žinotu Saulės vadavimo iš tamsos kalėjimo mitu?

Taip, su Saulės grįžimu, su šviesa, kurios tikimasi vis daugiau. Juk ir baltumu švytintis Šyvis atneša daugiau šviesos. Iš esmės jis ir yra šviesos nešėjas, Saulės sugrąžintojas. Gyvenimo vilties teikėjas.

O ką vilkaviškiečiams reiškia arklio įvardijimas šyviu?

Tai ne visai baltas, labiau balkšvas arklys, jo plaukas turi pilkšvų priemaišų. Vis dėlto jis labai šviesus – pats brangiausias, geriausias iš visų, todėl ir skirtas vaikštynėms. Tai ne darbinis arklys, o pats geriausias baltas žirgas.

Šyvio šokdinimo paplitimo plote yra ir Žirgėnų kaimas (Vilkaviškio r.)?

Arklys ir žirgas buvo (ir yra) neatsiejami lietuvio pagalbininkai. Didžioji dalis lietuvių užaugdavo ant žirgų ir su žirgais. Dalijosi bendru likimu ir kare, ir darbuose. Mūsų krašte žirgai buvo auginami ir savo poreikiams, ir pardavimui, ypač į Karaliaučiaus kraštą. Ūkininkai, kurie augino ir pardavinėjo žirgus, visada iš aplinkinių sulaukdavo pagarbos. Įdomu, kad už žirgus visada būdavo atsiskaitoma auksu, o tai rodo didelę pagarbą. Mes dabar siekiame atkurti ir naktigonės tradicijas, surengti joms skirtą šventę...

Seniau Šyvio šokdintojų būrį dažniausiai sudarydavo jauni vyrai, tik pokariu prie jų ėmė šlietis ir moterys. Kodėl?

Galbūt tai susiję su skirtinga vyrų ir moterų padėtimi šeimoje ir visuomenėje. Moterims buvo skiriamas kuklesnis, sakykim, namų dvasios sergėtojos vaidmuo, o vyrai daugiau būdavo viešumoje,

Čigonai – Jonas Kruelskas ir Albinas Mikalainis. 1972 m.

jie keliauninkai ir nuotykių ieškotojai. Senojo pasaulio moters viešas pasirodymas ritualiniame karnavale daug kam būtų nesuprantamas, – juk buvo vertinamas santūrumas. Reikia turėti omenyje, kad Šyvio šokdintojų vaikštynės vykdavo žiemą, tamsiais vakarais, naktimis, kartais net iki paryčių. Tekdavo įveikti nemažus atstumus, pasitaikydavo užklimpti pusnyse. Anksčiau dažniausiai keliaudavo pėstute. Dažniausiai lankydavo savo kaimą, bet užsukdavo ir į gretimus. Antanas Zenonas Berenta sakė, kad jų grupė tamsiuoju paros metu aplankydavo apie dvidešimt sodybų.

Kita vertus, pateikėjai užsimena, kad tarpukariu persirengėlių eitynėse pradėjo dalyvauti ir moterys (Šaknys 2009: 74) – atsirado kūrybingų ir drąsių ,,čigonių“ vaidintojų. Neretai jos būdavo iš muzikantų šeimų ir pačios geros dainininkės arba persirengėlių aprangą, kaukes padėjusios kurti siuvėjos. Vėliau, kai veiksmas persikėlė į dieną, atsirado visokių sovietinių *gazikų*, moterų dalyvavimas tapo norma.

Beje, kartais netoliese sukdavosi po dvi ar daugiau Šyvio šokdintojų grupių, o jų susidūrimas virsdavo konfliktu, net peštynėmis, nes norėdami įrodyti esantys ,,tikresni“ ir geresni šyvininkai, nevengdavo pasigalynėti, kartais ir rimčiau susikibti. Grupės konkuravo tarpusavyje, po kiekvieno apsilankymo sodybose pasklisdavo kalbos, kas kaip pasirodė, kaip buvo apsirengę, ar mokėjo dainuoti, ar buvo miklūs, sumanūs, žodingi...

Kada ir iš ko buvo daromos kaukės? Ar tai buvo visų metų rūpestis, ar tik prieššventinis pasiruošimas?

Grupėje būdavo apie 16–20 personažų, Kaukėms pagaminti buvo ieškoma karinių uniformų, ant jų buvo užsiuvami ryškūs *pagonai* (antpečiai), naudotos uniforminės kepurės. Stengtasi padaryti kuo baltesnį ir gražesnį Šyvį. Meška su meškininku turėjo kailinius ir kaukes. Dar darydavo baisią velnio kaukę. Čigonai vėlgi išsiskyrė kaukėmis ir spalvingais apdarais. Kaukėmis pradėdavo rūpintis nuo rudens, kai sumažėdavo ūkio darbų. Be to, reikėjo ne tik persirengti, bet ir įsijausti į savo vaidmenį. Buvo vidinis ,,unaras“ gerai pasirodyti. Jei kareivis – tai kaip tikras, meška tapdavo didžiausias, rimčiausias ir stipriausias kaimo vyras, kuris privalėjo nugalėti visus, metusius jam iššūkį. Gerve turėjo būti labai aukštas vyras, kad pamatę žmonės iškart suprastų, kas pas juos atėjo.

Kitur minimi gandras, garnys...

Pavadinimų yra visokių, bet dažniau minima gervė. Turimi omenyje dideli paukščiai, turintys ilgus snapus. Kita vertus, nors sakoma, kad tai gervė, dėl balto apsiausto ir raudono snapo ji labiau panaši į gandrą. Ją irgi reikėjo išmoningai padaryti, nes valdant virvelėmis ir svirtelėmis snapas turėjo kalenti. Be to, šis personažas turėdavo iš skuduriukų pasidaryti „lėliukų“, kuriuos dalindavo netekėjusioms merginoms, beje, joms nevengdavo ir įžnybti.

Regis, galėtume išskirti personažų grupes? Turbūt archajiškiausios iš jų – zoomorfinės būtybės: arklys, arba žirgas (Šyvis), meška, gervė (gandras, garnys). Dar stabili, mažai galinti improvizuoti militaristinė grupė – keturi kareiviai ir jų vadas. Trečioji grupuotė – vadinamieji ,,kiti“ arba savi ,,svetimieji“: čigonė su vaiku (arba kelios), čigonas su lopytu maišu, seniau dar veikęs žydas (bet šis personažas jau senokai

nunykęs), velnias; taip pat „socialinių paslaugų teikėjai“: daktaras su vaistų dėžute, muzikantas, kasininkas. Ir niekur kitur persirengėlių būriuose nepasirodantis šluočius su šluota.

Ankstyviausi, matyt, buvo zoomorfiniai personažai. Žinoma, kad Žemaitijoje po kaimus vaikščiojo meškininkai su dresuotomis meškomis, kartais užeidavo ir į namus. Galbūt mūsų meškos ir meškininko duetas atspindi panašias praktikas.

Žinome ir apie vadinamąją Smurgainių meškų akademiją, kurioje jos narvuose buvo verčiamos šokti ant įkaitintos skardos; taip „išmokytos“, keliaudavo su meškininkais, lankydavo žmones, neretai už pinigus atidirbdavo per viešus pasirodymus.

Meška simbolizavo jėgą, patikimumą, stabilumą. Šyvis buvo pagrindinis namus laiminantis ir gerąją šviesos žinią nešantis personažas, o gervė (gandras) svarbi kaip vaisingumą skatinanti ir simboliškai dovanojanti paukštė. Galbūt seniau šie personažai sudarė persirengėlių branduolį, o vėliau pasipildė įprastais, dažniau matomais, liaudies kultūros realijoms atstovaujančiais veikėjais.

Sakoma, kad keturių kareivių ir jų vado prototipai – vokiečių raiteliai ulonai, kad mėgdžiotas jų įvaizdis ir uniformos, bet dabar jie vaikšto pėsti ir saugo liaudiškąjį raitelį šyvį, gal ir primenantį subendrintą, išgražintą uloną.

Matyt, uždarai gyvenant kaime, pamatyti kareiviai ir raiteliai ulonai galėjo palikti nepaprastą įspūdį. Ilgainiui kareivių rikiuotė tapo tradicijos dalimi, Šyvio saugotojais. Tai privalėjo būti tvirti ir gerai dainuojantys jauni vyrai. Net ir pokario laikais jų repertuaras buvo įvairus, pritaikomas situacijai.

Už Šyvio apsilankymą buvo atsilyginama, tad persirengėlių grupėje atsirado kasininkas, iš dalies atspindintis ir šio krašto žmonių verslumą. Dažnai kasininko pareigas eidavo „žydelis“. Su čigonu ir čigonėmis atsirado daugiau veiksmo ir intrigos. Taip žmonės kuria santykį su „kitu“ arba „svetimu“, turi rasti su jais susikalbėjimo būdą. Manau, kad „svetimų“ kaukėmis nebuvo stengiamasi pašiepti ar sumenkinti etninių mažumų, jos turėjo pasirodymuose tam tikras funkcijas.

Papasakok išsamiau, kaip Šyvis buvo vedžiojamas?

Pateiksiu Bambinių kaimo pavyzdį. Viduryje kaimo stovėjo didelis vokiečio Tlijanskio pastatytas namas. Kai savininkas prieš karą išsikėlė, sodyba atiteko lietuvių Venclovų šeimai. Joje buvo daug talentingų sūnų muzikantų, ir jų tėvas muzikuodavo, nors pagal profesiją buvo statybininkas. Mama buvo siuvėja, tad apsiūdavo visą kaimą. Šie namai tapo savotišku neoficialiu kaimo kultūros centru. Jame būdavo užbaigiamos talkos, sekmadieniais žmonės rinkdavosi pašokti. Šioje aplinkoje greit susidarė Šyvio šokdintojų grupė, juolab kad tradicija buvo puikiai žinoma (kaimas yra už kelių kilometrų nuo Gražiškių). Daugelis buvo matę šyvininkų eisenas ar patys jose dalyvavę. Ir per vieną iš susiėjimų kažkas pasiūlė pasidaryti savo Šyvį! Grupei vadovauti ėmėsi sūnūs, kaukes padėjo pasiūti mama, ir jie vedžiojo Šyvį keliolika metų. Nuolat prisijungdavo ir naujų narių, su kuriais būdavo dalijamasi ir kaukėmis, ir patirtimi.

Kaip vyko šyvininkų apsilankymai pas žmones?

Šyvio palyda – kareiviai. 1972 m.

Šyvis – Zenonas Berenta. 1972 m.

Į kaimynų sodybos stubą atėjęs kareivių vadas pirmiausia šeimininko paklausia: ,,Ar leisite šokdinti Šyvį?“ Dažniausiai leidžia. Esu girdėjęs ir tokių atvejų, kad šeimininkas sakydavo, jog į vidų įsileis tik tada, jei Šyvis peršoks per stalą, kurį užstumdavo už nedaug pravertų durų. Tik labai *miklas* Šyvis sugebėdavo per nedidelį tarpą įšokti į stubos vidų! Jei šeimininkai kliūčių nedaro, tada ateina šluočius su šluota ant ilgo koto ir nušluoja kambario aslą (gali pradėti šluoti taką dar lauke), taip padaro aikštelę, kurioje šoks Šyvis. Tai simbolinis veiksmas, kuriuo pašalinamos blogybės, išvaloma apeigos atlikimo erdvė. Tada vado komanduojami atžygiuoja kareiviai. Kuo vadas skiriasi nuo kareivių? Iš senų nuotraukų matyti, kad jo apranga šiek tiek puošnesnė. Jis šeimininkams pristato Šyvį, pagal jo komandą į stubą atėję kareiviai gerbia ginklais – gražiai padarytais mediniais kardais, o po to, kartu su vadu (jis užvesdavo), sudainuoja pirmąją dainą (paprastai tai būna: *Oi kareivi, kareivėli, / Kur nakvosi šią naktelę? / Oily, oily, oilylialia, / Kur nakvosi šią naktelę? // Ar girelėj po elglele, / Ar pas mylimą mergelę? / Oily, oily, oilylialia, / Ar pas mylimą mergelę? // Nei girelėj po eglele, / Tik pas mylimą mergelę. // Oily, oily, oilylialia, / Tik pas mylimą mergelę.*).

Sudainavę pasitraukia į keturias stubos kertes. Jų pareiga – ginti Šyvį nuo galimų namiškių išdaigų (norėdavo jį patampyti už uodegos, kėpštelti ar bakstelti). Šyvis įrisnoja į namus tarsi jotų arba šoktų (beje, ilgainiui Šyvis jau nebe šokdinamas, o šokinamas). Tada ateina muzikantas ir visi kiti personažai. Prasideda pagrindinis veiksmas: šyvis šokinėja per kliūtis, o kiti personažai gyvai bendrauja su namiškiais. Gervė (gandras) ieško mergaičių ar netekėjusių moterų, kurioms turi paduoti lėlę su linkėjimais ištekėti ir susilaukti vaikų (tarkim, ukrainiečiai per Užgavėnes dalindavo medinius pagaliukus, kuriais linkėdavo susirasti pačią). Visokias išdaigas krečia velnias. Čigonai bando kažką nugvelbti, pavyzdžiui, virtuvėje nusikabinti dešrą (buvo įsitvirtinęs stereotipas, kad čigonai savinasi prastai padėtus daiktus ar maistą, kiti personažai nieko nevogdavo). Niekas už tai nepykdavo, suprasdavo, kad tai viena iš linksmų šventinio aplankymo detalių. Už namų palaiminimą, aplankymą, gerus palinkėjimus buvo tikimasi šiokių tokių dovanų. Atsilyginti buvo beveik privalu, tad šeimininkai pavaišindavo saldumynais ar mėsos gaminiais, kartais stipresniu gėrimu. Be to, vaikščiojo kasininkas, kuris saugojo kasą, jei būdavo atsidėkojama pinigais. O čigonas gautas dovanas susidėdavo į lopytą maišą. Beje, jis paprašydavo Šyviui avižėlių, o čigonė sakydavo, kad jos vaikas nevalgęs (dar ji burdavo ir

Meška su vedliu. 1972 m.

už tai vėlgi prašydavo atlygio). Kiekvienas personažas turėjo savo vaidmenį, į vaidinimą įsijungdavo ir namiškiai. Žmonės glėbesčiuodavosi, šokdavo, krėsdavo juokus. Nebijodavo ir su meška susiimti, nors ji ant rankų turėdavo vielos spyglius, tai kai sugriebdavo, pasigirsdavo spiegimas... Imtynėse su meška kitų nugalėtojų nebūdavo, žinomi vos keli atvejai, kai stiprūs vyrai parbloškė mešką.

Galiausiai, muzikantui užgrojus maršą, šyvininkai išgužėdavo iš namų. Ženklą išeiti dar duodavo švilpuku arba varpeliu. Tada buvo traukiama į kitą sodybą. Aišku, su muzikantu einantis maždaug dvidešimties žmonių būrys neliūdėdavo... Pasiekę kitus namus, personažai sustodavo į vietas, ir vaidinimas vykdavo iš naujo. Tiesa, jei Šyviui buvo sudaromos kliūtys patekti į namus, išankstinis scenarijus galėjo keistis, tekdavo improvizuoti ir veikti pagal aplinkybes.

Beje, o kada išeinant iš namų kakariekuodavo?

Tai vienas iš būdų užbaigti Šyvio šokdinimą namuose. Kaip susitardavo, taip ir padarydavo. Seniau naudotos specifinės švilpynės, kuriomis buvo galima išgauti savitą kakariekavimo garsą. Dabar tokios neturime, bet planuojame įsigyti, tad gal dar pakakariekuosime, o dabartiniai gražiškių šyvininkai naudojasi varpeliu.

Dėl dainų repertuaro. Kareiviai dainuodavo po kelias dainas, o kaip elgėsi kiti šyvininkai ir namiškiai – ar dainavo? O muzikantas grojo kokį nors „šyvišką“ repertuarą ar kas užeidavo ant seilės?

Tai priklausydavo nuo muzikanto įgūdžių ir patirties. Paprastai buvo grojamos polkos, maršai, jei nuotaika gera – ir pašokama. Į šokius su čigonais, daktarais būtinai įtraukiami ir namiškiai. Linksmindavosi kaip reikiant. Užrašyta prisiminimų, kad dūkdavo taip, jog rodėsi, namų sienos išvirs, nes juk vietos striuka, o žmonių buvo pilna stuba. Seniau žmonės tokiose situacijose buvo drąsesni ir lengvai pasiduodavo užklupusiam siautuliui.

Egzotiškas, kitur nesutinkamas personažas – šluočius. Koks buvo jo kostiumas, gal turėjo kaukę, ką dar, be šlavimo, jis darydavo?

Šluočius išties įdomus personažas. Jis labai tylus, paprastas, netgi skurdokas, todėl gal net keisčiausias iš visų. Jis – ritualinis aplinkos švarintojas, kuriam nereikia daugiau nieko daryti, kad atkreiptų dėmesį. Jis ateina, padaro savo darbą ir dingsta. Jo kostiumas – prasta kaimiečio apranga, niekuo neišsiskirianti, veido kauke nedengdavo.

O koks buvo velnio vaidmuo?

Jo pareiga – krėsti pokštus; šis personažas iš esmės ir vertinamas už tai, kiek išdaigų, šunybių gali išprovokuoti. Geriausias velnias – labai drąsus, mandras, *miklas*, kaip sakoma, einantis stogais, užkemšantis kaminus, visur lendantis... Kiti,

Velnias. 1972 m.

Šluočius – Jonas Anglinskas. 1972 m.

ne tokie mitrūs, vis tiek gebėdavo atsisėsti ant užkaisto katilo, įlįsti į šulinį... Nešdavosi su savimi suodžių, batų tepalo, kuriais ištepdavo žioplus naivuolius. Vienoje iš paskutinių Gražiškių šyvio šokdinimo išvykų velnias ant stogų sukėlė karučius, ant krepšinio lentų sukėlė grėblius, kastuvus! Tai visokių *iškadų* darytojai, ne veltui sakydavo – pasiutęs kaip velnias!

Daktaras vaikščiojo su vaistų dėžute. Ar būta ir moterų daktarių?

Šiuo metu Gražiškių kompanijoje vaikšto daktarė. Dėžutėje ji turi stipresnių gėrimų – *liekarstvų,* kuriomis pavaišina šeimininkus, kad būtų sveiki. Vėliau tuo pačiu atsilygina ir šeimininkai. Daktarai vis tikrina sveikatą ir jos linki. Tikėtina, kad daktarai tarp šyvininkų atsirado gana vėlai.

Įdomu, kad avižėlių Šyviui piltis į sulopytą čigono maišą šeimininkai leisdavo tiek, kiek jis vienas paneša...

Tai vienas iš papokštavimų. Pripiltas didelis maišas žmogui jau nepakeliamas. Avižėlės Šyviui – labiau simbolinis dovanų, gėrybių vaikštynių pabaigtuvių baliui (Šyvio pakasynoms arba laidotuvėms) prašymas. Tam labiausiai tikdavo stiprūs gėrimai, lašiniai, kumpiai, skilandžiai, įvairūs kepiniai, pyragai. Vaišės buvo viena iš jaunų vyrų vaikščiojimo su Šyviu paskatų.

O kaip vykdavo Šyvio pakasynos?

Dažniausiai jos vykdavo sutartoje vietoje arba tuose namuose, kur būdavo ruošiamasi eitynėms. Per Tris Karalius sunešdavo gautas vaišes ir keldavo *balių*, Šyvio šokdinimo vaikštynių pabaigtuves. Į jas šyvininkai pakviesdavo antrąsias puses, artimiausius draugus, ir susiėjimas virsdavo bendruomenine šventė. Tai primirštas, bet būtinas šios tradicijos elementas. Tą dieną Šyvį išnešdavo į nuošalesnę vietą, kur nors už tvarto, ir „užkasdavo“. Kažkiek jį ten palaikydavo, bet dar tą patį vakarą ar kitą dieną vėl pasiimdavo, ir, kartu su kitomis kaukėmis ir apdarais, pasidėdavo kitiems metams.

Kokios šyvininkų grupės ilgiausiai išlaikė šyvio šokdinimo tradiciją?

Bambinių, Šilsodžio (Duonelaičių) kaimų ir Gražiškių miestelio (bei gretimų kaimų). Bambinių kaimo (kurį vėliau nušlavė melioracija) grupei vadovavo Venclovų šeima, o Šilsodžio (Duonelaičių) grupei – Černiauskų šeima, prisidėjo ir platesnė jų giminė. Kai kurie šių grupių nariai apie 1993 m. įsiliejo ir į Gražiškių Šyvio šokdintojų grupę, kurios ilgametė nuoširdi telkėja ir puoselėtoja buvo kultūros darbuotoja Alesė Jankauskienė. Jos rūpesčiu, ši tradicija gyvavo apie trisdešimt metų, be jos indėlio vargu ar būtų išlikusi. Numelioruotuose ir ištuštėjusiuose kaimuose ji nebeturėjo galimybių egzistuoti.

Šiuo metu suburtoje Gražiškių seniūnijos Šyvio šokdintojų grupėje dalyvauja ir kitų gretimų vietovių (net iš Vištyčio!) tradicijų palaikytojai. Džiugu, kad dabar šią tradiciją puoselėja jauni žmonės – kultūros darbuotoja, Gražiškių bendruomenės pirmininkė Sigutė Žemaitienė, jai talkina Gražiškių seniūnė Ramutė Didvalienė ir jos pavaduotoja Rita Vasiliauskienė, kaupianti medžiagą apie Šyvio šokdinimą. Pasirodymuose noriai dalyvauja Gražiškių gimnazijos moksleiviai.

Įdomu, kad ši paprotinė tradicija persikėlė ir į Gražiškių miestelio herbą!

Šyvis Gražiškių miestelio herbe atsidūrė 2011 m. Svarstant, kuo šis senas ir gražus miestelis išskirtinis, savitas, iš atminties išniro ir simbolinė Šyvio figūra. Todėl stengiamasi, kad Šyvio šokdinimo tradicija gyvuotų ir burtų miestelio bendruomenę kuo ilgiau.

LITERATŪRA

Šaknys 2001 = Žilvytis Bernardas Šaknys. *Kalendoriniai ir darbo papročiai Lietuvoje XIX a. pabaigoje–XX a. pirmoje pusėje. Jaunimo vakarėliai*. Vilnius: Diemedis, 2001.

Šaknys 2009 = Rasa Paukštytė-Šaknienė, Vida Savoniakaitė, Žilvytis Šaknys, Irma Šidiškienė. *Lietuvos kultūra. Dzūkijos ir Suvalkijos papročiai*. Vilnius: LII leidykla, 2009.

MAKING THE WHITE HORSE (*ŠYVIS*) JUMP

A conversation with. Andrius MILINKEVIČIUS, a specialist in ethnic culture at the Suvalkija (Sūduva) Cultural and Museum Centre, where he presents the tradition of the *Šyvis* dance in Gražiškiai (Vilkaviškis district).

In 2023, the tradition was entered into the Lithuanian Intangible Cultural Heritage Inventory. It is only common in southwestern Lithuania, revived and protected by the community of Gražiškiai. From the second day of Christmas to Epiphany, a large group of carnival-goers visit their neighbours homes and wish them a good harvest, health, and fertility. The main character of these ceremonial walkers is *Šyvis* a rider who "rides" on a white horse. *Šyvis* escort consists of soldiers guarding him and their commander, a broom maker, a musician, a bear with a bear-wrangler, a crane (stork), a devil, gipsies, a doctor, and other characters of later origin. *Šyvis* has to jump over the obstacles prepared for him, and people reward the masqueraders. After Epiphany, the "*Šyvis burial*" is organised, i.e., the mask is symbolically buried, and a feast is organised. In the past, only men led the *Šyvis*, but now women are involved as well. Since 2021, *Šyvis* has been depicted in the coat of arms of the town of Gražiškiai.

ŠYVIO ŠOKDINIMO APEIGOS UŽNEMUNĖJE

Arūnas VAICEKAUSKAS

Po kryžiuočių puldinėjimų ištuštėjusios istorinės prūsų žemės, apaugusios neįžengiamais miškais, tapo retai apgyvendinta „dykra“ ir XVII–XVIII a. buvo iš naujo kolonizuotos išeivių iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės. Svarbiausia šiame procese buvo tai, kad nauji gyventojai į Užnemunę kėlėsi iš skirtingų Didžiosios Lietuvos etnografinių sričių – rytinius Užnemunės pakraščius apgyvendino dzūkai, o štai į centrinę bei vakarinę jos dalį kėlėsi išeiviai iš Vidurio Lietuvos bei Žemaitijos. Naujieji Užnemunės gyventojai atsinešė ir savas tradicijas bei papročius. Tad ilgainiui Užnemunėje susiformavo savita etnografinė sritis, turinti tiek rytų, tiek vakarų lietuviams būdingų kultūros elementų ir niekur kitur neaptinkamų etnografinių bruožų, nuo Panemunių dzūkų rytuose iki Zanavykų vakaruose susiformavo ir mūsų dienas pasiekė unikalūs vietos kultūros dariniai. Dar didesnių pokyčių Užnemunė sulaukė XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje tapusi Prūsijos karalystės, kiek vėliau – nuo Rusijos priklausomos Varšuvos kunigaikštystės dalimi. Čia liko galioti pažangiausia anuo metu teisinė sistema – vadinamasis Napoleono kodeksas, anksti pereita prie vienkieminio ūkininkavimo. Kitaip sakant, čia visu pusamžiu anksčiau nei Didžiojoje Lietuvoje prasidėjo socialiniai ir ūkiniai procesai, ilgainiui Užnemunę pavertę ekonomiškai stipriausia ir kultūriškai labiausiai išprususia etnografinės Lietuvos dalimi. Visi šie faktoriai yra svarbūs, norint suprasti, kuo Šyvio šokdinimas yra panašus ir kuo skiriasi nuo kitų panašių paprotinės tradicijos variantų.

Kalbant paprastai, Šyvio šokdinimas – tai vienas iš daugelio visoje Lietuvoje ir aplinkiniuose kraštuose žinotų persirengėlių grupės vaikščiojimo pakiemiais variantų. Geriausiai šį reikšmingą žemdirbių ritualą išsaugojo Žemaitijos Užgavėnių persirengėlių būrys. Tai leidžia teigti ne tik stabili persirengėlių grupės sudėtis, jų kaukės, išmanymas, koks kiekvieno personažo vaidmuo, bet ir lankomų šeimininkų atsakas. Persirengėliai neretai elgdavosi agresyviai, ypač rodydami dėmesį netekėjusioms merginoms, tačiau retai kada sulaukdavo neigiamos šeimininkų reakcijos. Priešingai, tėvai neretai patys atitinkamais dialogais įsitraukdavo į veiksmą, dar paskatindami kaukėtus svečius. Persirengėlių būrio personažų

Patilčių kaimo Šyvio šokintojai. Iš Zenono Slaviūno archyvo.
Saugoma Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyve

Gražiškių Šyvio šokintojų būrys. 1951 m. Jurgio Dovydaičio nuotrauka. Saugoma LLTI Lietuvių tautosakos archyve

pasirinkimas visada buvo grindžiamas mitine savo / svetimo (anapusinio) pasaulio skirtimi. Kitaip sakant, jokiame persirengėlių būryje niekada nebuvo žemdirbio kaukės.

Ritualinę vaikštynių svarbą rodo ir tai, kad persirengėliai seniau aplankydavo visas be išimties kaimo gyventojų sodybas, o prieš užeidami į gyvenamojo namo vidų, pasikeisdavo su sodybos šeimininku tam tikromis žodinėmis formulėmis. Nors XX a. pirmoje pusėje didesnė persirengėlių dalis apeiginių vaidmenų jau neturėjo, keleto iš jų veiksmuose tokio pobūdžio elementų dar galima įžiūrėti. Pavyzdžiui, netekėjusias merginas pajuokiantys persirengėlių veiksmai tarsi pabrėždavo, kad kaimo bendruomenės akyse tik ištekėjusi (t. y. pasiruošusi tapti motina) moteris laikoma visaverte jos nare. Ritualinę persirengėlių vaikštynių prigimtį išduoda ir apsikeitimas dovanomis bei linkėjimais. Gausiai apdovanoti persirengėliai išsakydavo linkėjimus, kurie, žemdirbių supratimu, turėdavo užtikrinti visokeriopą ūkinę ir asmeninę sėkmę.

Tokios persirengėlių būrio vaikštynės, nekalbant apie pavienių personažų vaidinimus, vyko ir kitose etnografinės Lietuvos srityse. Užgavėnių laikotarpiu kiek apnykę vaikštynių variantai (pvz., kai persirengėliai veikia nebe namuose, o kaimo gatvėje) išsilaikė Vidurio Lietuvoje – Kėdainių, Jonavos, Kauno apylinkėse, Ignalinos rajono Tverečiaus apylinkėse ar net Šalčininkų krašto kaimuose. Šiaurės Rytų Aukštaitijoje visavertis persirengėlių būrys kaimuose pasirodydavo kalėdiniu laikotarpiu. O Vidurio Aukštaitijoje Trijų Karalių vaidintojų grupė neretai būdavo panašios sudėties ar atlikdavo panašius veiksmus, kaip kiti persirengėlių būriai. Tad į Užnemunę atsikėlę Vidurio Lietuvos gyventojai (turėkime omenyje, kad Žemaitijos etnografinė sritis anuo metu baigėsi arčiau Nevėžio nei Dubysos) su savimi atsinešė ir persirengėlių vaikštynes.

Vakarų ar Vidurio Lietuvos persirengėliai dažniausiai buvo vadinami bendru Užgavėnių žydų, ubagų vardu, o vietoj tai Aukštaitijoje dominavo čigonautojų pavadinimas. Užnemunėje persirengėlių būriui prigijo išskirtinis Šyvio šokdintojų vardas. Beje, ir kitur persirengėlių būrys kartais būdavo pavadinamas pagal pagrindinį vaidmenį atliekantį personažą, pavyzdžiui, akcentuota vengro ar Lašininio kaukė (eina „lašinskai“), net pamėklė (eina morės), bet tai pavieniai ir gana vėlyvos kilmės įvardijimai, užfiksuoti ten, kur vaikštynės jau buvo netekusios ankstesnės svarbos.

Šyvio šokdinimas buvo paplitęs gan plačiame areale, nors iki mūsų dienų išliko (tiksliau – buvo sėkmingai prikeltas naujam gyvenimui) Gražiškiuose. Būta įvairių svarstymų, kokia Šyvio vardo ir apeigos kilmė. Tyrėjų akys krypo į šalia buvusią Prūsiją. Iš Užnemunės (Skriaudžių) kilusi žymi lietuvių paprotinės tradicijos tyrėja profesorė

Angelė Vyšniauskaitė spėjo, kad Šyvio šokdinimas yra perimtas iš vokiškosios kultūros. Iš tiesų, ir vokiečiai žinojo šimelio šokdinimą, o Prūsija XIX a. įtakojo ne tik ūkinę Užnemunės raidą, bet ir paprotinę tradiciją. Tačiau šiuo atveju galime svarstyti tik apie apeigos pavadinimo kilmę, nes pats paprotys, kaip jau minėjau, tai tipiškas visoje Lietuvoje vykusių persirengėlių būrio vaikštynių variantas. Be specifinio vardo ir šluočiaus personažo (pastarasis, neabejotinai, yra vėlyvos kilmės, kaip ir daugelis kitų XX a. 4 dešimtmetyje sukurtų „buitinių“ personažų – barzdaskučio, fotografo etc.), nedaug besiskiriantis nuo žemaičių Užgavėnių persirengėlių būrio ar Šiaurės Rytų Aukštatijos „čigonautojų“ vaikščiojimo. Panašios persirengėlių kaukės: dauguma jų – antropomorfinės bei visur pasikartojančios zoomorfinės: meškos, gervės ir arklio (šiuo atveju – raitelio). Tik ožys – būdingesnis žemaičiams. Analogiška ir veiksmų seka (įsiprašymas, vaidinimas, apdovanojimas, ūkinės sėkmės linkėjimai).

Senesniais laikais visoje Lietuvoje persirengėliai apeidavo visus kaimo kiemus be išimties, bet ilgainiui sodybos, kurių šeimininkai neparodė tinkamo dėmesio arba iš viso nenorėjo įsileisti vidun, buvo aplenkiamos. Vaikštynių pabaiga – visada tokia pat: suneštinės vaišės ir pasilinksminimas, kuriame dalyvauja ne tik buvę persirengėliai, bet ir bendruomenė. Jos galėjo būti vadinamos specifiniu vardu: „žydų vestuvėmis“, „ubagų baliumi“ ar „Šyvio laidotuvėmis“.

Dabar apie patį Šyvį. Arklio (arba raitelio) kaukė – viena iš pagrindinių, dažniausiai pasitaikančių gyvūnus vaizduojančių kaukių Europinėje tradicijoje. Nuo Prancūzijos ar Italijos pietuose, Didžiosios Britanijos vakaruose iki Rusijos platybių rytuose nerasime nė vienos reikšmingesnės karnavalinės tradicijos, kurioje nebūtų arklio (raitelio) kaukės. Etnografinėje literatūroje šio personažo apeiginė svarba aiškinama „ūkiniu arklio svarbumu“ ar „mitiniu šventumu“, tačiau kas slypi už šių itin bendro pobūdžio frazių, taip ir nepasakoma. Beveik visų Europos ir Azijos tautų tikėjimuose arklys yra pagalbininkas, padedantis įveikti ribas tarp skirtingų mitinio pasaulio erdvių.

Nenuostabu, kad arklio (raitelio) kaukė žinota ir visoje Lietuvoje. Iki Pirmojo pasaulinio karo ji buvo dažnesnė ir įprastesnė, nei jau vėlyvoje XX a. 3–4 dešimtmečio tradicijoje, kita vertus, ir dabartiniuose persirengėlių pasirodymuose ji išlieka populiari. Semantinius arklio (žirgo) ryšius su mirusiųjų pasauliu patvirtina tiek archeologinė Vidurio Lietuvos kapinynų medžiaga, tiek ir senieji indoeuropiečių tautų tikėjimai, siejantys arklį su kelione į pomirtinį pasaulį. Matyt dėl to šis personažas buvo svarbus persirengimo paprotyje, kuriame akivaizdžiai vyrauja protėvių kulto semantika.

Raitelio kaukė genetiškai vėlesnė už arklio. Šis personažas atsirado į vieną vaidmenį sujungus arklio ir jo savininko (žydo ar, dažniau, čigono) kaukes. Nemenką įtaką galėjo turėti ir karai: pavyzdžiui, po Pirmojo pasaulinio karo Lietuvoje itin išpopuliarėjo kareivių ar karininkų (generolų) kaukės, kurios neretai įgydavo raitelio pavidalą. Kita vertus, iki mūsų dienų išliko populiari ir vien tik gyvūną, t. y. arklį be raitelio, vaizduojanti kaukė.

Šyvio šokdinimo apeigoje pasitaikydavo abu arklio kaukės variantai. Arklio su raiteliu kaukė paprastai gaminta pagal kelias „klasikines“ schemas: prie raitelio juosmens pritvirtinant pasiūtą ir šiaudais iškimštą priekinę arklio dalį bei pasturgalį, vaidintojo kojas pridengiant ilga gūnia, o prie šonų pritaisant į balnakilpes įsispyrusias „raitelio kojas“. Paprastesnis variantas – kai priekinė ir pasturgalinė arklio dalys padaromos iš bulvinių krepšių, pakabintų ant per petį permesto lanko. Turėkime omeny, kad tradicinėje žemdirbių kultūroje pasiruošimui vaikštynėms dalyviai neturėjo daug laiko, tad kaukėms gaminti buvo naudojama tai, kas po ranka. Išankstinė kaukių gamyba, kaip ir iš anksto surežisuoti vaidinimo elementai, jau laikytini kintančios tradicijos požymiu. Arklio galva paprastai būdavo siuvama iš drobės ar veltinio, prikemšama šiaudų ar kito kamšalo, pavyzdžiui, skudurų, ir pritaisoma prie rankose laikomo pagalio. Variantų būta ir daugiau.

Arklį be raitelio vaizduojančiai kaukei jau reikėjo dviejų žmonių. Juos uždengdavo gūnia, lovatiese ar kitu didesniu audiniu. Arklio priekyje buvęs žmogus stovėdavo stačias ir rankose laikydavo pasiūtą arklio galvą, o antrasis pasilenkdavo ir apkabindavo pirmojo juosmenį. Gale prisiūdavo uodegą.

Jeigu raitelis pats „valdė“ žirgą, tai arklio kaukės vaidintojai, paslėpti po gūnia, patys sunkiai orientavosi aplinkoje (nebent priekyje praskleisdavo dengiantį audeklą), todėl dažniausiai arklį vesdavo savininkas, kuris bendraudavo su aplinkiniais ir nurodydavo arkliui, ką šis turįs daryti.

„Raitelio“ valdomas arklys nerimdavo, šokinėdavo, spardydavosi, kartais net užšokdavo ant vaišių stalo. Iš užuominos, esą moteriškės, pamačiusios tokį „arklį“, išbėgiodavusios, galima daryti netiesioginę išvadą, kad šis personažas dėmesį rodydavo moteriškajai kaimo bendruomenės daliai. Panašiai elgdavosi ir gyvūną vaizdavusi arklio kaukė. Kliūties įveikimas – būdinga užduotis

Vištyčio šyvio šokdintojai. XX a. I p. Iš Andriaus Milinkevičiaus archyvo

tiek arkliui, tiek raiteliui. Tačiau Šyvio šokdinimo apeigoje ši užduotis tapo pagrindiniu veiksmu, o sėkmingai ją įveikus, visi persirengėliai buvo apdovanojami. Po to likdavo išsakyti ūkinės bei asmeninės sėkmės linkėjimus, kurių visi ir tikėjosi.

Mano požiūriu, kalbant apie Šyvio šokdinimą, įdomiausia ir daugiausiai klausimų kelianti problema yra papročio atlikimo laikas. Paprastai Šyvis šokdintas tarpušvenčiu, nuo antrosios Kalėdų dienos iki Trijų Karalių. Teko fiksuoti Šyvio šokdinimą ir per Užgavėnės, tačiau tai vienetinis atvejis. Kaip jau minėjau, gyventojai į vakarinę Užnemunės dalį kėlėsi iš Vidurio Lietuvos. Tad, logiškai mąstant, jie turėjo atsinešti Užgavėnių persirengimo tradicijas. Tai akivaizdu kairiajame Nemuno krante (per daug nenutolstant nuo upės), Zanavykų regione. Tačiau judant į pietus, persirengėlių vaikštynių laikas keičiasi. Tad vėl turime grįžti prie Prūsijos, tiksliau, prie Prūsijos lietuvininkų įtakos. Mat XIX a. vidurio lietuvininkų tradicijų aprašymuose minimi būtent Kalėdų laikotarpio persirengėliai. O iš kur Kalėdų persirengėliai Mažojoje Lietuvoje? Juk šiame krašte taip pat kūrėsi išeiviai iš Žemaitijos? Užuominos apie kalėdinio laikotarpio persirengėlius pietų Žemaitijoje itin retos ir taip pat laikytinos Mažosios Lietuvos pusės įtaka.

Grįžkime prie to, nuo ko pradėjome, t. y. prie Užnemunės etnografinio regiono ypatumų. Tyrėjai daugiausiai akcentavo jį veikusias Didžiosios Lietuvos ir Prūsijos įtakas, bet visiškai nenagrinėjo vakarų slavų kultūrinio poveikio. O juk slavų tautose, tiek rytinėse, tiek ir apgyvendinusiose Vidurio Europą, vyrauja, o Lenkijos etnografinėse srityse bent yra žinomas persirengimas būtent kalėdiniu laikotarpiu. Šiuo netikėtu klausimu komentarą ir baigsime, atsakymo paieškas palikdami ateities tyrėjams.

CELEBRATIONS OF "MAKING THE *ŠYVIS* JUMP" IN UŽNEMUNĖ

Arūnas VAICEKAUSKAS

Among the ethnographic areas of Lithuania, Užnemunė is distinguished by the fact that it has cultural elements specific to both Eastern and Western Lithuanians and ethnographic features not found anywhere else. The masquerade processions, characteristic of Western Lithuania, in Užnemunė are called "Making the *Šyvis* jump." Although the masks and ceremonial actions of the masqueraders are not fundamentally different from elsewhere, here the riders mask is the key component. This is interpreted as a sign of ritual development and change.

A horse (or rider) mask is one of the main types of masks depicting animals in the European tradition. Our neighbours, Poles or North Germans and farther countries, had such masks. Researchers assume that the *Šyvis* name, and perhaps the custom, came from Prussia or Lithuania Minor. This origin of the name is likely, and the masquerade procession seems to be of local origin, having entered Užnemunė with residents of the western regions of Greater Lithuania. More questions are raised by the unusual time for the masquerade procession Christmas.

AMŽIAUS PROJEKTAS – LIETUVOS KRYŽDIRBYSTĖ ADOMO VARNO RINKINYJE

Margarita MATULYTĖ

Recenzija: *Lietuvos kryždirbystės vaizdai: Adomo Varno negatyvų rinkinys*, sud. Skaidrė Urbonienė. Vilnius, Lietuvos nacionalinis muziejus, 2023, 592 p., ISBN 978-609-478-071-4.

Prieš šimtmetį Adomo Varno pradėtą Lietuvos kryždirbystės paveldo dokumentavimą užbaigė Lietuvos nacionalinis muziejus, 2023 m. išleidęs dailininko sukaupto fotoarchyvo *catalogue raisonné*. Fundamentalių mokslinių ir muziejinių tyrimų pagrindu sudarytame leidinyje „Lietuvos kryždirbystės vaizdai: Adomo Varno negatyvų rinkinys“[1] galutinai įgyvendinta viena ryškiausių pirmosios Lietuvos Respublikos kultūros iniciatyvų – išsaugotas lietuviškos tapatybės branduolio – krikščioniškųjų vertybių pasaulėžiūros – liudijimas.

Tyrimus tikslingai nukreipus į pirminį šaltinį – negatyvų ir juos lydinčios autentiškos registracijos dokumentų archyvą – sudarytojai dr. Skaidrei Urbonienei kartu su trijų nacionalinių muziejų ikonografijos ir liaudies meno specialistėmis Monika Gineikiene, Vitalija Jočyte ir Žydre Petrauskaite pavyko išaiškinti Lietuvos nacionaliniame (toliau – LNM) ir Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės (toliau – NČDM) muziejuose saugomo rinkinio apimtį ir turinį. Leidinio struktūra bei duomenų klasifikavimas rodo akademinės kultūros lygį ir tiriamos medžiagos pažinimo gylį: rekonstruota A. Varno fotoprojekto istorija, pateikta informacija apie rinkinio likimą ir jo saugojimą, identifikuoti fotografijų autoriai, patikslinti fotografuotų skulptūrinių objektų (kryžių, koplytėlių, koplytstulpių, stogastulpių) siužetai, patikrintos arba nustatytos sukūrimo vietos ir datos, suregistruoti dingę negatyvai. Knygos funkcionalumą padidina kruopščiai parengtos asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės, plati santrauka anglų kalba. Svarbiausia ir didelę vertę turinti leidinio dalis yra negatyvų katalogas. Atlikta tai, ko nespėjo padaryti idėjos sumanytojas – vaizdai susisteminti pagal etnografinius regionus[2], taip atskleidžiant ne tik XX a. 3-iajame dešimtmetyje vykdyto projekto topografinę aprėptį, bet ir parodant vietos kryždirbystės savitumą, regioninius skirtumus bei tradicijų įvairovę.

Leidinys yra aktualus ne tik liaudies meno sričiai, bet ir fotografijos istorijai. Pristatant stiklo ir celiulioido negatyvų rinkinį aptariama fotografijos technika, mažosios sakralinės architektūros fiksavimo metodai (rakursai, kompozicijų sprendimai) ir aplinkybės (lokacijos ir gamtos sąlygų įtaka), A. Varno puoselėtos estetinės nuostatos ir vaizdų funkcinės paskirties samprata. Ypač profesionaliai ir subtiliai knygos dailininkės Vidos Onos Kuraitės parengtos iliustracijos (kataloge publikuojami visų išlikusių negatyvų vaizdai, tarp originalų specialiai išskiriant ir fotoreprodukcijas)

1 Knygos leidybinį projektą (vadovė Miglė Lebednykaitė) finansavo Lietuvos mokslo taryba, parėmė Vasario 16-osios fondas.

2 Tiesa, A. Varnas sudarė registracinius negatyvų atspaudų albumus, kuriuose vaizdus sistemino pagal 3 kategorijas: fotografavimo metus, vietovę ir sakralinių paminklų savybes (Petrauskaitė 2023: 12).

Valiulio darbo kryžius (pastatytas 1899 m. brolio Kastulio Jasinevičiaus) ūkininko Benedikto Jasinevičiaus kieme Iciūnų kaime. Rokiškio apskritis, Rokiškio valsčius. 1925 m. Adomo Varno nuotrauka (NČDM, Ng-22589 (V 927))

Koplytstulpis (pastatytas 1882 m.) ūkininko Graičiūno kieme Niūraičių kaime. Šiaulių apskritis, Joniškio valsčius, 1927 m. Balio Buračo nuotrauka (LNM, EMV 1525)

suteikia galimybę susipažinti su ano laiko raiška, medžiagų tvarumu, autoriaus rankų bei laiko paliktais pėdsakais. S. Urbonienė primena, kad suprasdamas medžio pažeidžiamumą A. Varnas iškėlė tikslą „kiek galima greičiau gelbėti bent jau praeities atvaizdus“[3]. Tačiau ir negatyvai neamžini. Stiklas gali sudužti, jo šviesai jautria emulsija padengtas paviršius nuo temperatūros pokyčių gali deformuotis, o iš celiuliozės pagaminti negatyvai taip pat patiria senėjimo procesus ir neapsaugoti nuo irimo (ką ir rodo kai kurie rinkinio eksponatai). Galbūt tai suprasdamas A. Varnas pasirūpino vaizdų tiražavimu – pagamintų ir išplatintų fotoatvirukų kiekis nesuskaičiuojamas. Be to, dailininko sumanyta ir kita rinkinio reprezentacijos forma – dideli ekspoziciniai atspaudai ant kartoninio pasporto iki šiol rodomi parodose, populiarinančiose tiek kryždirbystę, tiek ir unikalų rinkinį. Nors ir fotopopieriaus būklė be specialių saugojimo priemonių ir nuolatinės priežiūros, ką iš tikrųjų garantuoja šiuolaikiniai muziejai, nėra stabili. Todėl knygos misija dviguba – itin reikšmingo rinkinio sklaida ir vaizdų ilgaamžiškumo garantas.

Sudarytojos įvadas – konstruktyvus kelrodis, padedantis skaitytojui susiorientuoti informacijos gausoje. S. Urbonienė ne tik įveda į turinio struktūrą bei kontekstą, bet ir išaiškina esminio sprendimo suskirstyti vaizdus pagal etnografinius regionus tikslą. Pasak mokslininkės, A. Varnas stengėsi, kad bent svarbiausi kryždirbystės pavyzdžiai iš visų apskričių sukurtų bendrą paveldo panoramą, tiesa, jam, net pasitelkus kitų fotografų paslaugas, nepavyko aprėpti krašto teritorijos tolygiai (dominuoja Aukštaitijoje ir Žemaitijoje užfiksuoti vaizdai, nedaug iš Dzūkijos, o skurdžiausias rinkinys iš Suvalkijos). Dailininko įžvalgas apie sakralinių objektų formų ir dekoro specifiką S. Urbonienė išplečia savo kryptingu ilgamečiu tyrimu[4] pagrįstais komentarais, kurie talkina sklaidant katalogą ir atsekant regioninių praktikų skirtį. Svarbus sudarytojos pastebėjimas, kad

3 Urbonienė 2023: 5.

4 Urbonienė 2015; Krikštopaitytė-Urbonienė, Smilingytė-Žeimienė 2018.

Vinco Svirskio darbo koplytstulpis (pastatytas 1897–1898 m.) ūkininko Vinco Gegžnos sodyboje Okainių kaime. Kėdainių apskritis, Kėdainių valsčius. 1927 m. Adomo Varno nuotrauka (NČDM, Ng-23156 (V 1982), Ng-23157 (V 1983))

Stogastulpis (pastatytas 1883 m.) prie Daugailių–Salako vieškelio Daugailių miestelyje. Utenos apskritis, Daugailių valsčius. 1924 m. Adomo Varno nuotrauka (NČDM, Ng-22191 (V 523))

Stogastulpis (pastatytas 1847 m.) ir kryžiai (1871 ir 1874 m.) Kaniūkų kaimo senkapiuose. Utenos apskritis, Užpalių valsčius. 1925 m. Adomo Varno nuotrauka (NČDM, Ng-22549 (V 887))

„A. Varnui fotografija pirmiausia buvo priemonė dokumentuoti esamą paveldą, sukurti vizualinę kryždirbystės tradicijos atmintį“[5]. Atmintis paremta ne tik ikonografija, bet ir jos moksliniu atributavimu. Vienas sudėtingiausių ir kruopščiausių darbų buvo vaizdų suskirstymas pagal regionus (ribinių vietovių priskyrimas vienai ar kitai apskričiai yra argumentuotai išdėstytas ir aiškus), taip pat negatyvų metrikų parengimas (A. Varno originalių aprašų patikra ir tikslinimas, papildomų duomenų paieška, unifikavimas etc.)

Ž. Petrauskaitė nuosekliai ir išsamiai išdėsto rinkinio sudarymo istoriją. Muziejininkės atliktas šaltinių tyrimas bei lyginamoji rankraščių (A. Varno registracijos sąsiuvinių ir kitų archyvinių dokumentų) ir atspaudų analizė atskleidžia fotografijų autorystę. Ne paslaptis, kad iki šios publikacijos retas išdrįsdavo vaizdą autorizuoti – priskirti Adomui Varnui, Baliui Buračui ar kitam fotografui, talkinusiam paminklų fiksavimo projekte. Muziejininkė aprašo fotoprojekto bendradarbių indėlį, pateikdama užduočių vykdymo, finansinių susitarimų ir kitus faktus. Tiesa, kai kurių vaizdų autoriai liko nežinomi arba palikti su klaustuku. Tarp nenustatytų autorių – Raseinių fotografas, kuris, pagal Ž. Petrauskaitės cituojamą liudijimą, A. Varno prašymu 1921 m. nufotografavo nykstančius kryžius ir koplytėles miesto kapinėse ir net 40 negatyvų perdavė dailininkui[6]. Savo prisiminimuose A. Varnas pažymėjo, kad šie negatyvai tapo jo „rinkinio užuomazga“, nors į registracijos kartoteką jie buvo įterpti vėliau. Raseiniuose A. Varno aptikti apipuvę, apšepę, samanomis apaugę lietuvių liaudies sakraliniai paminklai, pagal paties dailininko liudijimą, buvo nufotografuoti vietinio žydų kilmės fotografo[7]. Ž. Petrauskaitei nepavyko surasti asmens tapatybę

5 Urbonienė 2023: 7.

6 Petrauskaitė 2023: 11.

7 *Ibid.*, p. 11.

Vinco Kiaušo darbo kryžius (pastatytas 1886 m.) jo paties kieme Alantos miestelyje. Utenos apskritis, Alantos valsčius. 1925 m. Adomo Varno nuotrauka (NČDM, Ng-22534 (V 872))

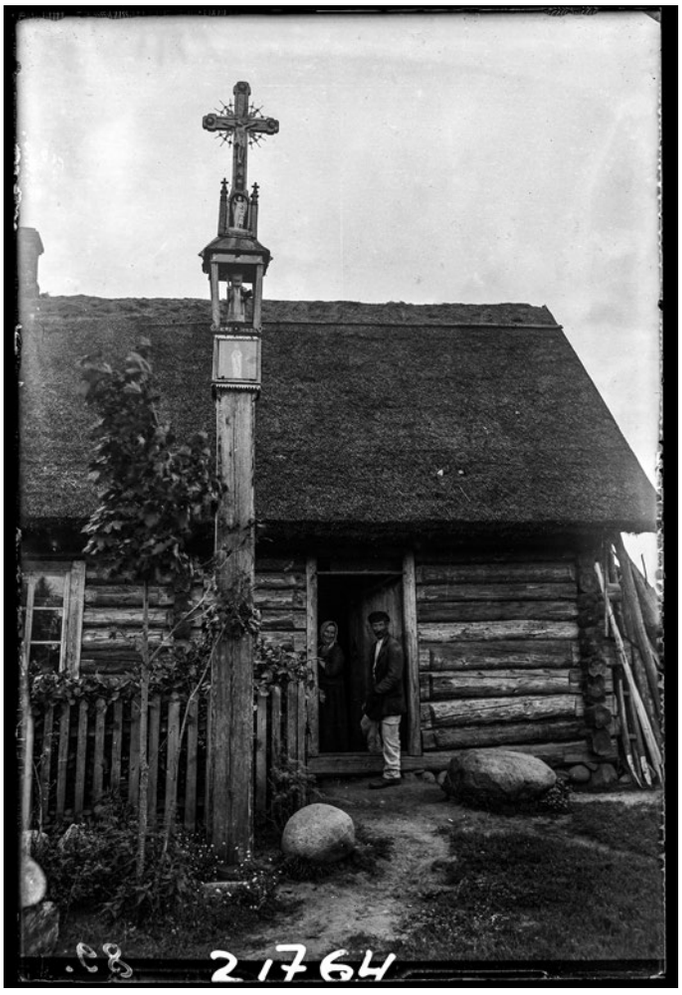

Koplytstulpis bobelio [mažažemio] kieme Salako miestelyje. Zarasų apskritis, Salako valsčius. 1925 m. Adomo Varno nuotrauka (NČDM, Ng-21764 (V 89))

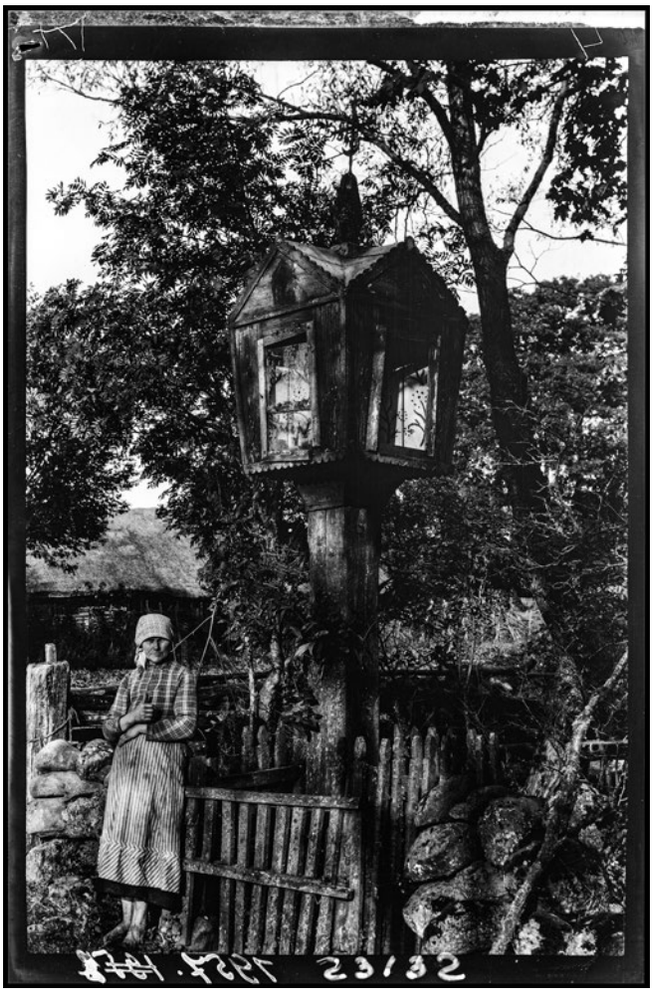

Koplytstulpis (pastatytas 1886 m.) ūkininko Vinco Noreikos sodyboje Auksūdžio kaime. Kretingos apskritis, Darbėnų valsčius. 1929 m. (NČDM, Ng-23132 (V 1957))

patvirtinančių dokumentų ir, matyt, todėl ji vengė spėjimo. Tačiau labiausiai tikėtina, kad šių atvaizdų autorius yra Dovydas Zolinas, kurio fotoateljė kaip tik tuo metu veikė Raseiniuose ir tarp vietinių turėjo gerą reputaciją, be to, jis fotografuodavo ne tik studijoje, bet ir mieste, gamtoje[8].

Verta pažymėti, kad siekiant atverti Adomo Varno kūrybinį palikimą didelį įdirbį yra padariusi Zita Žemaitytė[9]. Menotyrininkė, rekonstruodama dailininko biografiją, surinko gausią šaltinių bazę, kuri buvo paranki ir šios A. Varno veiklos tyrimų plėtojimui. Žinoma, Z. Žemaitytė negalėjo, o pagal monografijoje iškeltus uždavinius ir neturėjo koncentruoti dėmesio į kryždirbystės fiksacijos projektą, kuris jau ne vienus metus yra Ž. Petrauskaitės akiratyje. Ieškodama atsakymų į rinkinio susiformavimo, jo išsaugojimo ir sklaidos klausimus muziejininkė išplėtė šaltinių lauką, taip papildydama ir bendras žinias apie „kryžių liga apsirgusio“ dailininko biografiją.

Muziejininkės M. Gineikienė (NČDM) ir V. Jočytė (LNM) pristato jų institucijose saugomus A. Varno rinkinio negatyvus bei juos lydinčius dokumentus, atskleidžia kolekcijų įsigijimo faktus, aptaria saugojimo sąlygas. Į NČDM pateko 1508 rinkinio negatyvų, į LNM – 480 negatyvų, tarp dingusių – 16 vienetų, kurių sąrašas publikuojamas leidinyje. M. Gineikienė detaliai apibūdina į muziejų patekusių eksponatų būklę, kuri „ir šiandien yra įvardijama kaip patenkinama“[10]. M. Gineikienės pateikta tarsi antraeilė rinkinio tyrimui informacija iš tikrųjų verčia susimąstyti, kad šis paveldas galėjo būti negrįžtamai prarastas, jeigu negatyvai nebūtų laiku patekę į specialistų rankas. Muziejininkės įvardija asmenis, kurie suprato nacionalinę vertybių (negatyvų, fotografijų, albumų, registracijos sąsiuvinių) svarbą ir jas perdavė (padovanojo, pardavė) valstybės saugykloms: Adomas Varnas, Jonas Čepas, Sofija Mikniūtė, Algimantas Miškinis, Andrius Butkūnas, Julius Sasnauskas.

8 Vapsevičienė 2006: 67.

9 Žemaitytė 1998.

10 Gineikienė 2023: 21.

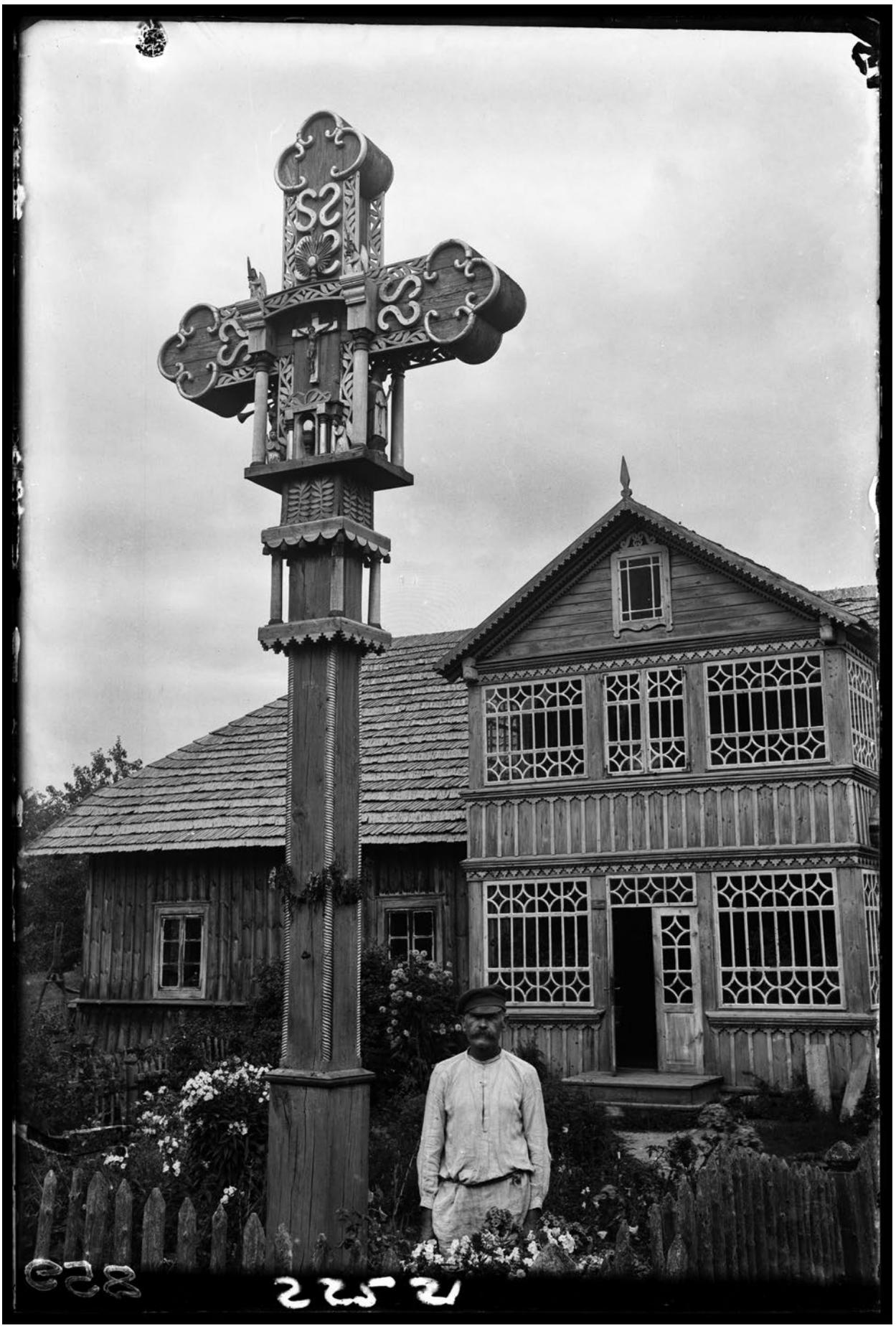

Adolfo Ivanausko darbo kryžius (pastatytas 1919 m.) jo paties kieme Kaboriškių viensėdyje. Utenos apskritis, Tauragnų valsčius. 1925 m. Adomo Varno nuotrauka (NČDM, Ng-22521 (V 859))

Nuvirtęs koplytstulpis (pastatytas 1827 m.) Verpenos Šv. Onos bažnyčios šventoriuje. Raseinių apskritis, Kelmės valsčius. 1926 m. Balio Buračo nuotrauka (LNM, EMV 1581)

Stulbinančios apimties iliustruotas katalogas veda po etnografinius regionus, apskritis, valsčius, miestelius ir kaimus, ne tik pristatydamas A. Varno rinkinio mastą, bet ir įvaizdindamas Lietuvos kraštovaizdį. Stebina kryždirbių meistrystė bei vaizduotė. Dalis meistrų yra žinomi, nustatyti S. Urbonienės arba paties A. Varno užfiksuoti ir net komentuoti, kaip kad Vincas Svirskis, kuris „padarė nepaprastos rūšies savo kryžius. Jie taip pat per visą gyvenimą nebuvo pasikartoję, beveik kiekvienas kryžius turėjo savo bruožą skirtingą. Jis palietė tokių įvairių temų, ypatingai su ūkiu surištų temų – artojo, artojaus vargus.“[11] Vieni paminklai sužavi įstabia forma (pvz., V. Svirskio darbo kaimo jaunimo kryžius Bakainių kaime arba ūkininko Vinco Gegžnos sodyboje Okainių kaime[12]), kiti sukrečia savo legenda (pvz., stogastulpis, pastatytas Juozo Jankūno prie kelio Bučiūnų kaime, netoli tos vietos, kur buvo palaidotas nekrikštytas vaikas[13]), treti sujaudina natūralia harmonija su gamta (pvz., 1815 m. pastatytas koplytstulpis Ridikų kaime[14]) arba archajiška aplinka (pvz., stogastulpis prie Daugailių–Salako vieškelio Daugailių miestelyje, pastatytas 1883 m. ir tris kartus kastas į žemę[15]).

Kita vertus, krikščioniškojo tikėjimo liudijimas yra įkūnytas gamtos ir kasdienės buities glėbyje. Fotografijose – ne tik kryžiai, beržai, tvoros, šuliniai, trobos, vieškeliai, laukai, bet ir žmogus, santūriai arba baikščiai žvelgiantis į objektyvą, tą akimirką net nemanantis, kad paliks savo gyvenimo pėdsakus ilgam, kad jo atvaizdas pateks į knygą, kurios galbūt net nemokėtų perskaityti. A. Varnas su kolegomis įamžino ir paprastą kaimo žmogų; nors rinkinio fotografijose jis atsiranda retai, nes nėra pagrindinis herojus, tačiau jo neįmanoma nepastebėti: Salako miestelyje, kieme su koplytstulpiu, matome mažažemį ir jo kuklią pačią, žvelgiančius iš priemenės; Gimbogalos kaime, prie sodybos kryžiaus, rimtas vaikis užsilipęs ant tvoragalio; Jurgaičių kaime trys merginos sustojusios už kryžiaus tarp jurginų; Niūraičių kaime visa šeima pozuoja prie trobos ir savo koplytstulpio; Ziniūnų kaime, kieme prie kryžiaus, kukliai rankas suglaudusi senolė; Auksūdžio kaime, prie milžiniško koplytstulpio, į tvorą atsirėmusi

11 Iš 1926 m. kelionės prisiminimų: „A. Varno prisiminimai“, LLMA, f. 374, ap. 1, b. 60, l. 26–27. Katalogas. *Lietuvos kryždirbystės vaizdai: Adomo Varno negatyvų rinkinys*, op. cit., p. 62.

12 Stiklo negatyvas, NČDM, Ng-22392, celiulioido negatyvai: NČDM, Ng-23156, Ng-23157.

13 Stiklo negatyvas, NČDM, Ng-22371.

14 Celiulioido negatyvas, LNM, EMV 1501.

15 Stiklo negatyvas, NČDM, Ng-22191.

Stogastulpis (pastatytas 1847 m.) per Kryžiaus dienų apeigas Kušleikių kaimo kapinėse. Raseinių apskritis, Kelmės valsčius. 1926 m. Balio Buračo nuotrauka (LNM, EMV 1579)

Koplytstulpis (pastatytas 1815 m.) Ridikų kaime.
Telšių apskritis, Varnių valsčius. 1927 m.
Fotografas Balys Buračas (LNM, EMV 1501)

basakojė moterėlė; Pavartyčių kaime ūkininkai sustoję kieme prie kryžiaus; kapuose priešais stogastulpį per Kryžiaus dienų apeigas klūpantys Kušleikių kaimo gyventojai; kryždirbio Vinco Kiaušo kieme susirinkę Alantos miestelio vaikai[16]. Be šių, prie savojo kryžiaus besiglaudžiančių sielų, nebūtų lietuviškos kryždirbystės tradicijos ir jos tęstinumo.

A. Varno vizionieriškos dvasios ir titaniško darbo rezultatas – beveik per dešimtmetį (daugiausia 1921–1929 m.[17]) sukaupti 1988 negatyvai, kuriuose užfiksuoti sakraliniai paminklai iš visų Lietuvos regionų (daugiau nei 150 valsčių). Kaip pažymi knygą sudariusi S. Urbonienė, „Adomo Varno negatyvų rinkinys – svarbus kryždirbystės istorijos ir meninės raidos šaltinis. Jis suteikia ikonografinių ir empirinių duomenų dailėtyrai, istorinio ir etnologinio pobūdžio tyrinėjimams, paminklų restauravimui ar atstatymui bei pasiūlo idėjų šiandienos kryždirbystės tradicijos puoselėtojams.“[18] Solidi kultūros paveldo publikacija vainikuoja amžių trukusį dokumentavimo, tyrimų ir kolektyvinei atminčiai reikšmingos nacionalinės tapatybės dalies išsaugojimo darbą.

16 Stiklo negatyvas, NČDM, Ng-21764; celiulioido negatyvas, LNM, EMV 1482; stiklo negatyvas, NČDM, Ng-21920; celiulioido negatyvas, LNM, EMV 1525; celiulioido negatyvas, NČDM, Ng-23048; celiulioido negatyvas, NČDM, Ng-23132; stiklo negatyvas, NČDM, Ng-22321; stiklo negatyvas, LNM, EMV 1579; stiklo negatyvas, NČDM, Ng-22534.

17 Rinkinyje yra keletas negatyvų iš 1901–1902, 1906–1907, 1912–1914 m.

18 Urbonienė 2023: 7.

LITERATŪRA

Gineikienė 223 = Monika Gineikienė. Adomo Varno kryžių negatyvų rinkinys Nacionaliniame M. K. Čiurlionio dailės muziejuje. *Lietuvos kryždirbystės vaizdai: Adomo Varno negatyvų rinkinys*. Sud. S. Urbonienė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2023.

Krikštopaitytė-Urbonienė, Smilingytė-Žeimienė 2018 = Skaidrė Krikštopaitytė-Urbonienė, Skirmantė Smilingytė-Žeimienė. *Paminklai Lietuvos valstybingumui įamžinti: tarpukario kryždirbystė*. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2018.

Petrauskaitė 2023 = Žydrė Petrauskaitė. Adomo Varno kryžių negatyvų rinkinio sudarymo istorija. *Lietuvos kryždirbystės vaizdai: Adomo Varno negatyvų rinkinys*, sud. S. Urbonienė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2023.

Urbonienė 2015 = Skaidrė Urbonienė. *Religinė liaudies skulptūra Lietuvoje XIX a.–XX a. I pusėje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2015.

Urbonienė 2023 = Skaidrė Urbonienė. Įvadas. Puoštasis kryžius yra savo rūšies mūsų piramidės (Adomas Varnas). *Lietuvos kryždirbystės vaizdai: Adomo Varno negatyvų rinkinys*. Sud. S. Urbonienė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2023.

Vapsevičienė 2006 = Lina Vapsevičienė. Fotografijos Raseinių muziejuje. *Žemaičių žemė*, 2006, Nr. 1–2.

Žemaitytė 1998 = Zita Žemaitytė. *Adomas Varnas: gyvenimas ir kūryba*. Vilnius: Baltos lankos, 1998.

PROJECT OF THE CENTURY – LITHUANIAN CROSS-CRAFTING IN ADOMAS VARNAS COLLECTION

Margarita MATULYTĖ

The article reviews the book *Lietuvos kryždirbystės vaizdai: Adomo Varno negatyvų rinkinys* [*Images of Lithuanian Cross-Crafting: Adomas Varnas Collection of Negatives*], published by the National Museum of Lithuania. The book presents a collection of negatives of cross-crafting (crosses, roofed poles, chapel pillars, wayside shrines) in Lithuania collected in the 1920s by the artist Adomas Varnas. This valuable iconography of traditional heritage is preserved in the National Museum of Lithuania and the M. K. Čiurlionis National Museum of Art. The collection includes sacred wooden monuments photographed in the ethnographic regions of Aukštaitija (Northeastern Lithuania), Žemaitija (Western Lithuania), Suvalkija (Southwestern Lithuania), and Dzūkija (Southeastern Lithuania) from the mid-19th century to the late 1920s. According to the books editor, dr Skaidrė Urbonienė, the collection of Varnas negatives is an important source of cross-crafting history and artistic development, providing iconographical and empirical data for the research of artistic, historical, and ethnological nature as well as for the restoration and reconstruction of monuments. Moreover, it serves as a reservoir of ideas for the present-day nurturers of the cross-crafting tradition.

„METŲ RATAS“ – MUZIKINIO FOLKLORO ARCHYVO DUOMENYNAS

Austė NAKIENĖ

Pastaruoju metu daugelis nerimaudami stebime, kaip sukasi metų ratas, kaip keičiasi gamta. Laukdami nuo vaikystės įprasto metų laikų perėjimo iš vieno į kitą, matome, kad jis vyksta nebe savo laiku: ima ir užsitęsia vasaros karščiai, ne pageltę, bet nudžiūvę ima kristi lapai, arba ilgai tenka laukti pirmojo sniego, švenčiant Užgavėnes dažnai nebereikia „varyti žiemos iš kiemo“, nes jau nebešalta, sniego likučiai greit ištirpsta ir per kelias dienas ateina pavasaris. Mūsų protėviai eisenomis per kaimą, pasivažinėjimais, šūksniais ir dainomis stengdavosi išjudinti gamtą, „kviesti pavasarį“, o dabar atrodo, kad reikėtų leisti žemei ilgiau pamiegoti, nebeskubinti oro šilimo, upelių gurgėjimo, medžių sprogimo ir žolės sužaliavimo.

Pastebimai keičiasi ir senosios kalendorinių švenčių tradicijos, ypač miestuose. Seniau visus džiugindavęs Užgavėnių karnavalas šiandieniniams miesto gyventojams atrodo lyg nebereikalingas. Miestiečiai, kurie nei aria, nei sėja, nei nori, „kad linai aukštesni augtų“, jau nebesupranta, kam visos tos kaukės ir linksmybės. Kad tradicinė šventė išliktų, reikia kurti ir siūlyti naujas jos interpretacijas. Turbūt ne veltui 2023 m. spalio mėnesį Vytauto Didžiojo universitete surengtos tarptautinės konferencijos tema buvo „Šiuolaikiniai šeimos ir kalendorinių švenčių tyrimai: iššūkiai ir perspektyvos“. Etnologams atrodė svarbu pasiaiškinti, kas vyksta greitai besikeičiančiame pasaulyje, kokius iššūkius fiksuoja šeimos ir kalendorinių švenčių, lyčių ir giminystės tyrinėtojai savo tyrimuose per pastaruosius tris dešimtmečius.

Šiais metais kilo nemaža diskusija ir dėl kintančios, globalios kultūros įtakos veikiamos Vėlinių šventės. Etninės kultūros globos taryba pakvietė mokyklas bei kultūros įstaigas kritiškai pažvelgti į populiarėjantį Heloviną ir skirti daugiau dėmesio ne jam, o tradicinei Vėlinių šventei. Į šiuos svarstymus įsitraukė visa Lietuva, pasisakė ne tik etnologai, bet ir pedagogai, psichologai. EKGT pirmininkė dr. Dalia Urbanavičienė buvo daug kartų kviečiama į radijo ir televizijos laidas, kuriose atsakinėjo į klausimus, ar įmanoma suderinti dvi šventes, ar gerai vieną vakarą persirenginėti vampyrais, o kitą vakarą eiti į kapines degti žvakelių. Socialiniuose tinkluose dalintasi dar 2003 m. rašytais Gintaro Beresnevičiaus palyginimais:

> Vėlinės ir Helovinas yra šventės, skirtingai atsakančios į klausimą – kaip elgtis prieš mirties iššūkį? Tai skirtingų civilizacijų atsakas. Baltiška civilizacija atsako rimtimi, anglosaksiška-keltiška – baimės šurmuliu. Baltiškoji tradicija kviečiasi dvasias, anglosaksiškoji siekia jas nubaidyti. <...>
>
> Per Vėlines mes einame pas mirusiuosius, plūste užplūsdami kapines. <...> Mes patys kreipiamės į protėvius. Keltai tą dieną ir juolab naktį išvis vengdavo iškelti koją už namų slenksčio – nes tada atsiveria pragarų vartai, mirusieji, raganos, dvasios siautėja čia pat, už lango. (Beresnevičius 2003: 138)

Daugelis pritarė jo pastebėjimui, kad „mes savo tradicijos jėgą labai dažnai pražiūrime. Šiuo atveju tai dermė, sandora su protėviais, bendrystė“, ir ragino išsaugoti Visų Šventųjų dienai ir Vėlinėms įprastą ramybę, susikaupimą.

Turbūt pačiu laiku, visuomenei supratus, kad tradicinės kalendorinės šventės turėtų būti labiau branginamos, Muzikinio folkloro archyvas pristatė atnaujintą duomenyną „Metų ratas“ (2023). Šiam projektui vadovavo LMTA profesorė Daiva Račiūnaitė-Vyčinienė, prie jo sukūrimo prisidėjo visas archyvo kolektyvas[1] (paramą skyrė Lietuvos kultūros taryba). Atsidarę nuorodą, pamatysime į keturias dalis suskirstytą apskritimą, o pasirinkę vieną iš keturių metų laikų, sužinosime apie to laikotarpio šventes: įvadiniuose straipsniuose rasime senuosiuose šaltiniuose aptiktus paminėjimus, švenčių prasmės ir su jomis susijusių apeigų paaiškinimus. Pasiskaitę galėsime susipažinti su gausia pastaruoju metu suskaitmeninta archyvine medžiaga, pasiklausyti nuostabių garso įrašų, pasižiūrėti nuotraukų ar filmuotų vaizdų. Siūloma kalendorinių dainų, žaidimų, burtų, persirengėlių eisenų, instrumentinio muzikavimo įrašų kolekcija pradėta rinkti XX a. 7-ajame dešimtmetyje. Tad susidomėjusieji galės išgirsti Muzikinio folkloro archyvo pradininkių Jadvygos Čiurlionytės, Genovaitės Četkauskaitės, Laimos Burkšaitienės

1 Leidinio autoriai ir parengėjai: Rimantas Astrauskas, Gaila Kirdienė, Dalia Urbanavičienė, Daiva Vyčinienė, Evaldas Vyčinas, Skirmantė Valiulytė, Varsa Zakarienė, Žaneta Svobonaitė, Dalia Adamonienė, Virginija Baranauskienė, Vida Daniliauskienė, vertėja Anna Vlasenko.

vadovaujamose ekspedicijose aptiktų senolių dainavimą. Kaip sako dabartinė archyvo vadovė Varsa Liutkutė-Zakarienė, šie įrašai sukelia nostalgiją, nes leidžia palyginti, kaip buvo anksčiau ir kaip yra dabar, o kai kurių kalendorinių dainų grožis stebina. Be „senovinių balsų" kolekcijoje yra ir vėliau įamžintų fragmentų, ypač vaizdo įrašų, kurie atspindi folkloro puoselėtojų indėlį, iliustruoja nykstančių papročių gaivinimą. Tikimasi, kad skaitmeninis leidinys bus naudingas folkloro ansamblių vadovams ir mokytojams (kai kurie jau apsilankė ir džiaugėsi, kad šiuolaikinis archyvas jau nebe uždara saugykla, o virtuali erdvė, siūlanti įdomių dalykų[2]).

Diskusijoje dėl lietuviams būdingo ir netradicinio santykio su mirusiųjų pasauliu mokytojai teigė, kad Helovinas populiarėja kaip jaunimo šventė, tad ją ir reikėtų laikyti jaunimo subkultūra. Nereikėtų jos drausti – tegu įgauna lokalinių bruožų, tampa lietuvišku Šiurpnakčiu, Šmėklinėmis ar Moliūgų žibintų šventė. Esą augdami jos šventėjai atsisakys visų tų siaubų ir šiurpų, kai subręs kaip asmenybės, tuomet patys pamažu suvoks ir atras vyresniųjų kartų puoselėtas tradicijas. Tačiau, jeigu mokyklose ar šeimose būtų norima suteikti atsvarą, sužinoti, kokios gi buvo tos lietuviškos Vėlinės, tikrai verta paieškoti žinių „Metų rate":

> Gyvųjų ir mirusiųjų pasauliai visada buvo greta vienas kito.<...> Specialios vaišės mirusiesiems buvo rengiamos du kartus per metus – pavasarį ir rudenį. Pavasarinės Vėlinės (*diedai*, *paminėklai*) švęstos prieš arimą ir sėją (pavasarinių Vėlinių apeigos sutampa su Jurginių apeigomis). <...> Rudens Vėlinės, švęstos spalio pabaigoje–lapkričio pradžioje, nuėmus derlių. <...> M. Stryjkowskis XVI a. aprašė Ilgių šventę, per kurią žmonės rinkdavosi kapinėse, moterys raudodavo savo vyrų, minėdamos jų narsumą, darbštumą ir pan. Po to visi rengdavo gausią vakarienę. <...>
>
> Vėlinių apeigose išsiskiria du svarbūs momentai: vaišės, lydimos įvairių apeiginių veiksmų, ir ugnies deginimas. Ugnies deginimas pastaruoju metu daugeliui asocijuojasi tik su žvakelių uždegimu savo artimiesiems kapinėse. O pietų Dzūkijoje iki šiol dar gyvas bendruomeninis Vėlinių laužų kūrenimo kapinėse paprotys. Laužuose sukūrenami seni, nuvirtę kryžiai, sausos medžių šakos ir kt. Kaimo žmonės prisimena išėjusius anapus artimuosius, kaimynus, visi drauge gieda, meldžiasi, kartais kuri nors moteriškė ir parauda.

Įvadiniame straipsnyje nemažai rašoma apie jau išnykusį vėlių vaišinimo paprotį (dar XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje Aukštaitijoje per Vėlines mirusiesiems ant kapų dėdavo valgių: obuolių, riešutų, saldainių, pyragėlių). Šis daugeliui tautų žinomas paprotys tebegyvuoja Baltarusijoje ir Ukrainoje, o Lietuvoje jį vis dar išlaiko čia gyvenantys romai, duomenyne galima rasti tai iliustruojančių nuotraukų. Folkloristai, žygeiviai paprotį gaivina, tačiau jau nebedengia vėlėms stalo iš tiesų, bet daro tą simboliškai. Štai Antakalniečių bendruomenė (kartu su žygeive Nijole

2 Daugiausia peržiūrų sulaukia itin savitu garso išgavimo būdu pasižyminti daina „Aš oželis, ukum pukum", sietina su senovinėmis rudens laikotarpio apeigomis, vėliau virtusi vaikų daina.

Balčiūniene ir folkloro ansambliu „Varangė“) jau ne pirmus metus kviečia kopti į Kučkuriškių piliakalnį, nuo kurio stačių šlaitų atsiveria Vilnios slėnis, o tada aplankyti netoliese esantį Naujosios Vilnios pilkapyną. Čia vyksta Vėlinių (Ilgių) šventė, pagal senovinius papročius užkuriama ugnis, pagerbiami protėviai, dainuojama, kankliuojama. Įspūdingus atminų vakarus rengia menininkė Julija Ikamaitė ir sutartinių giedotojų grupė „Trys keturiose“. Tuose vakaruose baltomis staltiesėmis apdengtus „vėlių stalus“, papuoštus miške rastomis puošmenomis, apšviestus daugybe žvakių, galima pavadinti Vėlinių instaliacijomis. Ar kūrybiškiausi lietuviškų tradicijų interpretuotojai kuria šiuolaikiniam menui būdingas instaliacijas ir performansus? O kodėl gi ne?!

Buvo laikas, kai kalendorinės šventės oficialiai nebuvo švenčiamos. Gūdžiu sovietmečiu iš darbo grįžusios moterys Kūčių vakarą skubiai virė žirnius, kisielių, kepė kūčiukus, o tada šeima, užtraukusi užuolaidas, sėsdavo prie balta staltiese apdengto stalo. Dauguma lietuvių šeimų stengėsi išsaugoti eiline darbo diena paversto vakaro šventumą. Neužmiršti tėvų ir senelių papročių ragino ir folkloro judėjimo pradininkai. 1968 m. žiemos šventėms skirtą vakaronę surengė Vilniaus universiteto folkloro ansamblis „Ratilio“: apie ramų advento laikotarpio vakarojimą ir nuo Kalėdų iki Trijų Karalių trukusias linksmybes pasakojo tautosakininkas Stasys Skrodenis, o studentai, atspindėdami jo pasakojimą, dainavo, žaidė žaidimus ir prietemoje rodė Kūčių burtus. Kaip prisimenama, šis renginys padrąsino ir kitus: panašias vakarones imta rengti kaimuose, kur kalendoriniai papročiai buvo dar gyvi, tereikėjo juos parodyti susirinkusiai bendruomenei (Ramonaitė, Narušis 2018: 26).

Žiemos švenčių dainų grožį tradicijų tęsėjai pajuto, kai pasirodė Genovaitės Četkauskaitės sudaryti rinkiniai „Dzūkų dainos“ (1974) ir „Dzūkų melodijos“ (1981), iš kurių buvo galima išmokti senovinių dainų apie bitelę, kuoselę, genelį, kurių antrojoje teksto šakoje lygiai taip pat dainuojama apie mergelę ir bernelį ir kt. Vakarojant ir ramiai dainuojant šias ilgas vienbalses dainas (dzūkai jas vadino giesmėmis) ar klausantis jų skambėjimo, galima panirti į ypatingą būseną, kurią kitąmet norisi patirti dar kartą. Kaip rašoma duomenyne,

> Giesmės ir žaidimai sukuria mįslingą šventišką nuotaiką: paslaptinguose, dažnai fantastinio turinio kalendorinių giesmių ir žaidimų tekstuose gausu mitiško mąstymo atributų, mitų „atšvaitų“. Tai dažnai senieji, archetipiniai, vaizdiniai: viduryje lauko stovinti grūšelė, šaknimis siekianti požemio pasaulį, o šakomis remianti dangų, ant jos viršūnės deganti žvakelė, o prie šaknų tyvuliuojančios marios – tai vis archajiško pasaulio kūrimo modelio atributai, jo provaizdis. Būtinas Kalėdų giesmių personažas – elnias devyniaragis, kuris simbolizuoja sugrįžtantį laiką, Naujųjų metų ciklinio laiko pradžią. <...>
>
> Tarp advento-Kalėdų giesmių esama labai daug vienodų arba nepaprastai gimineingų melodijų (*melodinių tipų*), kuriomis giedami skirtingi tekstai. <...> Kartais gali skirtis viena kita intonacija, dermės spalva (vienos melodijos gali būti minorinio atspalvio, kitos – mažorinio), kai kurios ritmo vertės, bet vis tiek nesunkiai atpažinsime tą pačią melodiją. Tai rodo, kad anksčiau melodija turėjusi itin svarbią prasmę. (Metų ratas 2023)

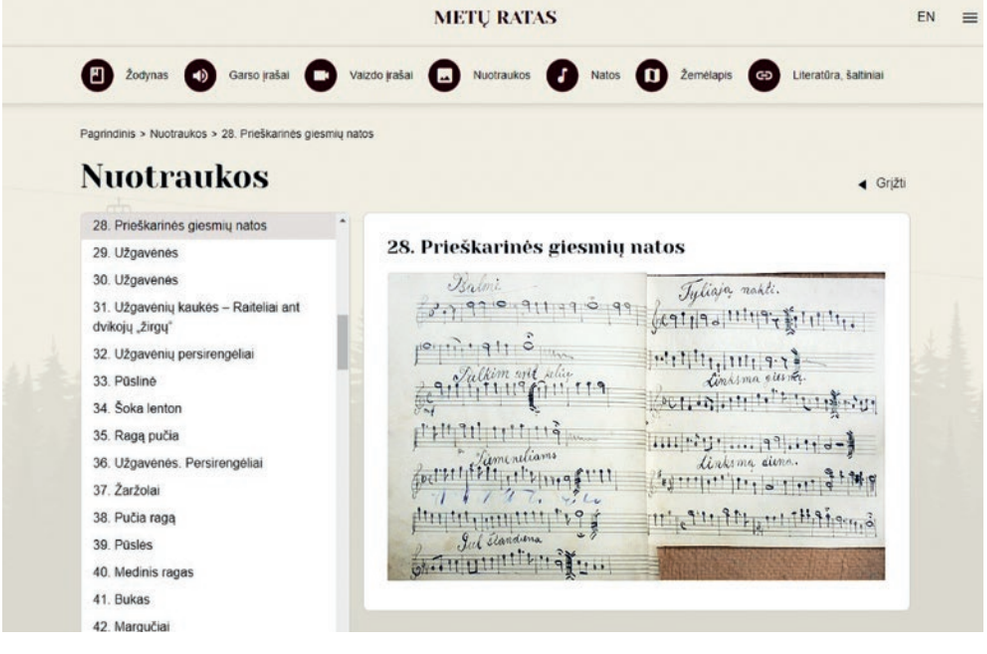

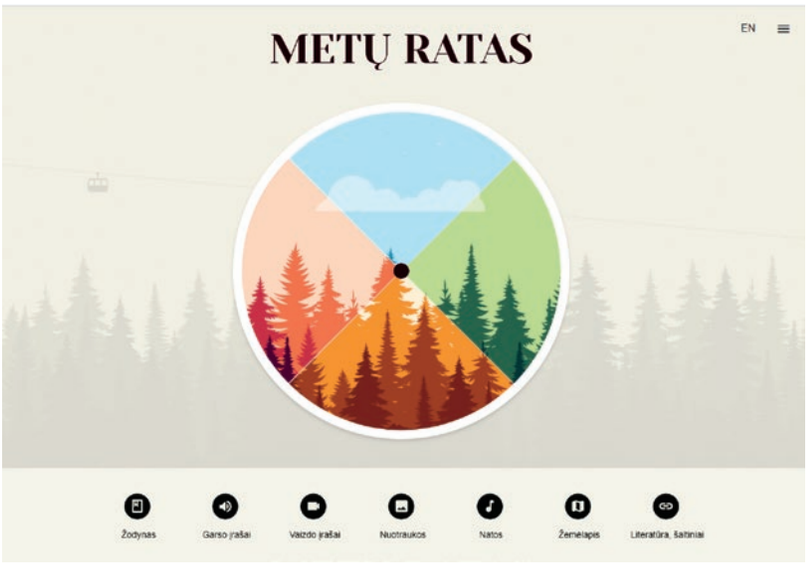

Muzikinio folkloro archyvas skatina giedoti šias giesmes ar šventadaines, susirasti jau į atmintį įsirašiusių tekstų ar melodijų variantų, o gal ir aptikti naujų, dar negirdėtų. Jų galima mokytis klausantis archyvinių įrašų, o kam būtų patogiau žiūrėti į natas, tiems pridėtos transkripcijos.

„Metų rate“ folkloro gaivintojai ras medžiagos, praversiančios ir pavasario švenčių laikotarpiu. Belaukdami Užgavėnių, pasidomėti, kaip jos buvo švenčiamos anksčiau, turėtų suskubti žemaičiai. Kaip minėta, ši pavasario šventė miestuose nebe tokia gyva, tačiau ji vis dar yra svarbi žemaitiškos regioninės kultūros dalis, tad tegu autentiški, ekspedicijose įamžinti vaizdai ir garsai padeda jai neišnykti. (O gal, įgijęs kokią nors naują prasmę, pavyzdžiui, virtęs iš kertamų miškų į miestus skųstis ateinančių „medžių“ ar „miškinių“ eisena, Užgavėnių karnavalas išliks ir didmiesčiuose).

Dar labiau pavasarėjant, artėjant Jurginėms, Velykoms, o vėliau ir Sekminėms, patyrinėti duomenyno įrašus patartina Pietryčių Lietuvos gyventojams, nes būtent ten ilgiausiai išliko lalavimo, rugių lankymo ir kiti papročiai. Ten, paribyje, labai artimi pavasarinių dainų variantai buvo dainuojami ne tik lietuviškai, bet ir kitomis gyventojų mokėtomis kalbomis. Suvalkijoje taip pat išliko retenybių – tai piemenų oliavimai, kurie seniau skambėdavo Sekminių rytą. Pasak Varsos Liutkutės-Zakarienės, senąsias kalendorinių švenčių tradicijas puoselėja nedidelis žmonių būrys, tačiau kai kurie folkloro ansambliai gyvena metų ratu, mieste ar gamtoje švęsdami kalendorines šventes, jų dalyviai džiaugiasi dainavimu ir buvimu kartu. Ypač džiaugsmingas gali būti pavasario ir vasaros švenčių tradicijų gaivinimas: jei tik suaugusieji žino, kiek gyvenimo džiaugsmo slypi tradicinėje kultūroje, jei tik moka jį perduoti, vaikai įsitraukia į žaidimus žibančiomis akimis, jaunimas irgi mokosi dainuoti ar šokti „su ugnele“.

Muzikinio folkloro archyvo vadovė žada, kad „Metų ratas“ bus nuolat sukamas, pildomas naujais archyviniais duomenimis. O ateityje iš archyve saugomos medžiagos ji planuoja sukurti dar vieną duomenyną – „Gyvenimo ratą“, kuris prasidėtų krikštynų švente, pristatytų įvairias vestuvių ceremonijas ir baigtųsi laidotuvių apeigomis. Nepamirštant senovinio mandagumo ir tikėjimo ištartų žodžių poveikiu, norisi palinkėti archyvui ir jo vadovei, kad tas noras išsipildytų.

LITERATŪRA IŠ ŠALTINIAI

Beresnevičius 2013 = Gintaras Beresnevičius. *Vilkų saulutė: eseistika*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2013.

Metų ratas 2023 = *Metų ratas. Lietuvos muzikos ir teatro akademijos mokslo centro Muzikinio folkloro archyvo leidinys*. Prieiga internete: https://metu-ratas.lmta.lt

Ramonaitė, Narušis 2018 = Ainė Ramonaitė, Paulius Narušis. *Nuostabus laikas: penki „Ratilio“ gyvavimo dešimtmečiai*. Vilnius: Vilnius universitetas, 2018.

“WHEEL OF THE YEAR” – MUSICAL FOLKLORE ARCHIVE DATABASE

Austė NAKIENĖ

Presentation of the digital publication “Wheel of the Year” (https://metu-ratas.lmta.lt), which publishes data, collected in the 1960s, from the Musical Folklore Archive of the Lithuanian Academy of Music and Theatre on Lithuanian calendar holidays and their folklore. The introductory articles reveal the meaning of the celebrations, audio recordings are presented along with their transcriptions and video material. Support for the project was provided by the Lithuanian Council for Culture.

LIETUVOS NACIONALINIS KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ ŠVENTĖS FONDAS

Būdas. 2023 Nr. 6 (213)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų, kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas „Liaudies kultūra“.

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. saule.matuleviciene@gmail.com

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61, e. p. dainius.razauskas@lnkc.lt

Juozas ŠORYS – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61, e. p. jsorys9@gmail.com

Rasa KALINAUSKAITĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61, e. p. rasa.kalinauskaite@gmail.com

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Asta ŽŪKAITĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. dr. Vytautas RINKEVIČIUS, Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrininkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA

TURINYS:

Darius KUOLYS. Lietuviškas Vilnius: ar tokio būta? | **1**

Moksliniai tyrimai

Dainius RAZAUSKAS. Iš (po) uolos pasilieja versmė | **17**

Oksana JUDAKOVA. Viliaus Orvido kūryba kaip lietuviškas autsaiderių meno atvejis | **26**

Atmintis

Arūnas SVERDIOLAS. Mano tėvas Salomonas Sverdiolas | **39**

Pažintys

Iš Kernų kero. Pokalbis su žemaičiu poetu ir eseistu Justinu KUBILIUMI | **45**

Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas

Vykintas VAITKEVIČIUS. Girios medeliai – mano broleliai | **60**

Švyvio šokdinimas. Pokalbis su Suvalkijos (Sūduvos) kultūros centro-muziejaus etnologu Andriumi MILINKEVIČIUMI | **70**

Arūnas VAICEKAUSKAS. Švyvio šokdinimo apeigos Užnemunėje | **78**

Leidiniai

Margarita MATULYTĖ. Amžiaus projektas – Lietuvos kryždirbystė Adomo Varno rinkinyje | **82**

Austė NAKIENĖ. „Metų ratas“ – muzikinio folkloro archyvo duomenynas | **92**

Viršelyje: Vilnius. 2021 m. Arūno Baltėno nuotrauka

SPAUDOS, RADIJO IR TELEVIZIJOS RĖMIMO FONDAS

Projektą „Kultūros istorija, atmintis, tradicijos – XXI amžiuje“ remia Spaudos rėmimo fondas. Skirta 22 000 eurų.

LIETUVOS KULTŪROS TARYBA

Projektą „Etninės kultūros paveldas XXI a.: tyrimai ir interpretacijos“ remia Lietuvos kultūros taryba. Skirta 15 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2023

Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2023 12 06
Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.| Tiražas 950 egz.
Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų šventės fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | http://www.zurnalasbudas.lt
Spausdino UAB „Petro ofsetas“, Naujoji Riovonių g. 25C, Vilnius 03153